

**САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.27.06.2017.Fil.02.03 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК:

ДАВЛАТОВ ОЛИМ ДАВЛАТОВИЧ

**АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ҚУРЪОН ОЯТЛАРИ ВА
ҲАДИСЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy)
илмий даражаси учун тайёрланган
ДИССЕРТАЦИЯ**

**Илмий раҳбар: Муҳиддинов Муслиҳиддин Қутбиддинович,
филология фанлари доктори, профессор**

Самарқанд – 2017

МУНДАРИЖА:

КИРИШ.....	3
1-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ДИНИЙ МАТНЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШ УСУЛЛАРИ	
1.1. Навоий шеъриятида айнан келтирилган оят ва ҳадислар.....	11
1.2. Шакли ўзгартирилган оят ва ҳадисларнинг Навоий шеъриятидаги ўрни.....	39
1.3. Басмала боби – исломий ғояларнинг шоирона талқини.....	50
2-БОБ. ҚУРЪОН ОЯТЛАРИ ВА ҲАДИСЛАР МАЗМУНИНИ ШЕЪРДА СИНГДИРИШ УСУЛЛАРИ	
2.1.Талмиҳ санъати ва қуръоний образлар.....	62
2.2.Навоий шеъриятида оят ва ҳадисларнинг шоирона таржима ва талқини.....	80
2.3. Сўфиёна ҳикоятларда оят ва ҳадислар.....	93
2.4. Қуръон оятлари ва ҳадислар талқинида ишора санъатининг ўрни.....	100
3-БОБ. НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА МУҲАММАД ПАЙҒАМБАР (С.А.В.) СИЙМОСИ	
3.1. Қуръонда зикр этилган ва ўзгаришсиз келган исм ва сифатлар.....	111
3.2. Ҳадислар асосида пайдо бўлган ва Навоий шеъриятида қўлланилган исм ва сифатлар.....	117
3.3. Навоий шеъриятида меърож кечасининг тасвири.....	127
ХУЛОСА.....	146
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	151

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида миллий адабиётларнинг диний руҳониятга жуда кучли эҳтиёж сезиши ва ундан озиқланиши хусусида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, мусулмон мамлакатларида адабиётнинг Қуръони карим ва ҳадиси шарифдан олган таъсири, кўплаб диний мавзуларнинг сўз санъати орқали ифодаланишини илмий ўрганиш энг долзарб масалалардан бири саналади, чунки мусулмон цивилизациясининг тамал тошларидан бири ислом динининг моҳиятида акс этган инсонпарварлик ғоялари ҳамда маънавий маърифий ва адабий мотивлардир.

Истиқлол шарофати билан мамлакатимизда жамиятнинг диний-руҳий асослари ва халқимизнинг кўп асрлик маънавий-ахлоқий меросини ўзида мужассам этган ислом маданиятини чуқур ўрганиш ва маданий-тарихий тикланиш бўйича муҳим тадқиқотлар амалга оширилди. Ўзбек мумтоз адабиётининг тарихий-тамаддуний илдизларини, унинг тараққиётига замин ҳозирлаган диний-ғоявий, маънавий-маърифий сарчашмаларни чуқур ўрганиш ҳамда дунёга танитиш бўйича теран тадқиқотлар юзага келди. Чунки “биз муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз... Ислом дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади”.¹ Шу жиҳатдан ҳам ислом дини ва миллий адабиётнинг ўзаро таъсири мезонларини, жумладан, Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқинини Алишер Навоий шеърятини матний-қиёсий таҳлил қилиш орқали амалга ошириш алоҳида аҳамият касб этади.

Жаҳон адабиётшунослигидаги пешқадам илмий-назарий ёндашувлар ҳамда навоийшунослик фанининг сўнгги ютуқлари асосида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг Алишер Навоийнинг лирик мероси ва дostonларида учрайдиган намуналарини аниқлаш, оят ва ҳадисларнинг матни ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2017 йил, 20 сентябрь.

мазмунини бадиий асарда санъаткорона қўллашнинг усул ва воситалари сингари масалаларни Навоий шеърятини мисолида тадқиқ этиш диссертация мавзусининг замонавий адабиётшунослик учун аҳамиятини белгилайди. Ислом цивилизациясининг ҳамда бошқа динларга эътиқод қиладиган Ғарб оламининг тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган муқаддас манбаларнинг инсонпарварлик моҳиятини очиб беришда Навоий каби мутафаккир зотларнинг илғор ғояларини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, миллий истиқлол мафкурасининг асосий тушунчалари ҳисобланмиш комил инсон ғоясининг диний-тарихий негизларини аниқлаш жараёнида Алишер Навоий шеърятини пайғамбарлар сиймоси ҳақида тадқиқот олиб бориш заруратга айланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-рақамли “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 февралдаги “Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 23 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори талаблари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа маъмурий ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналиши доирасида амалга оширилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Исломий манбалар ва бадиий адабиётнинг ўзаро муносабатлари ҳақида жаҳон исломшунослиги ва

адабиётшунослигида бир қанча ишлар амалга оширилган. Хусусан, Р.Никольсон, С. Эрнст, Т.Хусайн, С.Нафисий, А.Мец, И.Ю.Крачковский, Б.Фурўзонфар, Е.Э.Бертельс, Ж.Нурбахш, А.Куделин¹ сингари олимларнинг асарларида ушбу мавзуга дахлдор назарий муаммолар, умумлашма ва хулосалар ўз ифодасини топган². XX аср ўзбек адабиётшуносларидан М.Шайхзода, В.Зоҳидов, Н.Маллаев, А.Ҳайитметов тадқиқотларида асосий эътибор Навоий ва сохта диндорлар масаласига қаратилган эди. Мустақиллик йилларида А.Рустамий, Н.Комилов, Р.Воҳидов, С.Ғаниева, М.Имомназаров, М.Муҳиддинов, И.Ҳаққул, С.Олим, Ш.Сироҷиддинов каби адабиётшунослар томонидан Навоий ижодининг янги таҳлил ва талқинлари дунё юзини кўрди³. Мазкур олимлар томонидан яратилган илмий тадқиқот ва мақолаларда Навоий ижодиётини тасаввуф ва ирфон назарияси бўйича таҳлил қилиш, диний тасаввуфий ғояларнинг Навоий ижодида тутган ўрни ва аҳамиятини белгилаш жараёнида Қуръон ва ҳадиснинг таъсири ҳамда роли ҳақида муайян хулоса ва қайдлар борлиги аҳамиятлидир. А.Ҳожиаҳмедов ва Ё.Исҳоқовнинг китобларида иқтибос санъати ҳақида мухтасар таъриф берилган бўлиб, бу санъат Навоий асарларида кенг қўлланилгани таъкидланган⁴.

Профессор Р.Воҳидовнинг “Навоий ва илоҳиёт” монографияси, Ҳ.Кароматовнинг “Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари” докторлик

¹ Nicholson R.A.. A Literary History of the Arabs. London, 1903; Ernst C. W. Teachings of Sufism. – London, 1999; 1980 مصر ۱۳۶۸: طه حسين. مرات الاسلام. ; Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1973; Крачковский И.Ю. Избранные труды. Т. 1–5. – М.-Л. 1956–1960; 1960; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Т.3. Наваи и Джами. – М.: Наука, 1965; Нурбахш Дж. Иисус глазами суфиев. – М.: Мистика, 2002; Куделин А. Арабская литература: поэтика, стилистика, взаимосвязи. – М.: Языки славянской культуры, 2003.

² Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Т.: Ўзбекистон, 1970; Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966; Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Т.: Фан, 1963; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.

³ Рустамий А. Бисмиллоҳнинг маъноси. – Т.: Фан, 1999; Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005; Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Т.: TAMADDUN, 2012; Воҳидов Р. Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1994; Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1997; Ғаниева С. Навоий насри нафосати. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2000 ; Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. – Т., 2015; Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Т.: Фан, 2011; Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Т.: Ўқитувчи, 1996; Сироҷиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011.

⁴Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б.60; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Т.: O‘zbekiston НМИУ, 2014. – Б. 57.

диссертацияси, З.Ғаффорованинг “Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари” рисоласи ҳамда Н.Бекованинг “Алишернинг Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва “Рух ул-қудс” қасидасининг бадиияти” номли номзодлик диссертациясини ушбу муаммонинг ечими йўлида дастлабки қадамлар деб ҳисоблаш мумкин¹. Р.Воҳидов монографияси истиклолнинг дастлабки йилларида яратилгани, ўзбек тилидаги исломий манбалар етарли даражада таржима қилинмаганлиги сабабли муаллифнинг умумлашма ва хулосаларида асослар етарли эмас. З.Ғаффорова рисоласи анча мухтасарлиги ҳамда ахборот характериға эға эканлиги билан аҳамиятлидир. Н.Бекова диссертациясида эса “Хазойин ул-маоний” девонидаги ҳамд ғазаллар ғоявий-бадий жихатдан таҳлил қилинган. Аммо бу ишда ҳам Навоий ўз ғазалларида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг матни ва мазмунини ёритишда қайси поэтик усул ва воситалардан фойдаланганлиги кўрсатилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Самарқанд Давлат университети илмий тадқиқот ишлари режасининг 2016-2020 йилларға мўлжалланган “Алишер Навоий ижоди ва адабий таъсир масалалари” мавзуидаги илмий ишлар доирасида ҳамда ОТ-Ф8-027 рақамли “Қўлёзма манбаларнинг миллий маънавий ва адабий мерос тарғиботидаги аҳамияти” (2008-2011 йй.) мавзуидаги фундаментал лойиҳаси асосида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг тутган ўрни ҳамда исломий ғояларнинг Навоий ижтимоий-фалсафий дунёқарашидаги даражасини аниқлаш қилиб белгиланди.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Алишер Навоий шеъриятида айнан келтирилган оят ва ҳадис матнларининг манбаларини аниқлаш, мазкур байтларнинг ғоявий-бадий

¹ Воҳидов Р. Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1994; Кароматов Х. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари. Филол.фан.док. дисс. ... – Т., 1999; Ғаффорова Н. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. – Т.: Маънавият, 2001; Бекова Н. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва “Рух ул-қудс” қасидасининг бадиияти. Филол.фан.номз. дисс. ... – Т., 2003.

моҳиятини очиб бериш, асл матнни туркий мисраларда сингдириш усуллари белгилаш;

шоир ижодида бадий санъатлар ёрдамида Қуръон оятлари ва ҳадислар маъноси сингдирилган байт ва мисраларни таҳлил қилиш, улардаги маъно қатламларини очиб бериш, бу шеърлар учун Қуръон ва ҳадис қай даражада асос бўла олганини аниқлаш;

Алишер Навоий дostonларидаги дидактик-ахлоқий ҳикояларни яратиш жараёнида илоҳий оят ва набавий ҳикматларнинг роли ҳамда аҳамиятини белгилаш, бирламчи манба вазифасини бажарадиган оят ва ҳадисларни аниқлаш, уларнинг ҳикоятлар мазмун-моҳиятига қай даражада мувофиқ тушганини ёритиб бериш;

Алишер Навоий шеъриятидаги Қуръони каримда зикр этилган қиссалар қаҳрамонлари – пайғамбарлар, ҳакимлар, валий зотлар ҳамда залолатга юз бурган кимсаларнинг тасвирини тадқиқ этиш;

ҳадислар асосида яратилган, аммо “Арбаъин”га киритилмаган қитъаларни матний-қийсий таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ҳадислар мазмун-моҳиятини очиб беришдаги роли ва аҳамиятини кўрсатиш;

Алишер Навоий шеъриятида комил инсоннинг олий намунаси бўлган Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг сиймосини оят ва ҳадислар ёрдамида таҳлил ва тадқиқ этиш.

Тадқиқотнинг объекти. Тадқиқот учун Алишер Навоийнинг 10 жилдлик “Тўла асарлар тўплами”дан ўрин олган “Хазойин ул-маоний”, “Хамса”, “Лисон ут-тайр”, “Сирож ул-муслимин” каби шеърӣ асарлари асосий манба сифатида олинди. Шунингдек, шоирнинг насрий асарларида ҳам шеърӣ парчалар мавжудлигини ҳисобга олиб ҳамда Навоийнинг диний-тасаввуфӣ қарашлари ҳақида тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиш мақсадида Навоийнинг бошқа насрий ва шеърӣ асарларига ҳам мурожаат қилинди.

Тадқиқотнинг предмети Алишер Навоий шеъриятида айнан ёки мазмунан қўлланилган Қуръон ва ҳадис матнлари, диний матнларда ифода

этилган ғояларнинг адабий талқини, диний матн ва бадиий адабиётнинг ўзаро муносабатлари тадқиқи ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда матний-қиёсий ва таҳлилий-қиёсий усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Алишер Навоийнинг шеърӣй меросида исломӣй ғояларнинг ўрни ҳамда шоир ижодида илоҳӣй оят ва набавӣй ҳикматларнинг бадиӣй талқини меъёрлари ишлаб чиқилган;

оят ва ҳадислар матнини шеърда келтиришга асосланган иқтибос ва ақд санъатлари ҳақида илмӣй таъриф берилиб, шоир ижодидан ўрин олган инсонпарварлик ғояларининг оят ва ҳадислар мазмун-моҳиятига уйғунлиги аниқ мисоллар асосида исботлаб берилган;

мумтоз араб поэтикаси манбалари асосида илк маротаба ишора санъати илмӣй муомалага киритилган, Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг мазмунини шеърда ифодалашда ушбу поэтик воситанинг байт ва мисрада оят ва ҳадиснинг мазмунига ишора қилувчи унсурларни тўғри талқин қилиш асослари, Муҳаммад алайҳиссаломнинг Навоӣй асарларидаги сиймоси оят ва ҳадислар ёрдамида далилланган;

Алишер Навоийнинг инсонпарварлик ғоялари бугунги глобаллашув даврида ёшларни динӣй бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялаш учун кучли маънавий восита эканлиги асослаб берилган.

Тадқиқотнинг амалӣй натижалари:

Навоӣй шеърӣятида Қуръон оятлари ҳамда ҳадиснинг ўрни ҳақида илмӣй-назарӣй қарашлар шакллантирилган;

тадқиқот натижалари асосида Алишер Навоийнинг тўрт жилдлик “Ҳазойин ул маонӣй” девони ҳамда 10 жилдлик “Тўла асрлар тўплами”нинг дастлабки тўрт жилди луғат, изоҳ ва кўрсаткичлар билан таъминланган;

Алишер Навоийнинг дунёқараши ва маънавий оламининг шаклланишида динӣй манбалар таъсири масаласи нашр этилган 2 жилдлик

“Алишер Навоий: қомусий луғат”даги энциклопедик мақолаларда асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда муаммонинг аниқ қўйилганлиги, адабиётшуносликнинг энг сўнгги илмий ютуқлари асосида матний-қиёсий ва таҳлилий-қиёсий усуллар ёрдамида ечилганлиги тадқиқот натижаларининг ишончлилиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижалари Алишер Навоийнинг диний-тасаввуфий характеридаги асарларини тўғри таҳлил ва талқин қилишга илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилади. Тадқиқотнинг айрим илмий хулосалари илмий жамоатчиликка ирфон ва фалсафанинг шу пайтгача эътибор доирасидан четда қолган жиҳатлари билан яқинроқ танишиш имконини беради.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундан иборатки, олинган хулосалар Алишер Навоий шеърятини янада чуқурроқ ўрганиб, ундаги инсонпарварлик моҳиятини очиқ беришга кўмаклашади, шунингдек тадқиқот адабиётшунослик, мумтоз адабиёт тарихи, тасаввуфшунослик, диншунослик, маънавият асослари каби фанлардан дарслик ва қўлланмаларнинг мукаммаллашувига хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Олинган илмий натижалар “Қўлёзма манбаларнинг миллий-маънавий ва адабий мерос тарғиботидаги аҳамияти” мавзусидаги Самарқанд давлат университетида бажарилган ОТ-F8-027-рақамли фундаментал лойиҳада татбиқ этилган (Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Фан ва технологиялар агентлигининг 2017 йил 11 октябрдаги ФТА-02-11/843 сонли маълумотномаси).

Диссертацияда қўлга киритилган натижалардан “Ислом энциклопедияси”дан жой олган мақолаларда фойдаланилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2017 йил 11 октябрдаги 1533-сонли маълумотномаси).

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот иши СамДУ мумтоз адабиёт тарихи кафедрасида муҳокама қилиниб, тугалланган иш сифатида ҳимояга тавсия этилган. Мазкур тадқиқот натижалари 4 та халқаро ва 4 та республика илмий-амалий анжуманларда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 16 та илмий иш чоп этилган. Жумладан, Алишер Навоийнинг 4 жилдлик “Ҳазойин ул-маоний” девони, 2 жилддан иборат “Алишер Навоий: қомусий луғат” (ҳаммуаллифликда), Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 11 та мақола, жумладан, 10 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 160 саҳифадан иборат.

1-БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ДИНИЙ МАТНЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШ УСУЛЛАРИ

1.1. Навоий шеъриятида айнан келтирилган оят ва ҳадислар

Алишер Навоий ижодиётида арабча сўз ва иборалар қўлланилишининг даражаси, арабизмларнинг роли ва ўрнини лексик ҳамда семантик жиҳатдан аниқлаш йўлида бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Мазкур ишларда арабизмлар, асосан, тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганилган бўлиб, тадқиқотчилар шоир қўллаган сўз ва ибораларнинг фақат ана шу қирраларини очиб беришни мақсад қилишган¹. Шунингдек, йигирма томлик “Мукаммал асарлар тўплами”да илова тариқасида тушунилиши қийин бўлган сўз ва иборалар (мазкур ибораларнинг асосий қисмини арабизмлар ташкил этади)нинг ҳам изоҳи келтирилган. “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”нинг 4-жилдида ҳам икки юздан ортиқ арабий ибора ва бирикмаларнинг изоҳи ҳамда талқини берилган, аммо уларнинг манбалари аниқ кўрсатилмаган. Ҳолбуки, мазкур ибораларнинг ҳатто сўзма-сўз таржимаси билан ҳам арабча иборалар истифода этилган байт ва мисраларнинг моҳиятини тўғри англаш анча қийин кечади. Мисол учун “Назм ул-жавоҳир” муқаддимасида келтирилган мана бу рубоийни олайлик:

Ул Тенгрики жовид бақо келди анга,

Ончаки бақо жуду сахо келди анга,

Бир дўстга нукта “Ҳал ато” келди анга.

Ким зот аро васфи “Ло фато” келди анга².

“Ҳал ато” ва “Ло фато” иборалари Алишер Навоий мукаммал асарлари тўпламининг 15-томида “Ўтдими (бердими)” ва “Ўтмадими (бермадими)” тарзида таржима қилинган³. Агар мазкур рубоий ўша “таржима”лар

¹ Бу ҳақда қаранг: Нишонов А.Х. Фонетико-морфологический и лексико-семантический анализ арабизмов в языке Навои. Дис. ... канд.фил.наук. – Т., 1990. – 228 с.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.10: Назм ул жавоҳир.. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 31.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 15-том. – Т.: Фан, 1999.– Б.228

воситасида ўқилса, мантиқ меъёри ҳам, таносуб шарти ҳам бузилади ва оқибатда Навоий назарда тутган маъно келиб чиқмаганига гувоҳ бўламиз.

Аслида рубоийнинг биринчи байти Ҳақ таоло ҳамдида бўлиб, унинг зоти азалийлиги ва абадийлиги, жуду саховат ҳамда бошқа сифатлари мангу эканлиги ҳақида сўз юритилади. Учинчи мисрада “Инсон” сурасининг биринчи оятидан “Ҳал ато” ибораси келтирилган (Бу оят рубоийдан олдинги жумлада тўлиқ келтирилган, аммо нотўғри ёзилиб, таржима қилинган.

Тўғриси эса қуйидагича: {هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَّذْكُوراً}

– Аниқки, инсон узрақачондир тилга олгулик нарса бўлмаган вақт (муддат) кечган)¹. “Бир дўст” – Аллоҳнинг ҳабиби, сарвари коинот Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)дир. Дунё яратилган, аммо инсон ҳали мавжуд бўлмаган замонлардан хабар бераётган бу оятни келтиришдан Навоийнинг мақсади нима бўлган? Аллоҳ бу дўстига кўп “нукта”ларни нозил қилган, аммо айнан шу оятни келтиришда не сир, не мурод бор?

Бир гуруҳ сўфийлар (жумладан, ваҳдат ул-вужуд таълимотининг издошлари) ақидасига кўра, Аллоҳнинг илк яратган нарсаси “нури Муҳаммадий” ёхуд “ҳақиқати муҳаммадия”дир². Улар ўз ақидаларига асос сифатида, кўпинча, “أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى كَانَ نُورِي” (Тангри таолонинг илк яратган нарсаси менинг нурумдир) ҳадисини келтирадилар³. Бу нурдан Аршу курси, етти фалак, дунё ва ундаги жамийки мавжудот, умуман бутун Борлик ёришиб, инсон яшаши учун қулай қилиб яратилди. Олам пайдо бўлганидан Одам алайҳиссаломни яратиб, унга жон ато этгунга қадар орадан маълум бир муддат ўтган эди (Юқорида келтирилган оятда ҳам ана шу муддатга ишора қилинган). Аммо ана шу муддатда ҳам, инсонсиз оламнинг замирида ҳам ҳақиқати муҳаммадия бор эди, унинг жавҳари, моҳиятини ташкил этарди. Навоий тили билан айтсак:

Оламу одам фидонг ўлсунки, борсан, эй ҳабиб,

¹ Куръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.578.

² أبو نصر سراج. اللمع في التصوف. بيروت ١٩٨٣ ص ٢١

³ بديع الزمان فروزانفر. احاديث مثنوي. تهران ١٣٧٠ ص ٢٤١

*Сен гараз инсондин, ар оламдин инсондир гараз*¹.

Таҳлил қилинаётган рубоийнинг тўртинчи мисрасидаги арабча ибора эса машҳур “*لا فتى الا على لا سيف الا ذو الفقار*” (*Алидек жўмард паҳлавон ва унинг* ² *зулфиқоридек бурро шамиш* йўқ) ҳадисидан олинган бўлиб, Навоий бу нозик ишора орқали пайғамбар наътидан ҳазрат Али васфига ўтади. Арабча ибораларнинг таҳлилидан сўнг рубоийнинг насрий табдили қуйидаги кўринишга келганига шохид бўламиз: Ул Тангрики, боқийлик сифати унга абадийдир; Унинг жуд ва сахо сифатлари боқийлик сифати каби мангудир. Аллоҳ бутун башариятнинг йўқдан бор бўлиши Ўз дўсти – Муҳаммад расулуллоҳ (с.а.в.) туфайли бўлганини хабар бергани каби, бу дўстига Алидек жўмард паҳлавонни сафдош ва ҳаммаслак қилиб яратди.

Маълумки, бадиъ илмида турли тилларда ёзилган шеърларни **муламмаъ** ва бу маҳоратни **талмиъ** (араб.–*ранг-баранг этиш, равшан қилиш*) санъати деб аташ қабул қилинган³. Навоийнинг туркий тилда битилган ғазалларининг арабча ибора ва сўз туркумлари ишлатилган байт ва мисраларини тўплаб, кўздан кечирганимизда, шу нарса аниқландики, бу сўз ва ибораларнинг аксарияти Қуръон ва ҳадислар матнидан олинган экан. Мумтоз адабиётшунослигимизда шеърда Қуръон ва ҳадис сўзларининг ишлатилиши алоҳида санъат ҳисобланган, яъни ўша байт ё мисрада талмиъ санъати эмас, балки бошқа бир мустақил бадиий санъат – **иктибос** санъатидан фойдаланганлиги қайд қилинади.

А.Ҳожиаҳмедов ўзининг “Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия” асарида иктибос санъати ҳақида шундай дейди:

“Илм ўзлаштирмоқ” маъносидаги бу сўз Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадисларини шеър ичида келтириш ёки уларнинг мазмунини шеърда ифодалаш санъати номидир. Мусулмон мамлакатларининг шоирлари бу усулга кенг мурожаат қилиб, ўзларининг лирик ва лиро-эпик асарларида

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.299.

² بديع الزمان فروزانفر. احاديث مثنوي. تهران، امير كبير، ۱۳۷۰، ص ۱۰۴

³ محمد ابن عمر رادويافي. ترجمان البلاغة، تهران، نشر زمان، ۱۳۷۲، ص ۳۴۲

оятлар ва ҳадисларни келтирганлар. Ҳадисларга бағишлаб ёзилган “Арбаин”лар ҳам иқтибос усулида яратилган...”¹ Бу ўринда, бизнинг фикримизча айрим баҳсталаб ва ислоҳ қилиниши лозим бўлган фикрлар ҳам мавжуд.

“Иқтибос” сўзини, кўпинча, кўчирма маънода тушунамиз ва ишлатамиз. Аслида, бу сўз кўп маъноли бўлиб, Деҳхудо “Луғатнома”сида қуйидагича ифодаланади:

“Иқтибос” – оловни қамраб олмоқ (“Тоғ ул-масодир”), олов олмоқ, чунки қабас сўздан олинганким, икки фатҳа билан олов парчаси маъносини билдиради (“Ғиёс ул-луғот”), ёнмоқ (“Таржумон ул-Қуръон”), зиё олиш (Аллома Журжонийнинг “Таржимон”и), илм ўзлаштирмак (“Тоғ ул-масодир”), билим олмоқ; фойда бериш (“Нозим ул-атиббо”), бировдан илм ўрганмоқ (“Фарҳанги Онандроғ”)..²

Бадиъ илмига оид ўрта аср араб адабиётшунослигининг илк манбаларида иқтибос санъати ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўла олмадик. Мумтоз форс адабиётшунослигининг илк обидалари – “Таржумон ул-балоға”, “Ҳадойиқ ус-сеҳр”, “Ал-мўъжам”, “Ҳадойиқ ул-ҳақойиқ”да ҳам иқтибос алоҳида санъат сифатида кўрсатилмаган. Лекин ислом олами адабиёти, жумладан, форс ва туркий адабиётларнинг илк даврлариданок шеърда соф арабча ибора, мисра ва байтлар ишлатилиши ҳолатлари учраб туради. “Таржумон ул-балоға”нинг муаллифи Муҳаммад Родуёний (ва умуман, форс адабиётшунослари) ўз асарида бу мавзуга алоҳида фасл-боб ажратган.

Родуёнийнинг фикрича, агар шеърнинг бир байти форс, иккинчи байти араб (агар форсча байтнинг таржимаси бўлмаса) тилида ёзилса, муламмаънинг талабларига жавоб беради³. Рашид Ватвот агар байтларнинг ўрин олиш тартиби, вазн ва қофияси бузилмаса, бир мисрадан ўн байтгача бир тилда ва яна шунча байт ё мисрани бошқа тилда ёзиш мумкинлигини

¹ Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатлари ва мумтоз қофия. – Т.: Ўқитувчи, 1999. – Б.60-61.

² علي اكبر دهخدا لغتنامه روايت چهارم انتشارات علم ج ۲ ص ۳۵۲

³ محمد ابن عمر رادويافي. ترجمان البلاغة تهران نشر زمان ۱۳۷۲ ص ۴۰۲

таъкидлаган¹. Ҳаловий ҳам бу фикрларни қўллаб-қувватлайди ва шуни қўшимча тарзда айтадики, бу усулни фақат форс ва араб тилида эмас, балки ҳамма тилларда ҳам қўллаш мумкин. Эҳтимол, ўша даврлардаёқ бизгача етиб келмаган илк туркий муламмаълар мавжуд бўлиб, Ҳаловийнинг бундай фикрга келишига асос бўлгандир. Кошифий эса муламмаъни шундай таърифлайди: “Шоир шеърининг бир қисмини форс тилида, қолган қисмини бошқа тилда ёзади”², яъни форсча ва арабча байтларнинг нисбати ва навбатига риоя қилиш шарт эмас. Шунингдек, бир байтнинг ўзида икки-уч тил элементларини ишлатиш мумкин.

Устоз Садриддин Айний Шайх Саъдийни талмиъ санъатининг асосчиси деб билади, аммо бу санъат форсийзабон шоирлар ижодида X-XI асрлардан бошлаб кенг қўлланилган. Малик уш-шуаро Баҳор бу даврдаги форс тилини энг тоза ва арабизмлардан холи, деб характерлайди ва унинг тадқиқи бўйича, арабизмлар бу даврдаги адабий тилда 5-10 фоизни ташкил этарди, холос³. Форсий-дарий тили адабий тил сифатида муомалага кирган бўлса-да, араб тили Хуросон ҳамда Мовароуннаҳр ўлкаларида илм ва адабиёт тили сифатида ўз нуфузини йўқотмаган эди. Саолибийнинг “Ятимат уд-даҳр”ида бу ўлкаларда яшаб ижод қилган 119 нафар арабийзабон шоирлар ҳақида маълумот берилган⁴. Бу шоирларнинг аксарияти маҳаллий тилларда ижод қиладиган замондош ижодкорларга ҳақорат кўзи билан қараганлар ва уларни араб тилини мукаммал билмаслиги сабабли авом тилида шеър ёзишга мажбур бўлган нозим сифатида баҳолаганлар. Бунга жавобан бир гуруҳ форсийзабон шоирлар ўзларининг бадий салоҳият ва шоирлик маҳоратларини кўрсатиш учун ҳар икки тилда баравар ва сермахсул ижод қилганлар. Талмиъ санъатининг пайдо бўлиши ва қўлланилишининг яна бир сабаби – бир шеърда икки тилни ёнма-ён ишлатиш ҳамда бу билан ҳар бир

1 رشيد الدين وطوات' حقائق السحر في دقائق الشعر' قوم' ١٣٦٩' ص ٦٧٣

2 حسين واعظ كاشفي' بدايع الافكار في صنائع الاشعار' موسكو' ١٩٧٧' ص ١١٣

3 ملك الشعراء بهار' سيك شناسي وتاريخ' تطور نشر فارسي' تهران' زمان' ص ٥٨

4 ذبيح الله صفا' تاريخ ادبيات ايران' ج ١' ص ٣١٧

тилнинг ўзига хос файзу таровати борлиги, маҳаллий тиллар ҳам араб тилидан балоғату фасоҳат бобида қолишмаслигини кўрсатиш эди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, иқтибос алоҳида санъат сифатида Родуёний, Ватвот, Насириддин Тусий, Ҳаловий, Ромий асарларида учрамайди. Бу ҳақда илк маротаба Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” ҳамда Ҳусайн Войиз Кошифийнинг “Бадойиъ ул-афкор фи санойиъ ил-ашъор”ида маълумот берилган. Жумладан, Кошифий иқтибосга шундай таъриф беради:

“Иқтибос луғатда оловни камраб олмоқдур ва истилоҳда улдурким, шоир калом таркиби ҳамда сўз тартибида Қуръондан бирон оят ё аҳолиси набавийдан бирон ҳадис ёхуд фикҳий масалалардан бирон масалани табаррук ва тамайюн этиш йўлида эрод қилса. Шайх Саъдий дейдиким:

Маро шиқеб намебошад, эй мусулмон,

Зи рўйи хуби лакум дийнукум ва лиядин.

(Менда сабру тоқат қолмади, эй мусулмонлар,

Лакум дийнукум ва лиядин (Сизларнинг ўз динларингиз бор ва менинг ўз диним бор – Кофирун, 6 оят)нинг гўзал чехрасидан)

Ҳазрат расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадисларидан иқтибос:

Гар жон диҳам аз ишқ, чи давлат беҳ аз ин аст

Ман мота мин ал-ишқ фақад мота шаҳидан.

(Агар ишқингда жон берсам, бундан ортиқ саодат йўқ,

Муҳаббатдан ўлган киши шаҳид ўлибдир)

Фикҳий масалалар иқтибосидан мисол:

Дил бурдиву қасди жон гарат ҳаст,

Ал-абду ва молуҳу лимаvloҳ (у).

(Дилимни олдинг, агар жонимга қасдинг бўлса,майли,

Қул ва унинг моли хожасиникидир).

Ва бу санъатни шу жихатдан иқтибос дерларким, оловни қамраб олганда нур ва ёруғлик ҳосил бўлганидек, иқтибос бўладиган сўздан (яъни Қуръон ояти ё ҳадисдан – Д.О.) шеърда нур ва зиё ҳосил бўлур¹.

Иқтибос адабий манбаларда алоҳида санъат сифатида гарчи XV асрда қайд қилинган бўлса-да, аслида у шоирлар томонидан бир неча аср олдин қўлланиб келинаётган усул эди. Санойӣ, Яссавий, Юсуф Боқирғоний, Саъдий, Мавлавий, Ҳофиз, умуман, қайси шоир девонини очсангиз, Қуръон ояти ё ҳадис матни айнан келтирилган байт ёки мисрага дуч келасиз. Аммо оят ё ҳадис матнини шеърда келтиришдан мақсад муламмаъ ёзишдан мутлақо фарқ қилади. Агар муламмаъда арабча байтлар ёзишдан мурод шоирлик қудрати ҳамда маҳаллий тилнинг ҳам фасоҳат бобида араб тилидан қолишмаслигини кўрсатиш бўлса, оят ё ҳадис иқтибосидан мақсад Аллоҳ ва унинг пайғамбари (с.а.в.) сўзига тенг қалам тебратиш эмас, балки Кошифий таъкидлаганидек, қудсий каломни келтириш орқали “шеърга нур ва зиё бағишламоқ”дир.

Оят ва ҳадис иқтибос қилинишининг яна бир сабаби сифатида XI асрдан бошлаб, адабий жанрларнинг мавзу доираси кенгайиши, нафақат ишқий-тасвирий, балки ахлоқий-дидактик, илмий-фалсафий, сиёсий-ижтимоий, диний-тасаввуфий ғоя, тимсол ва истилоҳлар ҳам шеърда кенг қўллана бошланганини кўрсатиш мумкин².

Шоиру ёзувчилар ўз нуқтаи-назарларини баён этиш жараёнида Қуръон ва ҳадисга мурожаат қилардилар ҳамда мувофиқ пайтларда тегишли оят ё ҳадис матнини айнан келтирардилар. Бу ҳолат, айниқса, диний-мазҳабий ҳамда фалсафий-тасаввуфий мавзуларда битилган асарларда кўпроқ учрайди.

Иқтибос санъатининг пайдо бўлиши ва ривожланишининг яна бир муҳим омили, бу – Қуръони карим ва пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадиси шарифлари жамият маънавиятининг ажралмас ва муҳим бир қисмига айлангани, одамларнинг онгига сингдирилгани ва кундалик ҳаётнинг ҳамма

1 حسين واعظ كاشفي، ص ۱۱۰

2 زين العابدين مؤمن، تحول شعر فارسي، تهران ۱۳۷۸، ص ۲۲۶

соҳаларида бир дастуруламал каби қўлланилганидир. Қуръон кироати ва уни ҳифз этиш исломнинг илк даврлариданоқ мусулмонлар учун вожиб бўлган эди. Ҳар бир ишда – оила қуриш, ахлоқ меъёрларидан тортиб, сиёсат ва давлатни бошқариш усулларигача Қуръон ва ҳадисга мурожаат этиш, ундаги амру наҳйга мувофиқ иш тутиш, маърифатли одамлар учун сўзни Қуръон ва ҳадис жавоҳирлари билан безаш одатга айланганди. Шариат илмларининг билимдонлари ўзларининг асарлари, хутба ва ваъзларида Қуръон услубидан фойдаланишга интилардилар, ҳар бир фикр ё амални Қуръон ва ҳадис аҳкомлари билан асослар эдилар. Фақат шаръий илмларда эмас, ҳатто филологик илмларда ҳам Қуръон оятлари далил вазифасини ўтаган. Масалан, машҳур араб тилшунос олими Сибавайх ўз китобида грамматик қоидаларни тушунтириш ва сўз тузилишини амалда кўрсатиш учун Қуръон оятларига 300 мартадан ортиқ мурожаат қилган¹. Бора-бора Қуръон ва ҳадис илмини ўзлаштирмоқ шундай бир юксак поғонага кўтарилдики, маълум оят ё ҳадиснинг тўла матни ва маъносини англашда айрим одамлар учун бир сўз ёки бир ишора кифоя эди. Қуръон ва ҳадис заминидида шаклланган айрим ибора ва жумлалар жонли тил таркибига шу даражада сингиб кетганки, уларнинг асл манбасини аниқлаш анча қийин кечади. Мисол тариқасида “қайд қилиш” иборасини олайлик. Луғавий маъноси “боғламоқ”, “жиловламоқ” бўлган бу ибора кўпинча аниқ ва нисбатан янги фикрларни баён этишда қўлланилади. Тадқиқот жараёнида шу нарсани маълум бўлдики, бу ибора аслида “*قيّدوا العلم بالكتابة*” (Билимни китобат – ёзиш билан боғлаб қўйинг) ҳадиси асосига қурилган².

“Айнан келтирилган оят ва ҳадислар” деб, шеърда араб тилидан олинган оят ва ҳадисларни тушуниш лозим, чунки Навоий шеърнинг ички талабларига мувофиқ кўпгина оят ва ҳадисларни қисман келтириб, ҳатто, айримларини шаклан ўзгартиради. Шу сабабдан оят ва ҳадислар матнининг

¹ Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). – М.: Наука, 1974. – С. 260.

² الجامع الصغير في احاديث البشير و النذير مصر ١٣٢١ ص ٤٠٤

шеърга “айнан ўтиши” муайян даражада нисбий маъно касб этади. Мисол тариқасида мана бу уч байтни олайлик:

I. *Эй деб сифатингда аҳли идрок.*

Лав лока ламо халақтул-афлок ¹.

II. *Навоий хуш кўрар оламни отинг зикридин, йўқса*

Анга дўзах аро ўтдек дурур дунёву мофиҳо ².

III. *Дўст чун жон ичрадур, қўй наҳну ақраб сўзини*

Тут бўюн баским яқинроқ келди мин ҳаблил-варид ³.

Биринчи байт Пайғамбаримиз наътига бағишланган ғазалнинг матлаъси бўлиб, унинг иккинчи мисрасини машҳур илоҳий (қудсий) ҳадис ташкил қилади. Илоҳий ҳадис “аҳли идрок” тилидан айтилган бўлиб, Навоий идрок аҳли деб, Тангри таолони назарда тутмаган, чунки Аллоҳга нисбатан кўпчилик нисбатини ишлатиб бўлмайди. Шунингдек, Аллоҳ каломининг бошқа киши тилидан айтилиши ҳадиснинг қудсийлиги ва саҳиҳлигини шубҳа остида қолдиради.

Орифларнинг тасаввурида оламнинг моҳияти, жавҳарини “нури муҳаммадий” ёхуд “ҳақиқати муҳаммадия” ташкил қилишини айтиб ўтдик. Аммо олам асрори тилсимини очиш, унинг моҳиятини англаш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бу йўлда инсоний ақл-тафаккур ёрдамида эришилган билимлар билан ҳам бирор натижага эришиш гумон, дейди орифлар. Аммо кашф ва мужоҳада орқали эришилган билимлар (тасаввуфда бундай билимларни “ғайри иктисобий билимлар” деб атайдилар) олам асрорини англашга йўл очиб бериши мумкин. Навоий ҳам ана шу ғайри иктисобий билим эгаларини “аҳли идрок” деб атайди. Идрок аҳли оламнинг моҳиятини, Пайғамбаримизнинг улуғлиги ва инсонлар орасида мислсиз эканлигини тўлиқ англаб, Тангрининг мазкур каломидек хотамуланбиёнинг

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.291.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Бадоеъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987. – Б. 87.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.148.

буюклигини ўзида тўла тажассум эта оладиган бошқа тавсиф топа олмайдилар. Зотан, Ҳақ ҳар бир бандасини, жумладан, ўз ҳабибини ҳаммадан кўра яхшироқ билади ва энг тўғри баҳони ҳам фақат унинг Ўзи бера олади.

Иккинчи байтнинг қофиясини таъминлаган сўзлар мана бу ҳадисдан олинган:(Дунё ва ундаги нарсалар ¹ الدنيا ملعونة و ملعون ما فيها الا ذكر الله تعالى

лаънатлангандир, фақат Аллоҳ таоло зикри бундан мустасно).

Мазкур ҳадис “Арбаъин”да ҳам мавжуд бўлиб, Навоий уни шундай таржима қилган:

Дунёву ҳар не андадур мавжуд.

Бўлди Ҳақ лаънати гирифтори.

Ғайри Ҳақ зикриким, эрур зокир

Тангрининг раҳмати сазовори².

Дунё ва мофиҳо сўзлари айнан шу ҳадиснинг маъносига далолат қилади, байтнинг маъноси ҳам ҳадиснинг мазмун-моҳиятига мос тушади. Лекин Навоий буни шундай маҳорат билан бажарганки, мазкур байт мажозий маъшуқ васфида айтилган дейишга ҳам тўла асосимиз бор. Умуман олганда, “Навоийнинг ишқ масаласидаги концепциясининг асосий моҳияти шундан иборатки, бир қатор мистик шоирларда бўлганидек, мажозий ишқ (инсонга, реал борлиққа бўлган севги) ҳақиқий ишқ (вужуди мутлаққа, Ҳаққа бўлган муҳаббат)дан алоҳида олиниб унга қарама-қарши қўйилмайди. Балки мажозий ишқ ишқи ҳақиқийнинг бир кўриниши ёки ҳақиқий ишқ йўлидаги ўзига хос босқич сифатида баҳоланади. Муҳими шундаки, Навоийнинг ўзи масаланинг муҳимлигини ҳис этгани учун бўлса керак, ўз позициясини бир неча қитъа ва ғазалларда махсус изоҳлайди. Масалан:

Ғар Навоий йиғласа, ишқинг мажозийдур дема,

Ким назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз.”³

“Қоф” сурасининг 16 оятида шундай дейилган:

¹ احيا علوم الدين' لامام ابي حامد محمد بن محمد الغزالي' مصر ١٩٦٩ م' ص ٢١٩

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.10: Арбаъин. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 583.

³ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983. – Б. 25.

{وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ}

(*Биз унга (яъни инсонга) жон томиридан ҳам яқинроқдирмиз*)¹.

Навоий мазкур оятнинг икки қисми – наҳну акраб (биз яқинроқмиз) ва “мин ҳаблил-варид” (жон томиридан)ни айри ҳолатда ишлатади, “илайҳи” сўзини эса умуман келтирмайди, чунки байт шакли ва мазмуни талабига биноан бу сўзга жой ҳам, эҳтиёж ҳам қолмайди:

Дўст чун жон ичрадур, қўй “наҳну акраб” сўзини

Тут бўюн, баским яқинроқ келди “мин ҳаблил-варид”

Кўриниб турибдики, Навоий оят ва ҳадислар матнини шеърда келтиришда турли усуллардан фойдаланган. Биринчи байтда ҳадис матнини ҳеч қандай ўзгаришсиз, тўлиқ келтирса, иккинчи мисолда ҳадиснинг бир қисмини қофия ўрнида ишлатган. Ҳадис сўзларидан айнан “мофиҳо” иборасини келтиришнинг сабаби шуки, иқтибос санъати талабларига мувофиқ, агар оят ё ҳадис қисман келтирилса, айнан қайси оят ё ҳадисдан олинганлигига далолат қиладиган сўз ё иборани танлаш лозим. Учинчи байтда эса оятдаги сўзлар икки жойда алоҳида-алоҳида келтирилган ва шу тариқа байтнинг мавзунлиги таъминланган.

Қайд қилиш лозимки, оят ва ҳадислар матнини шеърда келтиришни исломнинг ҳамма мазҳаблари ҳам ёқламайдилар. Хусусан, моликия мазҳабининг фақиҳлари бу ишни ҳаром, бундай амалга қўл уришни гуноҳи азим, деб билганлар. Аммо ҳанафия ва шофия мазҳабининг пешволари бу масалага ижобий ёндашиб, ўзларининг ваъз, хутба ва рисолаларида Қуръон оятлари ва пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларидан иқтибос келтиришни ўтмиш файзидан баҳраманд бўлиш, дея баҳолаганлар ва мазкур амални савоб, деб фатво берганлар².

Мазкур мазҳаб издошлари учун мавжуд бўлган нисбатан озод муҳит олимлар ва шоирларнинг дадилроқ фикр билдириш ва эркинроқ қалам тебратишларига имкон берган. Айниқса, тасаввуф намояндалари ва бу

¹ Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б. 519.

² جلال الدين سيوطي 'الاتقان' ج 2 'مصر' 1989 م' ص 721

таълимотдан кенг баҳра олган шоирларнинг ижодида Қуръон ва ҳадисга бўлган муносабат муфассир ва муҳаддислар ҳамда расмий шариат пешволари муносабатларидан бирмунча фарқ қилади. Сўфий шоирлар учун Қуръоннинг сўзидан кўра, унда акс этган маъноларни англаш ва англатиш муҳимроқдир. Улар учун бир оятнинг яширин хазинасини очиб бериш бутун Қуръонни ёдлаб, маъносини тушунмасдан такрорлаш ва бундан фахрланиб юришдан афзалроқ туюлган. Мавлоно Жалолиддин Румий бу ҳақда “Маснавий”да ажойиб бир далил келтиради: Пайғамбаримиз (с.а.в.) саҳобалари ичида Қуръонни тўла ёдлаб олган ҳофизлар саноқли эди, чунки муайян миқдорда оятлар моҳиятини англаб етгандан кейин уларнинг тафаккурлари бундан ортиқ билимни қамраб олишга ожизлик қиларди. Осмонга юксалган (фалак томига чиққан) одамга нарвон излашнинг ҳожати йўқдир, дейди Мавлоно. Унинг ўзи ҳам зоҳирпарастларга қарата шундай дейди:

Ман зи Қуръон мағзро бардоштам,

Устухон пеши сагон бигзоштам¹.

(Таржимаси:

Мен Қуръондан мағзини олдим,

Суягини итларга қолдирдим².)

Айнан қўлланилган оят ва ҳадисларни мазмун ва мундарижаси ҳамда контекст мазмуни билан алоқадорлигига қараб, қуйидаги шаклда таснифлаш мумкин:

- 1) Аллоҳ ҳамди ва пайғамбар наътига бағишланган оятлар;
- 2) оламу одам яратилиши ва инсоннинг оламда тутган ва тутиши лозим бўлган мавқеи ҳақидаги оят ва ҳадислар;
- 3) саҳобалар ва олимлар васфидаги оят ва ҳадислар;
- 4) реал, тарихий шахсларга бағишлаб ёзилган шеърлардаги оят ва ҳадислар;

¹ بدیع الزمان فروزانفر 'شرح مثنوی شریف' ج 3 ص 119

² Форсий байтлар таржимаси диссертация муаллифига тегишли.

5) ахлокий-дидактик, фалсафий-ижтимоий, ишқий-ирфоний мавзулардаги ҳадис ва оятлар.

Ҳамд, муножот ва наът мавзусидаги оятлар, асосан, дostonларнинг муқаддимавий бобларида қўлланилиши билан бирга, уларни туюқ ва китъаларда ҳам учратиш мумкин. Шу сабабдан, бундай оят ва ҳадисларни Навоий шеъриятида энг кўп қўлланилган оят ва ҳадислар, деб ҳисоблаш тўғри бўларди.

Адабиётшуносликда Навоий дostonларини салафлари ижоди билан қиёсий равишда ўрганиш ва талқин этишни биринчилардан бўлиб, Е.Э.Бертельс бошлаб берган эди. Бертельс навоийшунослик йўналишида бажарган илк тадқиқоти “Навоий ва Аттор” мақоласида, асосан, матний-қиёсий таҳлил методологияси масаласини ёритиб, тадқиқот принциплари ва йўналишларини белгилаб берди. Бошқа бир қатор тадқиқотларда муқаддима бобларни қиёсий равишда ўрганиш аҳамиятсиз ва бу боблар анъанавий бўлгани сабабли, бир-бирини мазмун ва ғоявий жиҳатдан такрорлайди, дейилган бўлса-да, Бертельс ҳар бир ижодкорнинг индивидуал хусусиятлари асарнинг биринчи мисралариданоқ намоён бўлишни исботлаб, “Мантиқ ут-тайр” ҳамда “Лисон ут-тайр”ни бобма боб қиёсий таҳлил қилади. Биринчи боб таҳлилида шундай ёзади: “...Атторда ҳам, Навоийда ҳам биринчи бобга сарлавҳа қўйилмаган ва анъанавий Аллоҳ ҳамди мавзуси оламнинг яратилиши, шайтоннинг илоҳий ғазабга учраб, лаънатга учраши, Одам (а)нинг жаннатдан ҳайдалиши ҳақида умумий тарзда сўз юритилади. Навоий, умуман олганда, ўз салафига издошлик қилади, аммо сўзма-сўз таржима қилишга унчалик истак билдирмайди ва муайян ўзгаришлар киритишни ўзига жоиз деб билади”¹.

Дарҳақиқат, бу муайян ўзгаришларни байтларнинг ташқи тузилишидан бошлаб, маънолар силсиласигача кузатиш мумкин. “Мантиқ ут-тайр”да оламнинг яратилиши ҳақида батафсил сўз юритилган. Бу тафсилот Бертельснинг “Суфийская космогония у Фаридаддина Аттара” мақоласида

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С. 376.

таърифланган концепцияга мос келади. “Мантиқ ут-тайр” да ҳам олам яратилиш силсиласи қуйидагича тавсифланади:

Аллоҳ – Нури Муҳаммадий – Ақли аввал – Нафси кулл – тўрт унсур – етти иқлим – наботот олами – ҳайвонлар – инсон – Муҳаммад (с.а.в.). Аттор яратилиш замонини назмий йўсинда ифодалаш жараёнида кўп марта лирик чекинишлар қилади: гоҳида пайғамбарлар қиссасига мурожаат қилса, баъзида унинг ҳамдига муножот оҳанги омукта бўлади.

“Лисон ут-тайр”да бундай лирик чекинишлар деярли йўқ. Шу сабабдан, “Лисон ут-тайр”нинг дастлабки боби “Мантиқ ут-тайр”нинг биринчи бобидан анча қисқа. “Мантиқ ут-тайр”нинг илк боби 216 байт, “Лисон ут-тайр”ники эса 60 байтдан иборат. Навоий ҳам биринчи бобда ҳамд мавзусини олам яратилиши ҳақидаги исломий қарашлар билан қувватлантиради. Унинг ҳар бир байти бевосита Қуръон оятлари ва ҳадислар асосида шаклланган. Аммо асосий масала – Аллоҳнинг олами яратишдан асосий мақсади ҳақида Навоий ва Аттор ҳамфикрдирлар:

Офаринишдан қилиб инсон гараз

Они айлаб халқ ичинда беиваз.

Айлаганда розининг ганжини арз

Не само айлаб қабул они, не арз.

Ғайри инсонким, қилиб они қабул

Ҳам залум айлаб хитобин, ҳам жуҳул¹.

“Залум” (ўзига зулм қилувчи) ва “жуҳул” (нодон) инсон томонидан қабул қилинган Тангрининг “асрор хазинаси” ҳақида “Аҳзоб” сурасининг 72-оятида хабар берилган: “Биз бу омонатни (чин бандалик омонатини) осмонларга, Ерга ва тоғларга таклиф этдик, улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди. Дарҳақиқат у (ўзига) зулм қилувчи ва нодон эди...”² Абдулазиз Мансур изоҳидаги “чин

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 9: Лисон ут-тайр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.7.

² Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.384.

бандалик омонати” ҳақида “Кашф ул-асрор” муаллифи қуйидагича фикр билдирган: “Тангри таоло бир ҳовуч тупроқ яратди ва муҳаббат оловида куйдирди... Кейин уни омонат деб, сурат оламига кўндаланг қилди, осмонлар, ер ва тоғу тошлар (уни кўтаришдан) бош тортдилар. Одам Сафияллоҳ эранларча одимлади ва бу омонатни сўради! Айтдилар: сенга таклиф қилмадик, нега (бу қийин ишни) ўз бўйнингга олмоқчисан? Деди: Куйган менман ва куйдирилган фақат куйганга керакдир”¹.

Алишер Навоий ҳам инсоннинг ашрафи махлуқот ва сарвари коинот бўлишини ушбу муҳаббат оловида куйганидан деб билади. Ишқ шундай бир ноёб гавҳарки, Яратган уни фақат инсонга инъом этган. Навоий назарида ишқ покбозликдир, яъни “пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдир ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маъшуқи ҳақиқийдин баҳра олмоқ”². Демак, тасаввуф аҳли қарашларига қўшилган Алишер Навоий “омонат юки”ни ишқ деб билади.

Оятда зикр этилган “омонат”ни асрор хазинаси деб таърифлайди ва буни қуйидаги илоҳий ҳадис билан боғлайди³: **كُنْتُ كَنْزًا وَ أَحَبُّتُ أَنْ أُعْرَفَ** (Мен бир махфий хазина эдим ва танилишни истадим). Кейинги байтлардаги фикрни янада аниқроқ ифодалаш учун юқоридаги ҳадисдан “Кунту канзан” иборасини иқтибос қилади:

Чун халойиқдин они мумтоз этиб,

***Кунту канзан** сиррига ҳамроз этиб.*

Бошига қўюб ҳидоят тожсини,

Қисмати айлаб шараф меърожсини⁴.

“Шараф меърожи” қисмати бўлган ва меърож шарафига нойил бўлган киши – бу Муҳаммад Мустафодир. Бу ибора инсон яратишдан Тангри

¹ خواجہ عبد اللہ انصاري، کشف الاسرار، جلد ۲، ص ۲۶۶

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 9: Махбуб ул-қулуб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 498

³ دقایق الحقایق من شیخ احمد رومي، باهتمام محمد شیرازی، ص ۵۷

⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 9: Лисон ут-тайр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 8.

таолонинг асл мақсад-муддаоси ҳам хотамул-анбиё бўлгани, қолаверса, энг комил инсон ҳам ўша зот эканлигига билвосита ишора қилади.

Саҳобалар ҳақидаги оят ва ҳадислар, шунингдек, ҳикоят ва ривоятлар Навоий ижодиётида жуда кам учрайди. Фақат “Лисон ут-тайр” муқаддимасида Мустафонинг чор ёри босафоси ҳақида муфассал сўз юритилиб, ҳар бир саҳоба васфида махсус боблар ажратилиб, уларнинг руҳия ва мазмун-мундарижаси “Мантиқ ут-тайр” билан ҳамоҳанг. Бу бобларнинг илк сатрлари форсча “оригинал”нинг қарийб сўзма-сўз таржимаси сифатида кўзга ташланади.

Абубакр ҳақида:

Аттор: *Хожайи аввал, ки аввал ёр ўст,*

Соний иснайн из ҳумо фил-гор ўст (406 байт)

Навоий: *Ул ки султони русулга ёрдур,*

Соний иснайн из ҳумо фил-гордур

Умар ҳақида:

Аттор: *Хожайи шаръ, офтоби жамъи дин,*

Зилли Ҳақ, Форуқи аъзам, шамъи дин

Навоий: *Улки пайғамбарга ҳамдам эрди ул,*

Шубҳасиз, Форуқи аъзам эрди ул.

Усмон ҳақида:

Аттор: *Хожайи суннат, ки нури мутлақ аст,*

Бал худованди ду нури барҳақ аст.

Навоий: *Ул ҳаё коники нурулайн эди*

Ўйлаким, айнайни Зиннурайн эди¹

Кўриниб турганидек, ушбу байтларда оят иқтибос қилишда ҳам Навоий Атторга издошлик қилади. Абу Бакр ҳақидаги байтларда иккинчи мисра “Тавба” сураси 40-оятининг бир қисмидан таркиб топган. Ушбу оят пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг Маккадан Мадинага ҳижрат қилишлари ҳақида. Макка мушриклари мусулмонларга нисбатан қанча зулму зўравонлик

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С. 348.

килинмасин, уларни исломдан қайтаришга илож тополмаганларидан сўнг пайғамбарнинг жонларига қасд қилиш пайига тушадилар. Шунда у зотга Тангри таоло тарафидан Мадинага ҳижрат қилиш – кўчиш амр этилади ва бир қоронғу кечада Тангрининг ёрдами билан ўлдириш учун тайёрланиб турган кофирларнинг ёнларидан соғ-саломат ўтиб, ҳамроҳлари Абу Бакр Сиддиқ билан бирга Макка яқинидаги бир ғор ичида яширинадилар. Мушриклар бир изкувар билан уларнинг ортидан тушишади. Лекин улар ғорга етиб келишгач, из йўқолади ва:

Хасмидин ўлгонда анга парда ғор,

Оғзида ўргамчи бўлуб пардадор.

Айламасун деб ел ила парда сайр,

Байзасидан тугма тақиб анда тайр¹.

Шундай қилиб, улар ғорда уч кун беркиниб ётишгач, бир йўл бошловчи этагида Мадинага етиб оладилар. Ана шундай таҳликали, хатарли дамларда ҳам хотамуланбиёга ҳамроҳлик қилган, ислом динининг мустаҳкамланишига беқиёс хизматлар кўрсатган Абу Бакр Сиддиқ ҳақида ушбу оят нозил бўлган. Кейинги мисраларда эса Навоий Аттор оҳангини сақлаган ҳолда янги-янги тасвир ва баён воситаларини қўллайди. Бу нарсаси ислом тарихига оид манбалар, Қуръон оятлари ва ҳадислар матнидан фойдаланишда ҳам яққол кўзга ташланади. Жумладан, мазкур бобнинг учинчи байтида ҳам Қуръон оятидан иқтибос қилинган, лекин бу оят Аттор достонида учрамайди:

Ул эди олам элига раҳнамун

Келди чун “вассобиқун ассобиқун”².

“Вассобиқун ассобиқун”ни Абдулазиз Мансур (*Учинчи тоифа эзгу ишларда*) ўзиб-ўзиб кетган зотлардир деб таржима қилган (“Воқеа” сураси,

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.34.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 9: Лисон ут-тайр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.19.

10-оят)¹. Мазкур оятни иқтибос қилиш билан шоир пайғамбарга биринчилардан бўлиб иймон келтирган ва у кишининг ёнларида туриб Аллох таоло буюрган динга даъват қилишда ёрдамчи бўлган Абубакр Сиддиқ (р. а.) охиратда ҳам буюклар ва биринчилар қаторида туришини таъкидлайди. Умар Форук (р.а.) ва Усмон Зиннурайнга (р.а.) бағишланган бобларда айнан қўлланилган оят ва ҳадислар матни учрамайди. Бу бобларда Навоий куръоний маънолар ва ҳадисларни ўзлаштириб шоирона тилда ифодалаганки, бу ҳақда келгуси бобда батафсил тўхталамиз.

Тўртинчи халифа Али ибн Абутолиб (р.а.) ҳақидаги бобда ҳадисларнинг асл матни юқоридаги учта бобга нисбатан кўпроқ ишлатилган.

Жумладан, Ҳазрат Али (р.а.) ҳақидаги “*انا مدينة العلم و علي بابها*”² (Мен илм шаҳридирман ва Али унинг эшигидир) ҳадисидан **мадинат ул-илми** ибораси таржимаси (*илм шаҳри* таъбири)дан истиора сифатида фойдаланиб, ҳадиснинг иккинчи қисмини айнан келтиради ва шу тариқа иккинчи мисранинг қофиясини таъминлайди:

Илм шаҳри, анбиёга интиҳо

*Васфида айтиб Алийю бобаҳо*³.

Пайғамбаримизнинг Али ибн Абу Толиб васфида айтган бошқа бир ҳадис мазмуни қуйидаги икки байтда ифодаланган:

Иттиҳодида нубувват шамъининг,

Сўзи буқим, сен менингсен, мен сенинг.

Лаҳмака лаҳми ҳам онинг шонида,

*Дамъака дамъи ҳам истиҳсонида.*⁴

Мазкур байтлар қуйидаги ҳадис заминида яратилган:

¹ Куръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.534.

² الرسالة العلمية في الاحاديث النبوية، القاهرة، دار الكتاب، ١٣٦٢، ص ٥٧

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 9: Лисон ут-тайр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.24.

⁴ Ўша жойда.

(Мазмуни: Эй Али, мен сенданман ва ¹ يا علي' انا منك و انت مني' لحمك لحمي و دماك دمي' сен мандандурсан, сенинг гўштинг – менинг гўштим, сенинг қонинг – менинг қонимдир).

Демак, Навоий биринчи байтда ҳадисни бир қисмининг таржимасини бериб, иккинчи байтда қолган икки қисмини мисраларнинг биринчи рукнларида иқтибос келтириш билан бирга тарсиъ санъати имкониятларидан ҳам тўлақонли фойдаланган.

Тасаввуфий-ирфоний оҳангда ёзилган ғазал ва бошқа лирик жанрларда агар оят ё ҳадис матни учраб қолса, таҳлил ва талқин қилишда асл манба – Қуръон ва ҳадисдан ташқари тасаввуф таълимоти ҳамда сўфиёна оҳангда битилган тафсир ва шарҳларга ҳам таянмоқ керак. Мисол тариқасида “Фавойид ул-кибар” девонидаги 121-ғазални кўздан кечирайлик:

Ишқ аро куймак ишим, қайда мену қайда хирад.

Бўйла ўт ичра кирарга хирад аҳлига не ҳад²...

Ғазалнинг тўртинчи байтигача жаҳонсўзу жаҳонсоз, фано мактабининг устози, баҳор келтирувчи жонбахш насим – Ишқ офтобини зуҳд хуффоши ва муҳаббат мактабида абжадхон тифлдек ночор Ақл билан қиёслайди. Ишқ мақоми нақадар юксак эканлиги ва Ошиқ ҳам “хирад ва зуҳд аҳли”дан мумтозлиги таъкидланади. Бешинчи ва олтинчи байтлар эса бевосита Аллоҳ таоло ҳамдига бағишланган:

Асли бир зот келиб, чунки маротибига ўтуб,

Бениҳоят ўлуб ижоду сифат ичра адад.

Асли бир зот келиб, чунки маротибга ўтуб,

Гар адад юз туман ўлса, тузатур бирга санад.³

Навоий куйлаган Ишқ шундай бир қудратли Муҳаббатки, унда санавият-иккиликка ўрин йўқ, бу ишқ камолотга етганида Ишқ, Ошиқ ва Маъшук ягона оламини яратадилар, унда Сен ва Мен йўқолади, касрат олами

¹ آیات' احادیث و لغات مثنوی معنوی' ص ۴۷

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 4: Фавойид ул-кибар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.126.

³ Ўша жойда.

Ўзининг асли-бирлик ва ваҳдоният оламига қайтади. Навоий бу бирликнинг асрори ва далилини “Ихлос” сурасининг биринчи оятларидан излайди:

Эй Навоий, десанг ихлос ила бу сирни билай,

Қул ҳуваллоҳу аҳад, сўнградур Аллоҳу-с-самад.¹

Умумий тарзда олсак, ғазал Ишқ ва Ақл, Ошиқ, Зоҳид ва Оқил образлари ўртасида кескин қарама-қаршилик руҳида ёзилган. Шоир Ақл ролини камситмаган ҳолда Ишқнинг нечоғлиқ ноёб гавҳар ва бебаҳо неъмат эканлигини қайта-қайта таъкидлайди. Байтма-байт фикрлар тадрижий равишда ривожланиб, ғазалнинг мақтаёида Навоий якунловчи хулоса ва қатъий далил сифатида Қуръонга мурожаат қилади. Ишқнинг Ақлдан, Ошиқнинг оқилдан улуғлиги сиррини Ихлос сураси биринчи ва иккинчи оятининг маъносида билади.

Абдулазиз Мансур бу оятларни қуйидагича таржима қилган:

1. (Эй Муҳаммад), айтинг: У– Аллоҳ ягонадир.

2. Аллоҳ беҳожат, (лекин) ҳожатбарордир².

Кўриниб турибдики, фақат таржима билан кўзланган натижа ҳосил бўлмайди. Аллоҳнинг яккаю ёлғизлиги ва ҳеч кимга муҳтож эмаслигидан хабар берувчи оятларнинг сўзма-сўз таржимасидан бу оятлар Ишқ ва Ақл ўртасидаги “можаро”да далил-ҳужжат вазифасини ўташини илғамок қийин. Бунинг учун таъвил усулига ёндошган тафсирларга мурожаат қилишга тўғри келади. Бундай тафсирлар орасидан Навоийга бағишлаб ёзилган ва ўз замондошлари томонидан юксак баҳо олган “Мавоҳиби алия”да мазкур суранинг сўфиёна тафсири анча муваффақиятли чиққан. Жумладан, Кошифий мазкур сурада баён этилган илоҳий сифатларнинг хусусиятлари ҳақида қуйидагича мулоҳаза юритади: Кимки (Ихлос сурасида зикр этилган – Д.О.) “ҳува”нинг ифोरини кашф этса, вола (хайратзада ошиқ – Д.О.)дир, улким, Аллоҳни билса, олим ва ориф эрур, ҳар кишики “аҳад”ни топса,

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 4: Фавойид ул-кибар. – Т.: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 126

² Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.604.

муҳиб (севган)дир, Кимки “самад”ни таниса, орифдир, “Лам ялид ва лам юлад”ни эътиқод қилган киши оқилдир. “Ва лам якун лаҳу куфуван аҳад”ни тасдиқлаган мўъминдир. Бу маъниларнинг ҳаммасини жамъ этган киши хос муваҳхид эрур...¹

Ушбу тафсирдан маълум бўладиким, биринчи оятнинг ҳақиқатини англаган киши Ҳақнинг муҳиби, хайратзада ошиғидир. Аллоҳнинг самадиятини идрок этган эса орифдир.

Қисқа қилиб айтганда, Навоий Ихлос сурасининг биринчи оятларини далил сифатида келтириб, уктирадики: “Қул ҳуваллоҳу аҳад” оятининг ҳақиқатини англаган банда “Аллоҳуссамад”нинг моҳиятини тушунганлардан кўра маърифати ва Аллоҳ олдида мартабаси улуғроқ бўлганидек, Ҳақ ишқи оловида ёнаётган Ошиқ Яратганнинг улуғлигини эътироф этганга нисбатан кўзланган манзилга яқинроқдир.

Ҳар қандай диндор ҳам диёнатли бўлавермаганидек, ҳар қандай бадий асар ҳам адабиётнинг асл мезонига жавоб бера олмайди. Худди шундай, Қуръон оятлари ва ҳадислар матнини адабий йўсинда ифодалаш ҳам турли мақсад ва ғаразлар билан амалга оширган. Мисол учун, XI асрда яшаб ижод қилган Фаррухий Систонийнинг исломий далилларни қўллашда тутган йўли билан Алишер Навоийнинг исломий манбаларга бўлган муносабатини ягона мезон билан ўлчаб бўлмайди. Фаррухий Султон Маҳмуд Ғазнавийга бағишлаган бир қасидасида шундай бир фикр баён этади: “Каҳф” сурасида унинг ҳақида оятлар нозил бўлган Искандар Зулқарнайннинг Маҳмуд Ғазнавийдан тафовути – охирзамон пайғамбаридан аввал яшаб ўтганидир, холос. Агар, дейди Фаррухий, ислом пайғамбаридан кейин ваҳий эшиклари ёпилмаганида, Қуръоннинг камида учдан бир қисми Маҳмуди Ғозийнинг қаҳрамонликлари ҳақида бўларди.

Навоий “Бадойиъ ул-бидоя” девонининг дебочасида таъкидлаганидек, шеър ёзишдан асосий мақсад – ўқувчиларга эстетик завқ бағишлаш билан бирга инсоний хислатларни тарбиялаш ва уларни тўғри йўлга ҳидоят қилиш

حسين واعظ كاشفي، مواهب عليه، لاہور، ۱۹۹۲، ص ۱۳۱۲¹

хамдир. Улуғ шоир нимаики ёзмасин, хоҳ у салмоқли дoston бўлсин, хоҳ фард ёки туюқ бўлсин, бу принципга қатъий риоя қилган. “Хамса”нинг дostonларида айрим фазилатлар таърифида алоҳида боблар ажратилган. Жумладан, “Садди Искандарий” дostonида тўғрисўзлик – “Тузлук таърифи”даги бобда шундай ёзади:

*Биров даҳр аро давлатойин эрур,
Ки ҳар сўзим ул айтқай, чин эрур...
Ки ҳар этса қилгай вафодин адо
Ки Юфуна бин-назри дебдур Худо.¹*

Охирги мисрадаги арабча ибора “Инсон” сураси 7-оятининг бошланиши бўлиб, оятнинг таржимаси қуйидагича:

Улар (дунёда ўз зиммаларига олган) назрларини тўла адо қилурлар ва ёмонлиги (даҳшатлари) кенг ёйилувчи Кундан кўрқурлар².

Тўғрисўзлик, ваъданинг устидан чиқиш солиҳ кишиларнинг хислатидир ва бу фазилат эгалари Яратган олдида ҳам юксак мартабага эгадирлар, дейди Навоий.

Инсонларни мукаммаллик ҳамда ахлоқ ва эзгулик мазмунлари сари даъват қилишда шоир фақат ахлоқий-дидактик парчалар билан қаноатланибгина қолмай, балки ишқий-тасвирий ва мадҳиявий шеърларда ҳам оят ва ҳадислар ёрдами билан қўйилган мақсадини амалга оширади. “Ҳайрат ул-аброр”нинг Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган бобида шундай бир байт бор:

*Хутбаи жоҳинг қадар иншо қилиб
Яъмуру бил-адл ила туғро қилиб.³*

“Яъмуру бил-адл” ибораси Қуръоннинг икки оятида учрайди. Бири “Наҳл” сурасининг 76-ояти бўлиб, А. Мансур бу оятни шундай таржима

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 330.

² Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001.– Б. 579.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 104.

килган: “Аллоҳ яна икки киши ҳақида мисол келтирур: улардан бири ҳеч нарсага кучи етмайдиган соқовдир. У эгасига (ортиқча) юк бўлиб (хожаси) қаерга юборса, бирон яхшилик (фойда) келтирмайди. Ўша кимса билан ўзи Тўғри йўлда бўлган ҳолда, (ўзгаларни ҳам) адолат-ҳақиқатга буюрадиган киши баробар бўлурми?!

Иккинчи оят ҳам “Наҳл” сурасидан бўлиб, 90-оятни ташкил этади:

Албатта Аллоҳ адолатга, чиройли амаллар қилишга ва қавм-қариндошга яхшилик қилишга буюрур ҳамда бузуқлик, ёмон ишлар ва зулмдан қайтарур. (У) шояд эслатма олурсизлар деб, сизларга насиҳат қилур.¹

Оятларнинг мазмунига қараб, байтни икки хил шарҳлаш мумкин. Агар 76-оятнинг мазмунига таяниб шарҳласак, у ҳолда Навоий Ҳусайн Бойқарони ўзи тўғри йўлда бўлгани ҳолда бошқаларни ҳам саодат ва ҳақиқатга буюрадиган инсон сифатида тавсифлаган, деган тушунча ҳосил бўлади. Иккинчи томондан, Навоий 90-оятда ҳам учрайдиган иборани иқтибос қилиш орқали Ҳусайн Бойқарога адолат билан иш тутиш, эзгу ишларга бошқош бўлиш, бузуқлик, ёмонлик ва зўравонликлардан парҳез қилиш Тангри буюрган солиҳ амаллардан эканлигини эслатади. Бу билан шоир иқтибос санъати ёрдамида ийҳом санъати унсурларини ҳам байтда сингдиришга эришган.

Юқорида таъкидлаганимиз каби айрим ҳолларда Навоий ҳадис матнини, башарти улар шеър вазнига мувофиқ тушса, тўлиқ келтиради. Бунга қуйидаги байт ҳам мисол бўла олади:

Дунйи эрур мазрааи фоҳира

Ад-дунё мазраат ул-оҳира².

“Фоҳира” сўзининг луғавий маъноси “ўзидан мағрур бўлиш, мақтанмоқ”дир. Бу байтда Навоий тазод санъатини қўллаган. Биринчи

¹ Куръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.277

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.131.

мисрада “Ад-дунё матоъ ул-ғурури” (дунё – мағрурланишнинг матоҳи) оятининг мазмунини сингдирган. Бу, аслида ҳар куни, ҳар қадамда кўзга ташланадиган одатий ҳолдир. Кўпчилик бу дунёда кўзга чиройли бўлиб кўринадиган мол-дунё, бойлик, бебақо гўзалликдан имкон бориचा баҳраманд бўлиш ва ушбу йўлда эришган “муваффақиятлар”идан мамнун бўлиб яшашни ҳаёт мазмуни, деб биладилар ва уларнинг назарида бундан бошқа ҳақиқат йўқдек. Аммо аслида, иккинчи мисрада келтирилган ҳадисда таъкидлангандек, дунё – охират экинзори дир. Ҳалол ва тўғри яшаш, одамларнинг оғирини енгил қилиш, ҳақ йўлида курашиш, қолаверса, инсон бўлиб умр кечирмоқни дастуруламал қилган одамнинг икки дунёда ҳам ажри беҳисоб. Фақат шундай одам охиратда ҳам “буғдой ўраш”га умид боғламоғи мумкин. Навоий бу байтда оят мазмуни ва ҳадис матнини келтириб, нафс куллари ва пок қалб эгалари ҳаёти бир-биридан кескин фарқ қилишини, уларнинг амаллари оқибати ҳам шунга мувофиқ бўлишини таъкидлайди.

“Хайрул-умури авсатуҳо” ҳадиси ҳам жуда кенг тарқалган ҳадислардан. Қолаверса, ушбу ибора ҳам ҳадисларда, ҳам Қуръон оятларида келади. “Меҳробдан чаён” романининг бир боби ҳам ана шу ҳадис билан номланган. Ушбу ҳадис Навоий шеърятини бир неча ҳолатларда беагангоҳида ахлоқий фикр талқинида келса, баъзида ҳаётий ҳулосанинг тасдиғи сифатида хизмат қилади, айрим пайтларда ижтимоий фикрлар тажассум топган байтлар таркибида келади.

“Садди Искандарий”нинг XXVIII бобига шундай сарлавҳа қўйилган: “Зобитаи русуми шоҳийдаким, корхонаи илоҳийдин намудордур, анингдекки ул боргоҳда хоҳ малойик хайли, хоҳ русул маъшари, хоҳ авлиё гуруҳи, хоҳ сойири нос алоқадори маротибиҳим ҳар бири ўз ерида мураттабдур, бу коргоҳда ҳам ҳамул дастур била бўлса яхшироқ сурат, балки заруратдур.”

Бу бобда Алишер Навоий шоҳлар ҳар бир кишини салоҳияти ва қудратига қараб, иш буюрмоқ, мартабасига қараб мурожаат қилмоғи лозимлигини уқдиради. Одамларни уч даража – улуг, кичик ва авсат (ўрта)га ажратиб, улугларга марҳамат ва саховат, кичикларга эса мурувват ва шафқат

билан муомала қилишни тавсия беради. Навоийнинг жамиятдаги ўрта табақа ҳақидаги фикрлари алоҳида эътиборга сазовор. Унинг фикрича, “васатлик йўлинда” зухур этган кишиларга муносабат ҳам эътидолда бўлиши керак. Жамиятнинг ўрта бўғинидаги кишилар, агар Хайём ибораси билан айтсак, кимгадир ходим-хизматкор бўлса, кимгадир махдум-хўжайин ҳамдир. Уларга ходимларга бўлган муносабатни қилишса нафсониятига тегади. Махдумларча муносабат ҳам тўғри келмайди – ходимлигини эсдан чиқариб кўяди. Шу сабабдан, ўрта бўғиндаги кишиларга муносабат *Хайрул-умури авсатуҳо* принципи асосида шаклланмоғи лозим:

Ким этса васатлиқ йўлинда зухур

*Анга тутса ойини **Хайрул-умур***

Не тутса улуғни қошинда кичик

Не қилса кичикни улуғ чарғалик.¹

Ҳадисдан “хайрул-умур” ибораси иқтибос бўлиб, байтнинг қофиясини таъминлаган. Юзаки қараганда, бу ибора байтнинг бошқа қисмлари билан ҳеч қандай мантиқий алоқаси йўқдек туюлади. Аслида, “хайрул-умур” маъно жиҳатдан “васатлиқ йўли” ибораси билан мантиқан алоқадор бўлиб, бу санъатни адабиётшуносликда “*таносуб ийҳоми*” дейдилар.

Мана бу байтда иккита ҳадисдан иқтибос қилинган:

*Ишингга солиб, “**акраму-з-зайфа**” нур*

*Тутиб маръи ойини “**хайрул-умур**”².*

Биринчи мисрада меҳмондорчилик фазилати ҳақидаги ҳадисдан “**акраму-з-зайфа**” ибораси олиниб, меҳмонни иззат-икром қилиш дунёда ҳам, охиратда ҳам инсонга яхшилик келтириши таъкидланади. Аммо меҳмондорчиликда ортиқча сарф-харажат қилиб, “саховат”ини обрў олиш воситаси қилиш дуруст эмаслигини “**хайрул-умур**” ҳадисидан иқтибос

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.178.

² Юқоридаги асар. – Б.358.

келтириш билан янада аниқроқ, теранроқ таъкидлайди, меҳмондорчиликда ҳам меъёр билан иш тутиш лозимлиги айтилади.

Алишер Навоий насрий асарларига ҳам назм дурдоналари билан зеб берган ва табиийки, бу дурдоналарнинг маълум бир қисми Қуръон ва ҳадис уммонида етилган. Навоий насридаги шеърий парчалар нафақат асар контекстига мос тушади, балки улар ўртасида ўзаро мантиқий боғлиқлик ҳам мавжуд. Шеърий парчаларда иқтибос қилинган оят ва ҳадислар ҳам асарнинг руҳига мос равишда танланган. Бу ҳолатни, хусусан, “Маҳбуб ул-қулуб”да кўпроқ мушоҳада қилиш мумкин.

“Маҳбуб ул-қулуб” бадийий услубига хос хусусиятлардан бири, бу – фасл, боб ва танбиҳларни фикр негизида турган Қуръон ояти ёки ҳадис намунаси билан якунлашдир. Масалан, асарнинг “Қаноат зикрида”ги тўртинчи боби расулуллоҳнинг *“Азза ман қанаъ ва залла ман тамаъ”* (Қаноат қилган иззат топар, таъмагир эса хор бўлар) ҳадиси ғояси асосида яратилган. Етмишинчи танбиҳ эса тўлиғича мазкур ҳадис шарҳидан иборат бўлиб, ушбу байт билан хулоса қилинган:

Хорлиғлар боши тамаъ билгил

Доимо “азза ман қанаъ” билгил.¹

Ушбу байтда шоир аслиятдаги ҳадиснинг иккинчи қисми мазмунини биринчи мисрага олиб чиқади. Тамаъни жамийки тубанлик ва пасткашликларнинг асоси, деб талқин қилади. Ҳадиснинг бош қисмини сўнгги мисрага кўчириб, ўқувчининг бутун диққат-этиборини расул сўзига қаратади. Шунингдек, ҳадиснинг сажъ унсурлари Навоий байтида қофия вазифасини бажарган.

Навоий “Мезон ул-авзон” асарининг муқаддимасида илоҳий ҳикматлар ва вазннинг муносабати ҳақида шундай ёзади: “Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг Каломи мажидида кўп ерда назм воқеъ бўлубдурки, аруз қавоиди била

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 9: Маҳбуб ул-қулуб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.525.

ростдур... Ва Расул саллаллоҳу алайҳи васаллам аҳодисида дағи ҳам бу тарик тушубдур. Ул жумладан бири будурким: “Ман акрама олимани фақад акрамани” ким, вазни мафъувлу мафоилун мафойилу фаалдур ва рубойи вазнида ҳазажи аҳраби макбузи макфуфи мажбуб воқеъ бўлубдур”¹. Рубойи вазнида воқеъ бўлган бу ҳадис “Хамсат ул-мутаҳаййирин”даги иккинчи рубойининг тўртинчи мисрасида келтирилади. Ушбу ҳадис Аллоҳ ҳамдига бағишланган рубойни асарнинг асосий қисми билан мантиқан боғловчи кўприк вазифасини ҳам ўтайди. Қолаверса, Навоий бу ўринда мавзун илоҳий каломни келтириш орқали сўздаги сеҳри ҳалол – эъжоз яратишга муваффақ бўлган. Шоирнинг ўзи ёзганидек:

Бўлмаса эъжоз мақомида назм,

Бўлмас эрди Тенгри каломида назм.

Ушбу фаслга хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, бадиъ илмига оид мумтоз намуналарда иқтибос санъати ҳақида бир-биридан бирмунча фарқ қиладиган таърифлар берилган. Агар Атоуллоҳ Ҳусайний ва “Ғиёс ул-луғот” муаллифи оят ва ҳадис матнини тўғридан-тўғри, яъни уларнинг оят ва ҳадис эканлигига ишора қилинмаган ҳолда келтирилиши лозимлигини бу муштарак (ҳам лафзий, ҳам маънавий) санъатнинг асосий шарти сифатида баҳолаган бўлсалар², “Фарҳанги Онандроғ”да оят ва ҳадиснинг тузилишига шаклий ўзгартиш киритиш жоиз деб ҳисобланган³. Биз диссертацияда Алишер Навоий замондоши, машҳур муфассир Ҳусайн Воиз Кошифийнинг иқтибос санъатига берган таърифига таяниб иш кўрдик. Бу, биринчидан, XV асрнинг адабий-эстетик мезонларига мувофиқлиги зарурати билан изоҳланса, иккинчи томондан, ўн бешта илмда, жумладан, адабий илмларда ўз замонасининг забардаст олимларигагина тафсир ёзишга рухсат берилгани ҳам Ҳусайн Воиз Кошифийнинг бевосита диний матнлар билан боғлиқ

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 10: Мезон ул-авзон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 534.

² علي اكبر دهخدا، لغتنامه، روايت چهارم، انتشارات علم، ج ۲، ص ۳۵۲

³ Ўша жойда.

адабий санъатлар ҳақидаги қарашлари мўътабарлигини кўрсатади. Кейинги бобларда ҳам ушбу тамойилга риоя қилинди, яъни баҳсталаб нуқталарда Кошифийга таяниб иш кўрилди.

1.2. Шакли ўзгартирилган оят ва ҳадисларнинг Навоий шеъриятидаги ўрни

Навоийнинг ғазал ва дostonларида шундай байт ва мисралар ҳам учрайдики, оят ва ҳадис сўзлари шаклан ўзгартирилган, аммо буни китобат вақтида йўл қўйилган хато ёки Навоий иштибоҳи деб ҳисобламаслик керак. Шоир бундай ҳолатларда мазкур оят ё ҳадиснинг мазмун-моҳиятини очиб бериш ва ўқувчига етказишни асосий мақсад қилгани боис оятнинг ташқи тузилишига камроқ эътибор қаратади. Мана бу байтлар эса оятнинг композицион яхлитлигини сақламасдан ҳам ундаги маънони ўқувчи зеҳнида акс эттириш мумкинлигига далилдир:

Эй етти манзар тарҳига меъмори сунъунгдин бино,

Маснуълар фоний, вале маслуби сонъдин фано.

Чекмай фалак лутфунг туни жуз зикр ила тасбиҳ уни,

*Одам дебон қаҳринг куни ҳар дам **заламно раббано**.¹*

Арабча ибора келтирилган охирги байтни филология фанлари номзоди М. Абдулхайров қуйидагича изоҳлайди: “Шоир ушбу байтнинг иккинчи мисрасида “заламно раббано” (“заламно раббано анфусано” – эй раббим, биз ўзимизга зулм қилдик) иқтибосини келтиради. Бундан мурод Тангри таоло Одамга жон ато этаётганида унинг (Одам) биринчи бор акса уриши ва барча малоиклар истиғфор келтириши, шайтон алайҳиллаъна эса мен нурдан, Одам балчиқдан яралди деб, сажда қилмай кибрга кетганлиги каби илоҳий маъноларга ишорадир²”.

Ҳазрат Навоийнинг замондоши, машҳур “Тазкират уш-шуаро” муаллифи Давлатшоҳ Самарқандий эса мазкур оятни бошқача йўсинда талқин қилган: “Оламда шеър айтган илк зот Одам Сафий алайҳиссалом эди. Покларнинг поки бўлмиш Одам Худонинг иродаси билан заминга тушганидан кейин фоний зиндон зулмати кўзларига нохуш кўринди: олам

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 4: Фавойид ул-кибар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.6.

² Абдулхайров М. Сўз маҳзани // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2007 йил, 24 август. – № 34.

теграсида пушмон ва мотам билан кезинди. Деди: “Раббано, заламно...” (Эй, Парвардигоримиз, зулм қилдик...) Яратгувчи Одамнинг тавбасини қабул қилди. Одам Ҳаввонинг илоҳий дийдорига етишди, фарзандлар кўрди. Дунё кўзлари ўнгида ўзгача ранг ва тусда намоён бўлди...”

“Заламно раббано” сўзлари “Аъроф” сурасининг 23 оятидан олинган бўлиб, у: *“Қоло раббано заламно анфусано”* деб бошланади. Ушбу оят, М.Абдулхайров шарҳлаганидек, Одамнинг яралишига боғлиқ бўлган воқеаларнинг баёни эмас, балки у Одам Ато билан Момо Ҳаво жаннатдан ҳайдалгандан кейин Тангрига қилган тавбасининг мазмунидир: *Иккиси айтдилар: “Эй, Раббимиз! Биз ўзимизга (ўзимиз) зулм қилдик. Агар бизни кечирмасанг, биз, албатта, зиён кўрувчилардан бўлиб қолурмиз”*¹. Навоий шеър вазни талабига мувофиқ “раббано” ва “заламно” сўзларининг ўрнини алмаштиради, аммо бу усул оятнинг маъносини ўзгартириб, ўқувчи фикрини чалғитмайди. Оят ва ҳадис сўзларини жузъий ўзгаришлар билан шеърда келтириш усулини Атоуллоҳ Ҳусайний иқтибос санъатининг бир тури деб ҳисоблайди², аммо Кошифий бунини алоҳида санъат – *ақд* деб атайдиган. Атоуллоҳ фикри бўйича *ақд* (араб. – тугун боғламоқ, жавоҳирларни ипга тизиш) наср жавоҳирларининг назм риштасига тизмоқ бўлса, Кошифий иқтибос ва *ақд* ўртасидаги тафовут ҳақида шундай ёзади: “Иқтибос – Қуръон (оятлари) ва ҳадисни айнан келтиришдир ва *ақдда* сўз ўзгартирилади. Масалан, расули акрамнинг “Малок уд-дини ал-вараъ ҳадисини шоир шундай назм қилибдур:

Ба вараъ кўш, з-он ки шоҳи амин

Гуфтааст, ал-вараъ малок-уд-дин.

(Таржимаси:

Парҳезкор бўл, чунки аминлар шоҳи

Деддиким, парҳезкорлик диннинг асосидир)³.

¹ Қуръони карим маъноларининг таржимаси // Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.153.

² Атоулло Ҳусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. – Душ.: Адиб, 1985. – Б.108.

³ حسين واعظ كاشفي 'بدايع الافكار في صنائع الاشعار' موسكو '١٩٧٧' ص ١١٠

Ислом динининг барча мазҳаб ва фирқалари якдиллик билан Қуръон оятлари ва ҳадис сўзларини кўчма маънода ишлатиш ёки раббоний ва набавий каломни бировни ҳақорат қилиш ёхуд камситиш қуролига айлантиришни маън этганлар ва бу амални ҳаром ҳамда куфр, деб билганлар. Шунинг учун ҳам, ақд санъатини қўллаш шоирлар зиммасига катта масъулият юклайди ва ҳамма ҳам бундай жасоратга қўл уравермайди. Оят ва ҳадисларга киритиладиган ўзгаришлар ҳам, юқорида қайд қилганимиздек, жузъий бўлиб, бу ўзгаришлар, асосан, шеърнинг вазн ва қофиясига мувофик амалга оширилади.

Навоий шеъриятида айнан келтирилган оят ва ҳадисларни кўздан кечирганимизда шундай ҳолатлар ҳам учрайдики, айрим байтлардаги сўз бирикмалари тузилишига кўра соф арабча лингвистик хусусиятга эга бўлса-да, сўз бирикмасининг биринчи қисми иккинчи қисми билан форсий изофа талабига кўра боғланган. Бунга икки омилни сабаб қилиб кўрсатиш мумкин: биринчиси, ўша даврда ўзбек лексик қатламига араб тили билан бир қаторда форс тилининг ҳам кучли таъсир этганлиги бўлса, иккинчи омил шеърнинг ички талабларидан келиб чиқади. Масалан, қуйидаги байтларнинг икки жойида оят ва ҳадис сўзлари мавжуд:

Нафъдин эл вирди дуо жонинга

***Ямкусу фил-арзи** сенинг шонинга*

Қайда адо айлагасен бу сипос

*Ким сени деб хайри башар **хайри нос**.¹*

Биринчи байтда қуйидаги оятдан “**ямкусу фил-арзи**” ибораси иқтибос қилинган: **كَذَلِكَ** يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ { (Мазмуни: Одамларга фойдали бўлган нарса эса, Ерда қолур. Аллоҳ мисолларни шундай баён қилур – Раъд сураси, 17-оят). Иккинчи байтда маълум ва маъмул бўлган خَيْرِ النَّاسِ مِنْ يَنْفَعِ النَّاسِ (Одамларнинг энг яхшиси – бировларга манфаати

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.205.

тегадиган кишидир)¹ ҳадисидан خير الناس ибораси форсий грамматик қолипга туширилган, яъни, мазкур музоф ва музофунилайх (қаратқич ва қаралмиш) форсий изофа муносабати ёрдамида боғланилган.

Қуйидаги мисраларда учрайдиган **“асҳоби фил”** ҳамда **“тайри абобил”** сўзлари эса “Фил” сурасидан олинган:

Кўрки, не бир лаҳзада бўлди қатил

Тайри абобил ила асҳоби фил.

Қилди адам манзили кошонаси

*Ҳар бирисин биргина қуш донаси.*²

“Тайран абобил” ибораси ҳам “хайри нос” иборасидек форсий изофа талаби билан боғланган. “Асҳоби фил” сўз туркуми биринчи оятда, “тайран абобил” эса, учинчи оятда келтирилган, аммо Навоий достонида бу иборалар ўрин алмашади.

Умуман олганда, Навоий бу икки байтда сура мазмунини баён этади, аммо оятларнинг тартибига риоя қилмайди (Таққосланг:

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан (бошлайман).

1. *(Эй Муҳаммад), Раббингиз фил эгаларини не қилганини кўрмадингизми?*
2. *(У) уларнинг макрларини чалғитиб қўймадимми?*
3. *Уларнинг устига тўда-тўда қушларни юборди.*
4. *(Улар) сопол тошлар билан уларни отар эдилар.*
5. *(Шундай қилиб) уларни (чайнаб) ташланган сомондек қилиб ташлади)* ³.

Биринчи байтда 1- ва 3-оятларнинг мазмуни баён этилган. Қайд қилганимиздек, биринчи оятнинг сажъилилигини таъминловчи охирги сўзлари иккинчи мисрада қофия вазифасини ўтаган ҳамда учинчи оятдан “тайран абобил” ибораси қисман ўзгартирилиб, келтирилган. Иккинчи оятнинг мазмуни гарчи баён этилмаган бўлса-да, лекин унинг руҳи шеърда сезилиб турибди. Иккинчи байтда 4- ва 5-оятларнинг мазмуни баён этилади. Бу ерда

¹ آيات احاديث و لغات مثنوي معنوي ص ٤٧

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 282.

³ Қуръони карим маъноларининг таржимаси/ Таржимон ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.602.

ҳам биринчи мисрада 5-оят, иккинчи мисрада эса, 4-оятнинг маъноси акс топган. Байтнинг мантикий урғуси “биргина қуш донаси” иборасига тушиб, Навоий бу билан Аллоҳ олдида ўзини қудратли билиб, унинг раъйига ҳилоф иш тутмоқчи бўлганлар аслида асҳоби фил каби нотавон эканликларини таъкидлайди.

Шоир айрим байтларда бирор оят ё ҳадисни қисман таржима қилиб, иккинчи қисмини айнан келтиради. Муфассир ва муҳаддислар таржимасидан фарқли ўлароқ, бу ерда таржима сўзма-сўз бўлмай, балки эркин таржимадир. “Аслини олганда, эркинликнинг ўзи ҳам нисбий маъноли тушунчадир. Таржимоннинг асл нусхага нисбатан ўзини бутунлай боғлиқ тутиб, унинг барча элементларини кўр-кўрона кўчиришга қарама-қарши қўйсак, унда бу ижодийлик тушунчаси билан маънодош бўлади: бордию, таржимон асл нусхага нисбатан ҳаддан ташқари “эркинлик” қилиб, унинг бутун руҳи, образлар системаси, образли тили, бадиий қиймати, услуб ва концепциясини ўз мақсади, ғоя ва дидига мослаб батамом ўзгартирса – бу энди ижодий қайта яратиш эмас, балки қайта ижод қилиш бўлади”¹.

Энди мана бу байтга диққат қилайлик:

Нафсга чун ориф ўлуб мў ба мў,

Фойиз ўлуб “қад арафа раббаҳу”²

Мазкур байт учун “*من عرف نفسه فقد عرف ربه*”³ ҳадиси ғоявий асос бўлиб хизмат қилган. Ҳазрат Навоий биринчи мисрада ҳадиснинг бош қисмини ўзлаштира гап шаклида беради. Аслига мутлақ боғлиқ бўлмай, таржимага ижодий ёндашса ҳам ҳадис руҳини сақлаб қолишга ҳаракат қилади: “арафа” сўзи ўрнига ўзакдош бўлмиш “ориф” сўзини ишлатади: “мў ба мў” ибораси эса ўзликни англаш шунчаки номига ёхуд юзаки эмас, балки мукамал бўлиши лозимлигини уқтиради. Иккинчи мисрада эса, ҳадис айнан келтирилади. Байтнинг охирида келган ҳадиси шариф кенг қамровли бўлгани

¹ Комилов Н. Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати. Филол.фан.номз. дис. ... – Т., 1970. – Б.160.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.82.

³ خواجه محمد بارسا، شرح فصوص الحكم، تهران، ۱۳۷۰، ص ۵۲۱

учун бадий матнга жило бериб, ички маънога кўпоҳанглилик ва теранлик бағишлаган.

Шеърнинг вазн ва қофиясига мувофиқлаштириш учун Қуръон оятлари ва ҳадисларга ўзгартириш киритиш йўлида юқорида қайд қилинган икки усул – сўзларнинг ўрнини алмаштириш ҳамда арабча сўз бирикмаларини форсий изофа талаби билан боғлашдан ташқари, оят ё ҳадисдан аниқ бир фикр акс этган қисмини олиб, инна, анна, ва, лақад, фа... каби боғловчи ва кўмакчи сўзларни ихтисор қилиш усулидан ҳам кенг фойдаланилган. “Садди Искандарий” достонининг 53-бобида Навоий меҳмондорчилик одоби ва меъёри ҳақида сўз юритиб, “шуҳрат ва худнамолиғ учун” ҳотамтойлик қиладиганларга шундай хитоб қилади:

Худо молига қилмоқ исроф не?

Жунун аҳлидек мунча итлоф не?

Ки Ҳақ гарчи дебдур: Кулу ваширабу

Валекин демиштурки: Ло тусрифу.¹

Шоир биринчи байтда исрофгарчилик “жунун аҳли”нинг иши, деб одамийлик чегарасидан чиқишга олиб келишини таъкидлайди ҳамда орттирилган бойлик ҳам аслида Худо моли эканлигини эслатади. Иккинчи байтда оят таркибидаги оҳангдош сўзлардан фойдаланиб, байтнинг қофиясини таъминлайди. Асосий урғуни “валекин” сўзи ёрдамида иккинчи мисрага бериб, ўқувчи диққатини оятнинг иккинчи қисмига жалб қилади (Ушбу иборалар Аъроф сурасининг 31-оятидан олинган бўлиб, оятнинг тўлиқ матни қуйидагича:

{يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ}

(Эй, Одам авлоди! Ҳар бирингиз масжид (намоз) олдидан зийнатларингиз (кийимларингиз)ни (кийиб олингиз)! Шунингдек, енглар ва ичинглар,(лекин) исроф қилмангизлар! Зеро, У исроф қилувчиларни севмайди)². Ҳазрат Навоий

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.357.

² Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. –Т: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.153.

бу ерда боғловчи “ва” сўзини умуман келтирмасдан, оят мантиғи ва ёрдамчи ифода воситалари кўмагида сўз яхлитлигини таъминлай олган.

Тўртинчи усул икки келишкли сўзлардан ташкил топган арабча сўз бирикмаларининг грамматик шаклини ўзгартириб, шеърнинг ички талабига мослаштириш бўлиб, шоир қуйидаги байтда “*كنت نبيا و كان آدم بين الروح و الجسد*”¹ ҳадисидан “кунту набиян” сўзи аслиятда қандай бўлса, шундай иқтибос қилган:

Бўлди санга Одами сабқатнамо,

Аввал ўғул, сўнгга гар ўлса, ато.

Кимки мунга даъвийи ҳужжат этар

“Кунту набийян” анга ҳужжат етар.²

Навоий “Садди Искандарий”да ҳам Одам (а) аслида маъни юзасидан Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг ўғли эканлигини таъкидлайди ва уни асослаш учун ушбу ҳадисга мурожаат қилади. Аммо бу ерда сўз негизини олиб, қофия ўрнида ишлатади ҳамда сўз тушумини ихтисор қилади:

Ажаб йўқ сан ўлмоқ ато, ул сабий

Бу маънигадур долл “кунту набий”.³

Ақд санъатига мана бу байт ҳам яхши мисолдир:

*Чу Ҳақ дедик **маъал-усри юср** мужда санга,*

*Не шиддат ўлса аён қил талаб сўнгинда **фараж**.*

Ҳақ таоло Шарҳ сурасининг 5–6-оятларида шундай буюради:

{فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا} {5} إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا}

(Бас, албатта ҳар бир қийинчилик билан бирга енгилик бордир. Албатта ҳар бир қийинчилик билан бирга енгилик бордир)⁴.

1

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.26.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.18.

⁴ Қуръони карим маъноларининг таржимаси./ Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.596.

Юқоридаги оятларда ҳар бир машаққатдан кейин эмас, балки ўша машаққат билан бирга енгиллик борлиги икки бор таъкидланган. Буни икки хил тушуниш мумкин. Биринчиси – ҳар бир қийинчиликдан кейин шу қадар тез осонлик келадики, гўё улар иккиси бирга, ёнма-ён тургандек бўлади. Демак, қийинчиликка рўбарў келганда асло умидсизликка тушмаслик керак. Иккинчи маъно – бир кишининг бошига имон-эътиқоди сабабли бирон оғирлик тушса, у бундан ҳаргиз қайғурмаслиги лозим. Зеро, у охирадаги осонлик – мангу саодатга мана шу дунёда тортаётган қийинчилиги сабабли эришиши мумкин. Демак, у киши тортаётган муваққат машаққатнинг ўзида унинг учун мангу бахт-саодат бор экан.

Навоий байтнинг вазнига мувофиқлаштириш учун оятларнинг эмоционал таъсирини кўпайтирувчи “фа” ва “инна” юкламалари ҳамда тушум келишигини белгиловчи “алиф”ни қисқартиради. Иккинчи мисрада оятнинг мазмунидан келиб чиқиб, ҳар қандай шиддат-мусибат зоҳир бўлганда ҳам талаб йўлидан оғишмасликка ундайди. Байтнинг қофиясини таъминловчи “фараж” сўзи машҳур ва маълум бўлган الصبر مفتاح الفرح (Сабр – шодликлар калитидир)¹ ҳадисига ишорат ҳамдир. Аммо бу байтда собирлик эмас, балки талаб ҳақида сўз боради. Талабнинг сабрга ва сабр ҳақидаги ҳадисга қандай алоқаси бор?

Одатда, собирлик дейилганда мусибат ва мушкул вазиятларда бардошли бўлиш тушунилади. Аммо сабрнинг маъно қамрови ниҳоятда кенг бўлиб, нафс қутқусига учмаслик, Аллоҳ қазосига ризолик билан бош қўймоқ, қувончли ҳоллар шукронаси, ёмон ҳоллардан изтироб чекмаслик ва ноумид бўлмаслик каби тушунчаларни англатади.

Сабр – қуллик ва қарамликнинг бир кўриниши эмас. Сабр – муайян воқеа ё ҳодиса натижасида бир-бири билан ихтилофда бўлган туйғу ва кечинмалардан юзага келадиган инсоний фазилат. Бир умр ҳақиқат йўлида собитлик ила курашган Навоий бу йўлнинг оғирлик ва машаққатлари, эзгу мақсад-муддаоларга эришишнинг қийинчиликлари, нафс деган ашаддий

¹ Ўз ФАШИ, Р-10792-рақамли қўлёзма. تفسير الغزنوي 'يعقوب بن عثمان بن محمود الغزنوي

душмани мавжуд кўнгил ҳамма вақт ҳам бу қийинчиликларга чидамаслиги, маҳзун бўлиши ва ҳатто айрим ҳолларда, ирода заифлик қилиб, виждонга ҳилоф иш тутиш ҳолатлари ҳам рўй бериши мумкинлигини теран англаган. Дунёнинг барча ишларига басират кўзи билан назар солишга ўрганган шоир ҳар қандай ҳолатда эзгулик талаби йўлидан чекинмаслик, шу орқали гўзал сабр –кўнгилнинг изтироб ва умидсизликдан холи бўлиши, ҳар қандай шадид мусибат ва кулфатларга бардош бериши, алалоқибат, сурур ва шодликка эришиш лозимлиги, бу йўл оғир бўлишига қарамасдан, Ҳақ таоло ва унинг расули томонидан ҳидоят қилинган йўл эканлигини оятлар ва ҳадис ёрдамида асослаб берган. Навоий сабрнинг фақат назарий аҳамиятинигина эмас, балки амалий жиҳатини ҳам ёритиб берувчи муборак ҳадис воситасида ояти кариманинг иккала маъносини ҳам шеърда инъикос этишга эришган. Зеро, бундай муваффақият фақат улуғ сўз санъаткорларигагина насиб этади.

Айрим оят ва ҳадисларда наср ва назм учун умумий бўлган санъат ва баён воситаларидан ташқари вазндорлик ҳам учраб туради, яъни улар вазннинг маълум бир қолипига мос тушиши мумкин. Ана шундай мавзун оят ва ҳадислар Навоий шеърятига ҳам зеб берган. Оят ва ҳадислардан келтирилган иқтибос кўпинча мисранинг бир-икки рукнини, гоҳида эса бутун мисрани ташкил этади. Мисол:

Улдамки, йўқ эрди буду нобуд,

Маълум эди эмди ҳар не мавжуд,

Ҳар қавмга солмамиш эди пай,

Коналлаҳу лам якун мааҳ шай.¹

Тўртинчи мисра олам яратилиши ҳақидаги ҳадисдан олинган бўлиб, Навоийнинг насрий асарларида ҳам учрайди: ***Коналлоҳу ва лам якун маъаҳу шайъан.²*** Мазкур ҳадис араб тилининг ички имкониятларидан фойдаланилиб,

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Лайли ва Мажнун. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.26.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 9: Вақфия. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 631.

тахфиф усули билан дoston вазнига мувофиқлаштирилган ва бу ҳам ақд санъатининг бир намунасидир.

Албатта, Навоий шеърятда учрайдиган барча арабча сўз ва иборалар Қуръон ва ҳадисдан олинган деган даъводан йироқмиз. Шоир ояти карима ва набавий ҳадислар матнини шеърда асл ҳолатида келтириш баробарида араб тили имкониятларидан ҳам кенг фойдаланган. Навоий ижодида арабча зарбулмасал ва мақоллар ҳам муайян даражада қўлланилган. Шунингдек, талмиъ санъати ёрдамида ўзи ижод қилган арабча мисра ва байтлар ҳам учраб туради. Бироқ бу мисралардаги сўзлар таркиб ва қувватига диққат қилинса, уларда ҳам Каломуллоҳнинг таъсири анча сезиларли эканлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” достони матлаъсининг биринчи мисраси араб тилида ижод қилинган бўлиб, “Сенинг ҳамдинг билан маънолар эшиги очилади” маъносини билдиради:

Бихамдик фатҳу абвобил-маоний

Насиб эт кўнглума фатҳ ўлмоғ они ¹.

Тадқиқотнинг аввалги қисмларида қайд қилганимиздек, дostonларнинг биринчи бобини “басмала боби” дейдилар. Бисмиллоҳ эса, шофий ва моликий мазҳаблари бўйича “Фотиҳа” сурасининг биринчи оятидир. Алоуддин Мансур бу суранинг фазилатлари ҳақида шундай ёзади: “Қуръондаги сураларнинг жойлашиши тартибида аввалги ўринда тургани ва қисқа бўлишига қарамасдан Қуръоннинг асосий маъно-моҳиятини ўзида мужассам этгани учун ҳам у Қуръон мазмунини “очувчи” деб номланган.”²

Тафсир аҳли орасида “Фотиҳа” сураси оятларининг миқдори билан боғлиқ ихтилоф бор. “Тафсир ан-Насафий”да ёзилишича, ҳанафия мазҳабининг пешволари “бисмиллоҳ” “Фотиҳа” сурасининг биринчи ояти эмас, балки сураларни бир-биридан ажратувчи фосила вазифасида келади,

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Фарҳод ва Ширин. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.306.

² Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992.– Б.5.

деб ҳисоблайдилар¹. Уларнинг фикрича, сура, “Алҳамду лиллоҳи Раббил-
боламин” ояти билан бошланади. Мақсаддан узоқлашиб кетмаслик учун яна
“Фарҳод ва Ширин”нинг матлаъсига қайтамыз. Биринчи мисрада қуйидаги
сўзлар келтирилган: ҳамд, фатҳ, абвоб, маоний. “Фатҳ” сўзи “фотиҳа” билан
ўзакдош бўлиб, “фатаҳа” феълидан иштиқоқ қилинган. “Ҳамд” эса “Фотиҳа”
сурасининг аввалги сўзидир. Шу сабабли, кўпинча илк сўзига ишора қилиб,
“Фотиҳа” сурасини “Алҳамд” сураси деб ҳам аташади. Жумладан, Навоий
“Сирож ул-муслимин”нинг “Намознинг вожиблари шарҳи” бобида “Фотиҳа”
сурасини “Ал-ҳамд” номи билан ёд этган:

Бурун Ал -ҳамдни қилмоқ қироат

Яна сура анга қилмоқ изофат².

Қуръоннинг “Очувчи” сураси Тангри ҳамди билан бошланганидек,
Навоий маънолар хазинаси калитини ҳам Унинг ҳамди деб билади ва ўз
достони шу тарзда билан бошлайди. “Фотиҳа” сураси Қуръоннинг бутун
мазмун-моҳиятини ўзида мужассам этган бўлса, “Фарҳод ва Ширин”нинг
бошланғич бобида ҳам достоннинг ғояси ва руҳи акс эттирилган.

Юқорида келтирилган мисоллар таҳлилидан шу англашилдики,
Алишер Навоий ўз фикрини қувватлаш ва далиллаштириш мақсадида
иктибос санъати имкониятларидан фойдаланган бўлса, ақд санъати
қўлланилган байтларда оят ва ҳадислар замирига яширинган маъно-моҳиятни
ойдинлаштириш ҳамда ушбу мангу барҳаёт ғояларни шеърий йўсинда
ифодалашга асосий эътиборини қаратган. Шу билан бирга Навоий араб ва
форс адабиётида анъана ҳукмига кирган ушбу ифода воситасини туркий
тилда ҳам қўллаш мумкинлигини исботлаган.

¹ عبد العزيز الغنيم. تفسير ابن كثير. استنبول ١٩٩٢، ص ٤٥

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 10: Сирож ул муслимин. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 602.

1.3. Басмала боби – исломий ғояларнинг шоирона талқини

Достоннавислик тарихида “Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим” жумласини аруз вазнига мувофиқлаштирган, тўғрироғи, биринчи мисрасини “Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим” билан бошлаб достон ёзган илк ижодкор Низомий Ганжавий ҳисобланади. Унинг “Махзан ул-асрор”и шундай бошланади:

Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим

Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким

Ғотиҳайи фикрату хатми сухун

*Номи Худой аст, ба ӯ хатм кун.*¹

(Таржимаси:

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим

Ҳаким (Аллоҳнинг сифати) ҳазинаси эшигининг калитидир.

Тафаккурнинг ибтидоси-ю, сўзнинг охири

Тангри номи эрур, унга бағишла).

“Махзан ул-асрор”нинг биринчи боби 55 байтдан иборат. Низомий унда Аллоҳнинг ягоналиги, буюклиги ва ҳар ишга қодирлиги ҳақида шоирона сўз айтиб, қуръоний маъноларни гўзал бир тарзда назм либосига ўрайди. Лекин қайд этиш керакки, Низомий расмий шариат доирасидан четга чиқмайди: ҳар бир байт замирида Қуръон оятларининг маъно-мазмунини сингдирилади. Аммо бу оддий шеърини талқин эмас, балки Қуръон таъсирида ёзилган олий шеър намунасидир. Низомийнинг мақсади фақат Аллоҳ сифатларини санаб, оламу одам қандай ва нима учун яратилганини таъкидлашгина эмас, балки бу ўлмас ва барҳаёт ғояларни мумтоз шаклда ифодалаш, имкон даражасида бадиий-тасвирий воситалар билан безашдан ҳам иборат эди.

Биринчи байтда Аллоҳнинг “Ҳаким” сифатини эслатиш ва “Бисмиллоҳ” сўзини унинг ҳикмат ҳазинаси учун калит, деб ҳисоблаш ҳам

¹ Низомий Ганжавий. Куллиёт. Дар панҷ чилд. Ҷ. 1: Махзан ул-асрор. – Душ.: Ирфон, 1983. – С. 9.

Низомийнинг умумфалсафий таълимотлар ва диний-исломий ғоялар чўққисидан туриб ҳакимона мулоҳаза юритиши натижасидир.

Юқорида келтирилганидек, “Бисмиллоҳ” ҳақида муфассирлар орасида турли хил фикрлар мавжуд. Айрим мазҳабларда “Бисмиллоҳ” “Фотиҳа” сурасининг биринчи ояти деб ҳисобланса, бошқа бир гуруҳ муфассирлар эса, “Бисмиллоҳ”ни сураларни бир-биридан ажратиш учун нозил этилган оят, деб аташади. Шунингдек, Қуръоннинг азалийлиги ёхуд кейин яратилганлиги – халқ қилинганлиги ҳам баҳсталаб муаммолардан бўлиб, ислом фирқалари бу масалада ҳам икки гуруҳга бўлинганлар. Амир Хусрав Дехлавий ўзининг “Матлаъ ул-анвор”ини Қуръонни қадим ва азалий ҳамда “Бисмиллоҳ”ни “Фотиҳа” сурасининг биринчи ояти, деб ҳисоблайдиган мазҳаб ва тариқатлар тушунчасидан келиб чиқиб, шундай бошлайди:

Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим

Хутбаи қудс аст ба мулки қадим.

Шамсаи нуҳ манзари ҳарду сарой

Матлаъи дебочаи ваҳйи Худой.¹

(Таржимаси:

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим

Қадимийлик мулкида қудсият хутбасидир.

Икки дунёнинг тўққиз манзаридаги қубба,

Тангри ваҳйи дебочаси (“Фотиҳа” сураси)нинг матлаъидир).

Амир Хусрав ҳам “Матлаъ ул-анвор”да устози каби Аллоҳнинг барча сифатларини тўла билиш ва англашда инсон тафаккури ожиз эканлигини эътироф этиш билан ўзининг теократик ва космогоник нуқтаи назарини баён этади. Бу эса Низомийнинг дунёқарашидан деярли фарқ қилмайди. Айниқса, Аллоҳ ҳамдида ёзилган байтларнинг маъно ва моҳияти Низомий достони билан бир хил. Амир Хусрав бу ўринда, асосан, шоирлик маҳоратини намоён этишни мақсад қилган.

¹ Амир Хосроу Дихлавий. Матлаъ ал-анвар. Пред. и примечания Т.А.Маггеррамова. – М.: Наука, 1975. – С. 22.

Шу билан биргаликда, борлиқни тасаввур ва тасвир этишда Хусрав Деҳлавий мавқеи ва сўз юритиш услуби Низомийдан бирмунча фарқ қилади. “Махзан ул-асрор”да космогоник яхлит тизим бўлмаса-да, лекин тун ва кун, нур ва зулмат, ер ва осмонлар, тўрт унсур, наботот, ҳайвонот, умуман, жамийки мавжудот Аллоҳ иродаси билан яратилгани шоирона ифода этилган. Агар Низомий осмонни 7 қават деб билса, Амир Хусрав тўққиз фалак ҳақида сўз юритади.

Оламнинг саноғи фалакиётга оид манбаларда турли миқдорда кўрсатилган. Ибн Сино диний китобларда “оламнинг миқдори ва саноғи етмиш мингдан уч юз мингтагача” келтирилганига гувоҳлик беради. Мир Сайид Али Ҳамадоний “Хилофот ул-маноқиб”да оламнинг саноғини олтмиш минг деб айтган экан ¹.

“Басоир” соҳиби айтибдурки, – дейди “Ғиёс-ул-луғот” муаллифи, – жаҳоннинг шарку ғарб, шимолу жанубдаги ҳар рубъида тўрт минг беш юз олам бўлиб, жами ўн саккиз мингдур”.

Хусрав Деҳлавий ҳам “Басоир” соҳиби каби оламнинг миқдорини 18 минг деб билади:

Аз ду рақам ҳафту чаҳор офарин

Як рақамашрофт ҳазор офарин.

(Таржимаси:

Икки етти ва тўрт рақам

Ҳар бир рақами мингтага тенг миқдорда (олам) яратди).

Қайд этиш керакки, Қуръонда оламнинг миқдори аниқ кўрсатилмаган, аммо тафсир ва бошқа диний, фалсафий ҳамда тасаввуфий китобларда бу ҳақда турли фикрлар билдирилган. Шу сабабли, Низомий учун оламнинг яратилиши ҳақида асосий манба – Қуръон, Амир Хусрав Деҳлавий учун эса Қуръони Каримдан ташқари фалакиётга оид асарлар ва оламнинг яратилиши ҳақида бир қатор диний тасаввурлар ҳам сарчашма вазифасини ўтаган, деб ҳисоблаш мумкин.

¹ Ҳаққул И. Тасаввув ва шеърят. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1993. – Б.

Амир Хусравнинг достонида ҳам “Махзан ул-асрор”даги каби Аллоҳ яратган энг буюк мўъжиза – инсон ва унга берилган неъматлар ҳақида сўз юритилади. Амир Хусрав Дехлавийнинг услуби ва тили нисбатан содда ва равон бўлиб, Низомийнинг бадиий жиҳатдан гўзал, аммо тушунилиши нисбатан қийин бўлган услубидан фарқ қилади.

Навоийнинг “муршиду устоду пири” бўлмиш Абдурахмон Жомий “Тухфат ул-Ахрор” асарида на Низомийга ўхшаб ҳакимона қалам тебратади, на Амир Хусрав каби мусулмонларнинг ички ихтилоф ва зиддиятларига сабаб бўлган масалаларга дахл қилади, балки сўфиёна оҳангда “Бисмиллоҳ”ни Аллоҳнинг лутфу карам юзасидан бандаларига берилган улуф бир неъмат, деб ҳисоблайди:

Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим

*Ҳаст салои сари хони карим*¹.

(Таржимаси:

Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим

Карамли Тангри хонига даъватдир).

Низомий ва Амир Хусравда биринчи бобнинг мазмун ва оҳанги иккинчи, яъни Тангри ҳамдига бағишланган бобдан деярли фарқ қилмайди. Аммо Жомийда биринчи боб мустақил “басмала боби” бўлиб, муаллиф унда ўзининг ижтимоий-фалсафий фикрларини “Бисмиллоҳ” оятини шарҳлаш орқали баён этади. Унинг шарҳи анъанавий Қуръон тафсиридан фарқли ўлароқ, “Бисмиллоҳ”нинг ички мазмунини очиш, уни мажозий талқин қилишга хизмат қилган. Бу усул таъвил деб аталади. Тасаввуф уламолари оламни таъвил ёрдамида тушунишни билишнинг асосий усули дейишган. Уларнинг тасаввури бўйича, борлиқ алоҳида рамзлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг асл мазмунини билиш учун асосан таъвил усулига таяниш керак. Жомий ҳам ана шу усулни қўллаб, “Бисмиллоҳ”нинг шакл ва мазмунидан яширин маъноларни излайди. Унинг талқинида “бо” ҳарфи жаннат эшигига ўхшайди, “син” эса Жаброил алайҳиссалом қаноти

¹ Абдурахман Джами. Тухфат ул-Ахрор. Пред. И примеч. А.Афсаҳзада. – М.: Наука, 1983. – С.21.

шамолидан мавж ураётган Салсабил ҳовузига далолат, “мим” жаннат булоғига ишорат, “алиф”лар охиратда ваъда қилинган мевали дарахтлар, “лом” хуру ғилмонларнинг тимсоли... ва ҳоказо. Шунингдек, Жомий “Бисмиллоҳ” оятидаги ҳарфлар айрим сураларнинг номлари ёки дастлабки оятларига мувофиқ тушишини инобатга олиб, басмалада бир қанча сураларнинг сирлари яширинган, деб ҳисоблайди. Унингча “ё” ва “син” ҳарфлари Қуръоннинг юраги – “Ёсин” сурасига, “ал-рахмон” сўзи “Раҳмон”, “ҳо” ва “мим” ҳарфлари “ҳо”, “мим” ояти билан бошланадиган еттита сурага, шунингдек, “ал-рахмон” ва “ал-рахим” сўзларининг бошланғич уч ҳарфи – “алиф”, “лом” ва “ро” “Алиф, лом, ро” ояти билан бошланадиган иккита сурага ишорадир. Жомий бундай зоҳирий ўхшашликлар тасодифий эмаслигини, балки “Бисмиллоҳ”нинг ички, яширин маъноларига урғу беришини таъкидлайди.

Мумтоз адабиётимизда арабча ҳарфларга “жон бағишлаш”, ҳарфлар ва тасвирланаётган нарса ўртасида муштарак жиҳатларни топиш ва ифодалаш ўзига хос шеърӣ санъат саналган. Агар ҳарфларнинг шакли тасвир воситасига айланса, китобат санъати дейилади. Китобат санъати биринчи марта ким томонидан қачон қўлланилгани номаълум ва буни аниқлаш унчалик катта аҳамиятга эга эмас. Муҳими – китобат санъати вужудга келишига сабаб бўлган омилларни ҳисобга олиш.

Сўзни улуғлаш ва илоҳӣ даражага кўтариш насронийларнинг динида ҳам учрайди. Юҳанно Инжилида сўз ва ҳарфларнинг қудсийлиги ҳақида шундай дейилган:

Азалда Калом бор эди

Калом Худо ҳузурида эди,

Калом – Худо эди.

Азалданоқ У Худо ҳузурида эди.¹

Мусулмон сўфийлар ҳам ҳарфлар асрори ва сўз сеҳри ҳақида жуда кўп фикрлар билдирганлар. Жумладан, Мансур Ҳаллож девонида рақам ва

¹ Инжил. Таржимонлар: – Стокгольм, 1995. – Б. 356.

харфларнинг борлиқ сирини англашда тутган ўрни ҳақида бир қанча далиллар мавжуд.

Муҳйиддин ибн-ал-Арабий ўзининг “Футухоту Маккия”сида харфларнинг аҳамияти ва моҳияти ҳақида қатор фикрларни билдиради. Шунингдек, машҳур “Фусус ул-ҳикам” асарини ҳам 27 бобга ажратади ва унинг ҳар бир боби “бо” ҳарфидан бошланиб, “йо” билан тугайди. Ҳар бир ҳарф алоҳида рамзга эга, бу ҳарфлар Қуръонда исми зикр этилган муайян бир пайғамбар ҳамда унда тажассум топган Аллоҳ сифатларининг тимсолига айланган. “Алиф” эса, ягона Аллоҳнинг рамзи бўлгани сабабли (абжад ҳисобида ҳам “алиф” бир рақамини билдиради) боблар тақсимооти “бо” ҳарфидан бошланган; бундай таснифот ҳам “Бисмиллоҳ”нинг таъсири остида вужудга келган, деб ҳисоблаш мумкин.

Сўфийларнинг ҳарфлар моҳиятига таважжуҳ зоҳир этиши ва уларни илоҳий асрор хазинаси, деб билишларининг асосий сабаби Қуръони Каримдир. Қуръонда бир қанча суралар алоҳида ҳарфлар билан бошланади. Бу ҳарфлар (тафсир илмида уларни ҳуруфи муқаттаот дейдилар) муайян лексик маънога эга эмас, шу сабабдан, муфассирлар уларга нисбатан таъвил усулини қўллаб, масалан, “Бақара” сурасининг биринчи оятидаги “Алиф, лом, мим”ни “алиф” – Аллоҳ, “лом” – Жаброил (а.), “мим” – Муҳаммад (с.а.в.)нинг мухтасар аталиши деб, бу ҳарфлардан маъно чиқармоқчи бўлсалар, айримлари бу ҳарфларнинг моҳияти фақат Аллоҳнинг ўзигагина маълум, инсонларга қиёмат кунида маълум бўлади, дейдилар¹.

Қуръонда келтиришича, бутун Борлиқ Аллоҳ “Кун!”, яъни “Бўл!”, деб амр қилгандан кейин вужудга келган. Навоийнинг тили билан айтсак:

Даҳр муқайяд била озодаси,

Борча эрур “коф” ила “нун” зодаси².

¹ Ўз ФАШИ, Р-2039-рақамли қўлёзма. ۳۰۹ معاني الحروف عند الحكماء محمد بن الحسين السلمي ص

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.47.

Ушбу далилларга асосланиб, Фазлуллоҳ Астрободий XIV асрда хуруфия таълимотига асос солди. Унинг таълимоти бўйича, инсон ва Тангрини бир-бирига боғловчи ва бирлаштирувчи ягона восита бу – сўз ва ҳарфларнинг моҳиятига етишдир. Инсон чехрасида Қуръон оятлари ва “Аллоҳ” сўзи мужассам, шу сабабдан, инсон ҳам Аллоҳ китоби ва Қуръондек азиз ҳамда мукаррамдир. Фазлуллоҳ бу ҳақда шундай деган: “Мен Аллоҳнинг сўзлагувчи китоби ва “Бисмиллоҳ”даги “бо” ҳарфининг нуқтасидирман”¹.

Хуруфийлик таълимоти бўйича, бутун Борликнинг маъно ва моҳияти икки қолип – арабча (28 ҳарф) ва 32 форсий ҳарф қолипига туширилган. Биринчи қолип, яъни араб алифбосида ёзилган Қуръоннинг моҳияти хотамуланбиёга маълум бўлган. Аллоҳ Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)дан кейин яна 4 ҳарф ҳақиқатини Фазлуллоҳга англатди ва у мазкур ҳақиқатни форс тилида ёзилган “Жовидоннома”сида баён қилган.

Хуруфийлар адабиётга тарғибот курули ва одамларнинг руҳига кучли таъсир қилувчи асосий восита сифатида қарар эдилар. Фазлуллоҳнинг ўзи ҳам Наимий таҳаллуси билан шеър ёзарди. Наимий ва унинг издошлари, жумладан, Озарбайжон шоири Имодиддин Насимийнинг ижодиётида китобат санъати жуда кенг қўлланилган ва бу омил кейинги аср адабиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Албатта, XV аср адабиёти намояндалари, жумладан, Жомий ва Навоий ижодиётида китобат санъати қўлланилишини хуруфийлик таълимотининг таъсири, дейиш бир томонлама қараш бўларди. Аммо ҳар бир адабий ҳодисанинг пайдо бўлиш ва ривожланиш сабабларини аниқлаш учун уни ўша замоннинг тарихий-ғоявий муҳити мантиқи билан асослаш керак. Ҳар бир адиб фикрларини ўзи яшаб ижод қилаётган муҳитдан олинган образ ва бадий тасвир воситалари ёрдамида ифодалайди. Масалан, Жомий ваҳдат ул-вужуд таълимоти ғояларини ғазалларида ифодалаш учун габр, пири муғон,

¹ Ўз ФАШИ, Р-2039-рақамли қўлёзма. ۳۶۲ ص معاني الحروف عند الحكماء

муғбача, оташкада каби зардуштийлик динига мансуб образлардан фойдаланган.

Покистонлик машхур шоир, Румий ё Жомийнинг икки байтини ҳикмат қасрининг калити, деб билган Муҳаммад Иқбол эса, шеърларида ўз ғояларини, асосан, “Сўминот, барҳаман, бут” каби образлар орқали ифодалайди. Шохрух Мирзонинг Аҳмади Лур исмли ҳуруфий таълимот вакили томонидан пичоқланиши, машхур сўфий шоир Шох Қосим Анворнинг ҳуруфийликда айбланиб, Самарқандга бадарға қилиниши, Навоийнинг замондоши, “Ахлоқи Жалолий” муаллифи Жалолиддин Даввонийнинг “Рисолат ал-ҳуруф” (Ҳарфлар ҳақида рисола) деб номланган асар ёзиши Хуросон ва Мовароуннаҳрда XV асрда ҳам ҳуруфийлик таъсири анча кучли бўлган, дейишимизга асос бўла олади.

“Ҳайрат ул-аброр”нинг Жомий васфидаги бобида қайд қилинишича, Навоий уни яратишда Низомий ва Амир Хусрав дostonларидан кўра “Тухфат ул-аҳрор”дан кўпроқ таъсирланган:

Боштин-аёқ гавҳари шаҳвор эди,

Қайси гуҳар, “Тухфат ул-аҳрор” эди.

Ул иккини топса бўлур мунда-ўқ,

Мунда тухаф кўпки, ул иккида йўқ¹.

“Ҳайрат ул-аброр”даги басмала бобининг оҳанг ва руҳи ҳам Жомий достонига жуда ҳам яқин. Шу билан бирга Навоийнинг ўзига хос услубини биринчи байтларидаёқ сезиш қийин эмас:

Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим,

Риштага чекти неча дурри ятим.

Ҳар дур анга жавҳари жондин фузун,

Қиймат аро икки жаҳондин фузун².

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 45.

² Юқоридаги манба. – Б. 6.

Навоий бундан кейинги байтларда ҳам таъхис санъатидан фойдаланиб, “Бисмиллоҳ” оятининг зоҳирӣ кўринишини тавсифлайди. Унинг талқини бўйича, бу сўздаги ҳар бир нуқта жон жавҳаридан ҳам ортиқроқ. Хат тизмаси эса бутун борлиқ ва ҳатто Рух оламини бир тизимга соладиган риштадир.

Шайх Нажмиддин Кубро таъкидлаганидек, бутун борлиқ асрори Қуръонда, Қуръоннинг барча сирлари “Фотиҳа” сурасида, Фотиҳа сурасининг жамийки сирру синоати бисмиллоҳдаги “бо” ҳарфи ботинида яширинган. Кимки абадий ва заволсиз ҳазина – Мутлақ Ҳақиқатга эришмоқчи бўлса, ана шу сўзни сидқидилдан ўзлаштириши ва англамоғи даркор:

Ганжи бақо зикрига улким етиб,

Бу дур ила риштани тасбиҳ этиб ¹.

Насроний динига эътиқод қилувчилар ўз сўз ва амалларини муқаддас уҳлик номи билан бошлайдилар. Бисмиллоҳ эса “ваҳдат маҳзани” – Аллоҳ ягоналиги, бирлигини англатувчи энг олий ҳақиқатга элтувчи “асру яқин йўл” ҳисобланади. Аммо бу йўл текис ва равон эмас. Бу йўл – иймон йўли. Иймон йўли ҳар бир инсон учун турлича ниҳоя топади. Бу йўлни ҳар ким ҳам эсон-омон босиб ўтиши маълум эмас:

Лекин эрур ҳам қатиқу ҳам махуф

Ўйлаки ожиздурур андин вуқуф.

“Ваҳдат маҳзани”га “асру яқин” бўлган йўлдан бориш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди, чунки Аллоҳ “Наҳл” сурасининг 9-оятида башорат қилганидек, “Тўғри йўлни қасд қилиш (унга ҳидоят қилиш) ёлғиз Аллоҳ зиммасидадир. (Зотан, йўллар) орасида қинғири ҳам бордир”².

Навоий тўғри йўлга ҳидоят топганларни “аҳли қабул”, гумроҳлик ва залолатга учраганларни “аҳли рад” деб атаб, “аҳли рад” учун “Бисмиллоҳ” қандай азоблардан хабар бериш мумкинлигини санаб ўтади:

¹ Ўша жойда.

² Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи А. Мансур. – Т: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.268.

*“Бо”си ибодин урар аввал сало,
“Бо” ки дегайлар, не бўлур жуз бало.
“Син”и наҳанг арқасининг арраси
Юз кеманинг офати ҳар парраси...
“Мим”и йилони дамидин ўт сочиб
Йўл бошида ётибон оғиз очиб ¹.*

“Мим” ҳарфини оташнафас илонга ўхшатиш фақатгина истиора бўлмай, балки талмиҳ санъати ҳамдир ². Навоий бу истиора орқали Мусо пайғамбарнинг ҳассасига ишора қилади. Мусо (а.) таёғи ҳам ерга қўйилганда, илонга айланиб Фиръавн жодугарларининг уйдирмаларини ютиб юбориб, оғзидан ўт сочиб, кофирларнинг дилига ларза соларди. Ташбиҳ ва тавсифларнинг, асосан, Қуръон, ҳадис ва диний қиссалардан олиниши шеърнинг адабий қимматини бир неча баравар оширган.

Навоий гумроҳлар йўли нақадар машаққатли ва хатарли эканлигини таъкидлаб, “Бисмиллоҳ” “аҳли қабул” учун қандай хушхабар етказиши ҳақида сўз юритади:

*“Бо”си бурун “бо”и башоратдурур,
Касраси кирмакка ишоратдурур.
“Син”и саломат йўлининг зинаси
Балки саодат юзи ойинаси
“Мим”и очиб манзили мақсадга йўл
Балки бу манзил аро сарчашма ул...³*

Хожа Муҳаммад Порсо “Фусус ул-ҳикам”га ёзган шарҳининг муқаддимасида шундай дейди: “Билгил, эй азиз... агар (Аллоҳ) сифатлари унинг лутфу карамидан далолат берса, жамолий сифатлар дерлар, ва агар қудрат ва қаҳрини тавсифласа, жалолий сифатлардан билурлар...”⁴ Демак,

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 6.

² Талмиҳ санъати ҳақида иккинчи бобда батафсил сўз юритамиз.

³ Ўша жойда. – Б.8.

⁴ Давлатов О. Ибн ал-Арабий ва унинг ваҳдат ул-вужуд фалсафаси. – Т.: Фан, 2007. – Б. 38.

биринчи қисмдаги “Бисмиллоҳ”нинг тавсифи “аҳли рад” учун Аллоҳнинг жамолий сифатларидан хабар берса, иккинчи қисмда “аҳли қабул” жалолий сифатларнинг баракотидан баҳраманд бўлиши ҳақида сўз юритилади:

Ҳикмати ул қаҳр аро, бу лутф аро,

Ушбуки тўлғай икки меҳмонсаро.

То агар ўт солса жалолияти

Лутф ила урғай сув жамолияти ¹.

Навоийнинг бундай услубни қўллаши, яъни биринчи жалолий, кейин жамолий сифатлардан сўз юритиши Қуръоннинг бир қанча сура ва оятларидаги сўз услубини эслатади. Қуръонда биринчи мушрикларга бериладиган жазо, сўнгра солиҳ бандаларга ваъда қилинган мукофотлар ҳақида хабар берувчи оят ва сураларни кўп учратиш мумкин. Масалан, “Валъаср” сурасида инсоннинг бу дунёдаги ҳолати, ҳақиқий бахт-саодатга қандай йўл тутиши лозимлиги ҳақида шундай дейилган: ***Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман) 1-2. Аср (вақти)га қасамки, (барча) инсон зиён-бахтсизликдадир. 3. Фақат иймон келтирган ва яхши амаллар қилган, бир-бирларига Ҳақ (йўли)ни тавсия этган ва бир-бирларига (мана шу ҳақ йўлида) сабр-тоқат қилишни тавсия этган зотларгина (нажот топгувчидирлар).*** ²

Мазкур бобда баён этилган фикрларни мухтасар қилиб, қуйидагича ифодалаш мумкин:

— Қуръон оятлари ва ҳадислар матнини шеърда айнан, ўзгаришсиз қўллаш усули мумтоз адабиётшунослигимизда иқтибос санъати номи билан қайд қилинган;

— ҳозирги замон ўзбек адабиётшунослигида Қуръон ва ҳадис мазмунини шеърда сингдириш усули ҳам иқтибос санъатининг бир тури

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.9.

² Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима /Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 649.

ҳисобланиб келинмоқда. Аслида, иқтибос санъатининг бирламчи шарти матнни айнан, ўзгаришсиз келтиришдир;

– Навоий турли масалаларни ёритишда Қуръон ва ҳадис иқтибосларидан фойдаланган. Иқтибосларни, айниқса, ҳамд ва наът оҳангидаги шеърларда кўплаб учратиш мумкин;

– Агар араб тилидаги оят ва ҳадислар бадиий асарларда жузъий ўзгаришлар билан келтирилган бўлса, ақд санъати дейилади. Ақд санъатининг талаб, чегара ва турлари Навоий шеърляти мисолида таҳлил қилинди;

– Тадқиқот жараёнида маълум бўлишича, эркин тарзда ёзилган арабча байт ва мисраларнинг бир қисми маълум даражада оят ва ҳадислар таъсирида шаклланган. “Фарҳод ва Ширин” достонининг биринчи байти ана шу асосда таҳлил қилинди ва манба вазифасини ўтаган оятга аниқлик киритилди.

– Маълумки, “Ҳайрат ул-аброр”нинг биринчи боби “Бисмиллоҳ”нинг шоирона талқинидир. Бу боб М.Имомназаров ва А.Рустамий, Ҳ.Кароматов, М.Муҳиддинов каби олимлар томонидан таҳлил қилинган. Ушбу боб диссертацияда Навоий салафларининг “Ҳамса” асарлари билан қиёсий равишда ўрганилди. Мазкур таҳлилнинг бошқаларникидан фарқи шундаки, бунда Қуръон ва ҳадис Навоийгача ёзилган “Ҳамса”ларнинг басмала боблари учун қай даражада манба-асос вазифасини ўтаганига асосий эътибор қаратилди. Айни вақтда, анъанага риоя қилган улуғ ўзбек шоирининг туркий тилда бу мавзуни гўзал бир усулда, ўзига хос санъаткорлик билан ёритганлигини очиб беришга ҳаракат қилдик.

2-БОБ. ҚУРЪОН ОЯТЛАРИ ВА ҲАДИСЛАР МАЗМУНИНИ ШЕЪРДА СИНГДИРИШ УСУЛЛАРИ

2.1.Талмиҳ санъати ва қуръоний образлар

Адабиёт, аввало, сўз санъати бўлганлиги боис, Аллоҳ ўз ҳабибига инъом этган энг буюк мўъжиза – Қуръони карим ва ҳадиси шарифдан одамлар кўпроқ баҳраманд бўлиш нияти ва иштиёқида бўлган шоиру ёзувчилар биринчи бобда кўриб чиққанимиз – иқтибос ва ақд санъатидан ташқари, қуръоний мавзулар ва набавий ҳикматлар мазмунини бадий асарларда сингдириш учун катта имконият ва восита бўла оладиган талмиҳ, ишора ва таржима каби санъатлардан ҳам кенг фойдаланишган. Ушбу бобда мазкур шеърий санъатлар Навоий шеъриятида қай даражада қўлланилгани, оят ва ҳадислар маъно-мазмунини очиқ бериш, мангу ғояларни шеърда акс эттиришда қандай рол ўйнаганини таҳлил қиламиз.

Талмиҳ (ар. – яшин чакнаши, кўз қирини ташлаш, ялт қилиб қараш) – мумтоз адабиётда энг кўп қўлланиладиган шеърий санъатлардан. Шоир тасвирланаётган объект, воқелик ёки образ ҳолатини янада ёрқинроқ ифодалаш мақсадида диний, мифологик, тарихий воқеа, ҳодиса ёки шахсиятларни ҳам йўл-йўлакай эслатиб ўтади. Талмиҳ санъатини қўллашда маълум воқеа ёки типнинг конкрет шароитдаги аҳволи қадимги ёки яқин ўтмишдаги маълум ва машҳур ҳодисалар фонида янада аниқроқ, тўлароқ ва муболағалироқ қилиб гавдалантирилади.

Адабиётшунос Т.Зеҳнийнинг ёзишича, “агар талмиҳни ислоҳ билан *тамлиҳ* шаклига келтирсак, маъноси бирор нарсага туз солишга тўғри келадики, бу ҳам тўғридир. Чунончи, бадий адабиётда тарихий воқеалар, ривоятлар, қисса, афсоналар ва ҳоказоларга ишора қилишга талмиҳ санъати дейдилар”¹. Зеҳний бу фикрни Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам фи маъойири ашъорил-Ажам” асаридан олганлигини қайд этади. Шамс Қайс Розий тамлиҳ ҳақида шундай ёзади: “Тамлиҳ – улдурким, мухтасар калом

¹ Зеҳни Т. Санъати суҳан. – Душ.: Ирфон, 1965. – Б. 234.

била кўп маъноларга далолат қилинса. Малаҳ – яшин чакнашидир: ва малаҳанинг маъноси бир назар ташламоқдир. Агар шоирнинг мўъжаз баёни кўп маъноли бўлса – уни тамлиҳ дейдилар”.¹

Лекин бу таърифда тарихий ва афсонавий шахс ҳамда ҳодисаларга ишора қилиш ҳақида ҳеч қандай фикр билдирилмаган. Ҳолбуки, талмиҳ бошқа шеърий санъатлардан ана шу жиҳати билан фарқ қилади. Аслида, сўз ва маъно мутаносиблиги, мухтасар сўз билан серқатлам маъноларни баён этиш ҳақида балоғат илми баҳс юритади, талмиҳ эса шеърий санъат сифатида бадиъ илмида ўрганилади.

Шамс Қайс Розий балоғатнинг турларидан бўлмиш ийжоз ҳақидаги таърифи ҳам тамлиҳга уйқаш: “Ийжоз улдурким, калом мухтасар ва маъно бисёрдур”². Шу сабабдан, талмиҳни тамлиҳ билан бир санъат деб билиш ёки тамлиҳни алоҳида санъат ё баён воситаси деб ҳисоблаш мақбул эмас.

“Бадойиъ ус-санойиъ”да талмиҳга шундай таъриф берилган: “Калом мазмунида машҳур бўлган бирор қисса ё шеър ёки масалга ишорат қилишдан иборатдир. “Изоҳ” ва “Табён” муаллифлари масалга ишорат қилишни талмиҳга киритмайдилар. Ва Аллома Шерозий дейдики, айрим олимлар масалнинг айрим сўзларини каломда баён этишни иқтибос ва масални ўзгартиришсиз тўлиқ келтиришни “тазмин” дейдилар³.

Ҳусайний келтирган қонданинг юқорида қайд қилинган таърифлардан фарқланувчи хусусияти шундаки, у бирор машҳур шеърга ишора қилишни ҳам талмиҳ деб билади ва шунга боғлиқ ҳолда ўзининг қуйидаги байтини мисол қилиб келтиради:

Пеши ман ҳосили кавнайн бувад чун як жав,

Мазраъи чарх чаро бинаму доси маҳи нав.

(Таржимаси:

Икки оламнинг ҳосили менинг олдимда арпачалик қадри йўқ,

Фалак экинзори-ю янги ой ўроғига нега назар солайин?!)

¹ حدائق السحر 'شمس قيس راضي' ص ٤٧

² Ўша асар. – Б. 129.

³ Атоулло Маҳмуд Ҳусайни. Бадоеъ ус-саноеъ. – Душ.: Адиб, 1983. – Б.78.

Атоуллоҳ Ҳусайний ушбу байтни Ҳофиз Шерозий қаламига мансуб куйидаги машҳур байтнинг талмиҳи деб ҳисоблайди:

*Мазраъи сабзи фалак дидаму доси маҳи нав
Ёдам аз киштаи хеш омаду ҳангоми дарав.*

(Таржимаси:

Фалакнинг яшнаган экинзори-ю янги ой ўроғига назарим тушди,
Ўз экинзорим ва ўрим-йиғим фурсати эсимга тушди).

Фикримизча, Ҳусайний келтирган мисол талмиҳдан кўра, кўпроқ назарий жавобия талабига мувофиқ тушади. Шу сабабли машҳур шеърда ишора қилишни талмиҳ деб билиш учун асосли далиллар етарли эмас.

Талмиҳ очиқ, яширин, содда ва мураккаб бўлиши мумкин. Бундай тасниф талмиҳнинг маъно ва тузилишига қараб амалга оширилади. Очиқ ва содда талмиҳларда бирор адабий, тарихий, диний ёки мифологик асардаги шахсга назар ташланади. Навоий шеърятини кўздан кечирганимизда, талмиҳнинг бу тури нисбатан кенг ва кўп қўлланилганига гувоҳ бўламиз. “Ҳазойин ул-маоний”да талмиҳ сифатида келтирилган образларнинг нисбати куйидагича:

“Ғаройиб-ус сиғар”да: 26 та қуръоний образлар, 7 та “Шоҳнома” қаҳрамонлари, 11 та тарихий шахслардан;

“Наводир уш-шабоб”да: 27 та қуръоний, 9 та “Шоҳнома”дан, 15 таси тарихий шахслар;

“Бадойиъ ул-васат”да: 19та қуръоний, 9 та “Шоҳнома” образлари, 9 та тарихий;

“Фавойид ул-кибар”да: 15 та қуръоний, 11 та “Шоҳнома”, 36 та тарихий шахслар ва тимсоллар тилга олинган.

Кўриниб турибдики, талмиҳ қилинган образларнинг кўпи Қуръон ва ҳадисда зикр этилган шахслардир. Фақат “Фавойид ул-кибар” девонида тарихий шахслар Қуръони каримдагига нисбатан кўпроқ зикр этилган. Аммо унинг 36 нафаридан 30 нафари “Соқийнома”да зикр этилган Навоий замондошлари эканлиги ҳисобга олинса, бу девонда ҳам диний қиссалар

асосида яратилган образлар анча салмоқли эканлигига гувоҳ бўламиз. Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Вомиқ ва Узро каби бадий образларни юқоридаги таснифда ҳисобга олмадик. Мазкур образлар энг кўп учрайдиган талмиҳлар бўлиб, Навоий улар воситасида турли ғоя ва фикрларни баён этади. Мажнун, Фарҳод ёхуд Лайло ва Ширин образлари қўлланилган байт ва мисраларни одатда, инсоний ва мажозий ишқ тараннуми деб қабул қилиш ва шу оҳангда талқин ва таҳлил этишга кўникиб қолганмиз. Аммо қуйидаги мисралар бу масалага сал бошқачароқ ёндашишга ундайди:

Навоий аҳли жунун зумрасига кирди, илоҳий,

Чу айладинг ани Мажнун, ўзунгни қил анга Лайло ¹.

Яна бир мисол:

Сенинг нашъанг эди Ширин ила Лайлодаким, Фарҳод

Ўлуб, Мажнунга бўлди юз туман ранжу ано пайдо ².

Бадий образлар ёрдами билан диний-тасаввуфий маъноларни баён этиш ҳақида И. Ҳаққул билдирган фикр аҳамиятлидир: “Албатта, таъвил йўли билан фақат Қуръондан ёки бошқа динлардан ўзлаштирилган рамзий, мажозий образлар билангина кўпчиликнинг кўнглини ишғол этиш анча қийин эди. Шунинг учун тасаввуф асосчилари ва улкан вакиллари ўз эътиборларини кўпроқ ишқий образлар олами ва тасвир воситаларига қаратган эдилар. Бу икки жиҳатдан жуда қулай эди: биринчидан, бу – кенг халқ оммаси билан фикрий-ҳиссий ва руҳий алоқа боғлашнинг энг ишончли ва энг самимий йўли эди. Иккинчидан, асрлар мобайнида қўлланиб, сайқалланиб келган ва ўқувчиларга маъқул ҳамда манзур бўлиб қолган шеърӣ образларнинг маъно қатламларини кўпайтириш, яъни уларга қўшимча фикрий нагрузка юклаш унчалик қийин эмасди. Оқибатда, Н.И.Пригарина айтмоқчи, бир бадий асарда гўё икки мустақил текст пайдо

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 2: Наводир уш-шабоб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.7.

² Ўша асар. – Б.8.

бўлганки, улардан бири – тасвир тамойилига мансуб шеърий текст бўлса, иккинчиси мазмун талқини заминидан ҳосил бўлган тасаввуфий матн эди”¹.

Навоий шеъриятида энг кўп мурожаат қилинган образ – бу Исо Масихдир. У фақат вужудига Илоҳий Рух пуфланганлиги сабабли отасиз туғилган мўъжизакор пайғамбар сифатидагина эмас, балки тирилтириш – уйғотиш тимсоли, Исо игнаси талқини, Қуёшга фанолик рамзи, хуффош образи тасвири, бошқа пайғамбарлар билан мувозий қўлланувчи сиймо, тажрид тимсоли, поэтик функция ва мазмун ижрочиси, бадий, тасвирий-таъсирий восита ифодачиси, абадийлик рамзи, хаста кўнгилларни даволовчи табиб ва бошқа кўплаб ғоявий-бадий вазифаларни бажаришга хизмат қилган. Мазкур образнинг бадий талқини Ҳ.Кароматовнинг “Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари” номли докторлик, Қ.Очиловнинг “Ўзбек адабиётида Исо Масих образи талқини” номли номзодлик диссертацияси, ислоний талқини эса Раҳматулло қори Обидовнинг “Қуръони каримда Ийсо Масих” монографиясида атрофлича таҳлил қилинганлиги сабабли, шу мулоҳазалар билан кифояланамиз.

Навоий шеъриятида кўп учрайдиган пайғамбарлардан яна бири Хизр (а.) образидир. Қуръони каримда Хизр ёки Хидир деб аталувчи пайғамбар номи зикр этилмайди. “Каҳф” сурасининг 59–81-оятларида “мажмаъ ул-баҳрайн” – икки денгиз қўшиладиган жойни излаб юрган Мусо (а.) ва унинг хизматкориға ҳамроҳлик қиладиган донишманд ҳақида нақл келтирилса-да, унинг номи айтилмайди. Ривоятлар, тафсирлар ва ислом асотириларида бу донишманд Хизр эканлиги баён қилинади. Айтишларича, Мусо (а.) Тангри таолоға муножот қилиб: “Бандаларинг орасида мендан илми зиёдароқ бўлган киши борми?” деб сўраганида, Аллоҳ таоло: “Ҳа, Хизр сендан олимроқ” дея жавоб қилган экан. Шунда Мусо (а.): “У зотни қандай қилиб топурман” деганда “Денгиз соҳилидаги қоя олдидан топурсан”, деган жавоб бўлибди. “У ерга қандоқ борилаур?” деб сўраганида, Аллоҳ таоло айтган экан: “Бир

¹ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеъриятининг шаклланиши ва тараққиёти. Филол.фан.док. дис. ... – Т.: 1993. – Б.289.

балиқни саватга солиб, йўлга чиқарсан. Қаерда уни йўқотиб қўйсанг, Хизрни ўша ердан топурсан”.

“Қисаси Рабғузий”да нақл қилинишича, “Хизр маъноси яшил бўлур. Қаю тош узра Хизр (а.) ўлтурса, ул тош яшарур эрди. Анинг учун Хизр аталди. Айтмишлар: “Қаю ерда ўлтурса, ул ер кўкараб эрди. Баъзилар айтдилар: Хизр ялавоч эрди. Баъзилар айтдилар, ялавоч эмас, солих муслим эрди. Бани Исроилда улкарди. Мангу суйин ичиб, тирик қолди, аммо Илёс мурсал ялавоч турур”.¹

Алишер Навоий “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да Хизрни пайғамбарлар қаторида келтиради. Бу асардаги Хизр ва Мусо ўртасида бўлган воқеаларнинг тасвири “Каҳф” сурасида зикр этилган ҳодисаларга мувофиқ келади: Хизр дарёнинг нариги соҳилига етгандан кейин, қайиқни тешиб кўяди; ўйнаб юрган бир болани ўлдиради. Антокия шаҳрида бир бузук деворни бошқатдан қуради. Мусо бу ғайриодатий амалларга уч марта эътироз билдиргандан кейин Хизр Мусони тарк этади ва ажралишдан олдин уч ишнинг ҳикмати Мусога баён этади ².

Хизр халқ орасида ҳам машҳур сиймолардан бири. Ривоятларга кўра, Хизр Искандар билан ҳаёт сувини қидириб, зулмат мамлакатига етиб келибдилар. Хизр бир йўлдан, Искандар иккинчи йўлдан кетибди. Хизр ҳаёт суви булоғини топиб ичибди, Искандар эса тополмабди.

Профессор Ш. Шомусаров Хизр билан Искандарнинг ҳаёт сувини ахтариши билан боғлиқ афсонанинг сюжети “Қисаси Рабғузий”га бориб тақалади, деб ҳисоблайди³. Бу сюжет аслида Рабғузий асаридан олдин ҳам тафсир ва бадий адабиётларда ўз аксини топган бўлиб, шубҳасиз, халқ орасида ҳам кенг ёйилган эди. Жумладан, Замахшарийнинг “Кашшоф”и ҳамда Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида Искандарнинг оби ҳаёт қидириши ҳақида батафсил сўз юритилган.

¹ Рабғузий Носируддин Бурхонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990. – Б.159.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 8: Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.568.

³ Шомусаров Ш. Хизр каби мангу суйин ичсам... // Шарқ машъали. – Т., 2000. № 1.– Б. 34.

Исломда Хизрдан ташқари, Исо, Илёс ва Идрис ҳам барҳаёт пайғамбарлар саналади. Илёс (а.) ҳам “чашмаи ҳайвон”дан сув ичган. Шу сабабдан айрим “Қисас ул-анбиё”ларда Хизр билан Илёснинг саргузаштлари биргаликда баён этилган. Жумладан, Рабғузийнинг айтишича, Илёснинг оти аслида “ал-Ясаъ турур, илми кенглиги учун баъзилари айтмишлар. Хизр билан иккилари мангу суйин ичдилар, қиёматга теги ўлмаслар. Хизр дарёларда юрар, Илёс саҳроларда йўлдан озганларга йўл кўргузурлар”¹. Бошқа бир манбаларда эса аксинча, Хизр куруқликда, Илёс эса сувда инсонларга раҳнамолик қилиши тилга олинади.

Хизр образининг генезиси ва тарихий эволюцияси ҳақида турли хил қарашлар мавжуд. Брокгауз ва Ефроннинг қомусида қайд қилинишича, Хизр – қадимги Эрон диний эпосининг мифик образларидан бири. У одамларни яхшиликка ундайди, эзгу ишларга ҳомийлик қилади. Шу боис, денгизчилар уни кемачиларнинг пири деб ҳисоблайдилар. Одамларни ёвузликдан ҳимоя қилиб, ҳамиша шайтоний кучларга қарши курашувчи Хизр образи эроний мифология маҳсулидир.

В.В.Бартольд ҳам Хизр образини фақатгина ислом мифологияси маҳсули эмас, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, Хизр тимсолида турли халқлар фольклорининг эзгу кучлар хусусидаги мифологик тасаввурлари ўз ифодасини топган. Хизр образининг айрим талқинлари Гилгамеш тўғрисидаги Бобил асотириларига бориб тақалади. Худди шу фикрни тасдиқлаган Дж. Бибби ҳам Хизрга сиғиниш табиат кучларини муқаддаслаштириш билан боғлиқ қадимий мифологик тасаввурлар асосида юзага келган, деб ҳисоблайди. Айрим тафсирларда қайд қилинишича, Хизрнинг асл исми Балийё бўлиб, отаси эронлик, онаси Румдандир. Бундай қарашлар зардуштийлар замонидаги табиат ҳодисаларининг ҳомийлари ҳақидаги мифологик қарашлар асосида вужудга келган бўлиши мумкин.

¹ Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990. – Б.174.

Ш. Шомусаров тўғри таъкидлаганидек: “Хизр образининг генезисини ёритишда ислом мифологиясининг характериham ҳам ҳисобга олиш керак. Бу образ исломдан аввалги даврларга хос эътиқод ва қарашлар, барҳаёт табиатни тимсоллаштириш, аждодлар руҳининг абадийлиги, ҳомий кучлар мадади, шунингдек, оламдаги борлиқнинг тириклигини таъминловчи ҳаёт суви тўғрисидаги мифологик тасаввурлар асосида келиб чиққан. Аммо тўлақонли образ сифатида ислом мифологияси бадий анъаналари заминида шакллланган”¹.

Мусулмон Шарқида ўрта асрларда ҳам мавжуд бўлган Хизр ҳақидаги қарашлар ва унга нисбат берилган хислатлар, асосан, Қуръон ва тафсирлар негизида шакллланган десак, хато бўлмайди. Назаримизда, юқорида кўрсатилган манбалардан ташқари, Хизр ва оби ҳаёт афсонасининг шаклланишида Каҳф сурасининг 63-ояти ҳам муайян рол ўйнаган: “У (хизматкор) айтди: Буни кўринг, биз (денгиз соҳилидаги) қояга бориб (ором олган) пайтимизда, мен балиқни унутибман. (Буни сизга) айтишни фақат шайтон ёдимдан чиқарди. У (балиқ) денгизга ажиб (йўсинда) йўл олган эди”.²

Хизрни кемачилар пири деб аталиши унинг Мусо билан денгиз сафарига чиқиб, кемани тешиб қўйишига ҳам боғлиқ жиҳатлари бор, деб ўйлаймиз. Хизр бу ишни Мусога ажралишидан олдин шундай изоҳлаб беради: “Кема хусусига келсак, у денгизда ишлайдиган мискинларники эди. Бас, мен уни айбли қилиб қўймоқчи бўлдим. (Чунки) уларнинг ортида барча (бутун) кемаларни тортиб олаётган бир подшоҳ бор эди” (“Каҳф” сураси, 79-оят).

Ривоятларда Хизрнинг айнан Искандар билан “ҳаёт суви”ни қидиришга бориши ҳам Қуръон оятларига боғлиқ бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки Хизр билан Искандар ҳақидаги оятлар “Каҳф” сурасида кетма-кет келтирилган. Искандар ҳам Хизр каби исми Қуръонда зикр этилмаган, аммо аксар муфассирларнинг фикри бўйича, 83–98-оятлар айнан Искандар

¹ Шомусаров Ш. Хизр каби мангу суйин ичсам... // Шарқ машъали. – Т., 2000. № 1. – Б.34.

² Қуръони карим маъноларининг таржимаси/ Таржима ва изоҳлар муаллифи А. Мансур. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. –Б.301.

Зулқарнайн ҳақидадир. Албатта, мазкур оятларда зикр этилган Зулқарнайн ҳақида бошқа қарашлар ҳам мавжуд. Жумладан, ҳиндистонлик олим Абулқалом Озоднинг фикри бўйича, Зулқарнайн деб, Қуръонда Аҳамонийлар давлати асосчиси Кир назарда тутилган.¹

“Тарихи анбиё ва ҳукамо”да Навоий Хизрни қуйидагича сифатлайди: “Ва баъзи дебдурларким, Ҳақ таоло Хизр (а.)га илми ладунни насиб қилди...”². Хизр “Садди Искандарий”да халоскор пайғамбардан кўра, илоҳий илмдан хабардор одам сифатида кўпроқ кўзга ташланади.

Хизрнинг солиҳларга Ҳаққа восил бўлганларига қадар ҳамроҳлик қилгани, уларни қўллаб-қувватлагани тасаввуф тарихида кўп учрайдиган ҳодисадир. Жумладан, Аҳмад Яссавий шундай дейди:

Ўн тўққизда етмиш мақом зоҳир бўлди,

Зикрин айтиб ичу тошим тоҳир бўлди.

Қайда борсам, Хизр бобом ҳозир бўлди.

*Ғавс ул-ғиёс май ичурди, тўйдим мано.*³

Қуръони каримда “энг гўзал қисса” дея таърифланган Юсуф алайҳиссалом саргузаштини назм силкига тортиш ва туркий халқларни буюк муҳаббат қиссаси билан янада яқинроқ таништириш Навоийнинг амалга ошмай қолган орзуларидан эди. Жумладан, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да бу ҳақда унинг ўзи шундай деб ёзади: “Юсуф алайҳиссалом қиссаси андин машҳурроқдурким, эҳтиёж анинг тафсилина бўлғай, невчунки ғаробат ва ширинлиги учун акобир ҳам назм ва ҳам насрда анинг шарҳин тузубдурлар ва баёнида сеҳрлар кўргузубдурлар... Бовужуди булар бу бебизоатки, ҳам иборат роқимидур, коми хотирға бу орзуни кечурурким, иншооллоҳ умр омон берса, турк тили била-ўқ кофурчун варақ узра хомайи мушкин шамомани сургай. Ва бу қисса назмин ибтидо қилиб, интиҳосиға еткургай...”⁴

¹ Пригарина Н.М. Поэтика творчества Мухаммад Икбала. – М: Наука, 1978. – С.27.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 8: Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 557.

³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Т.: Камалак. 1990. – Б.176.

⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 8: Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.553.

Навоий лирик мероси ва дostonларини кўздан кечирганимизда ҳам Юсуф шоирнинг севимли тимсолларидан бири бўлгани аниқланди. Бу пайғамбарнинг саргузашти Навоий ижоди учун фақат илҳом манбаи бўлиб қолмасдан, балки унинг давлат арбоби сифатида фаолият юритиши, қолаверса, комил инсон каби ҳаёт кечиришида ҳам ўрнак бўлган. Мавлоно Жомийнинг “Юсуф ва Зулайхо” дostonидаги сўнгги боб “Бу дostonдаги Юсуф тимсолидан мурод – Мир Алишер Навоий эканлиги баёнида” деб номлангани бежиз эмас.

Қуръонда Юсуф (а.) кўйлаги ҳақида уч жойда сўз боради. Биринчиси, Юсуф (а.)нинг ўғай биродарлари рашк ва ҳасад туфайли уни алдаб сайрга олиб бориб, қудуққа ташлаб, ёлғондан “Юсуфни бўри еб кетди” деб, қонга бўяб, оталари Яъқуб (а.) олдига олиб келган кўйлак тасвири (Юсуф сураси, 7–18-оятлар). Иккинчи кўйлак қиссаси эса қуйидагича: Юсуф (а.)ни қуллар бозоридан сотиб олган Миср шаҳри ҳокимининг хотини Зулайхо унга ошиқи беқарор бўлиб, йўлдан урмоқчи бўлади. Юсуф (а.) рад этиб, ёпилган эшик томон қочади. Зулайхо Юсуф (а.)га етиб олиб унинг кўйлагини орқа томонидан йиртиб юборади (Юсуф сураси, 20–29-оятлар). Учинчи кўйлак эса, Яъқуб (а.)нинг фарзанд ғамида йиғлайвериб оқарган кўзларининг очилишига сабаб бўлган (Юсуф сураси, 93–96-оятлар). Қуйидаги байтда эса, Яъқуб (а.)нинг олдига келтирилган икки кўйлак – бири кўзи кўр бўлишига, иккинчиси кўзини ёруғ дунёни яна кўришига сабаб бўлган кўйлак қиссасига талмиҳ қилинган:

Ёр ҳажрига даво гулдин эмаским, бермас

Қимсага Юсуф иси қон аро ҳар пора қамис ¹.

Қамис – кўйлак дегани. Байтнинг насрий табдили “Қонга бўялган ҳар қандай кўйлақдан Юсуф иси келмаганидек, ҳижрон дардига мубтало бўлган ошиққа қизил гуллар даво бўлмас” деган мазмунни ўз ичига олади. Унда лирик қаҳрамоннинг руҳияси Яъқуб (а.)нинг ҳолати билан қиёсланмоқда.

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 2: Наводир уш-шабоб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.278.

Яъқуб (а.) қиссаси – ҳузн ва ҳусн, ҳижрон ва висол, ғусса ва шодлик, кўркув ва умид каби қарама-қарши туйғулар уйғунлашган қисса. Қонли кўйлак – фироқ нишонаси бўлса, Юсуф юборган кўйлак – шодлик ва висол белгиси. Ўз ёридан айро тушган лирик қаҳрамоннинг кўнгил дардига баҳор фасли ва гулзор сайри ҳам даво бўлолмайди. Аксинча, Юсуф биродарларининг қонга бўялган ёлғонларини умри қисқа бўлганидек, гулюзли ёр фироғида гулнинг қизил ранги ўткинчи ҳавас, бебақо гўзаллик нишонаси сифатида кўзга ташланади. Гул – моддий оламнинг ёлғон жилвалари. Кўзга чиройли кўрингани билан Ҳақиқий Ёр ишқига мубтало бўлган кўнгил уйда унга жой йўқ. Ишқ кўйида дардманд бўлган кишига қизил гулни кўриб, гўзал сабр қилишдан ўзга чора йўқ, чунки дард ҳам, даво ҳам, вафо ҳам, жафо ҳам фақат Ундан. Ҳақиқий ишққа ёлғонни аралаштириб бўлмайди. Бундай гўзал дардга мубтало бўлган кўнгилни ҳеч қандай ботил ҳақ йўлдан адаштиролмайди. У Юсуфнинг нажотбахш ҳидини бошқа кўйлаклардан топиш мумкин эмаслигини жуда яхши англайди. Аммо қизил гул қайсидир жиҳати билан маҳбуб жамолини эслатиши унинг кўнглига таскин ҳам беради:

Ҳабибим истаю гулшан аро ҳар дам гул ислармен,

*Мени Юсуфдин айру қилди қонлиг кўйлаги хурсанд*¹.

Ўғиллари Юсуфнинг бирор жойи ҳам йиртилмаган кўйлагини қонга бўяб, олиб келиб кўрсатганларида Яъқуб (а) шундай дейди:

{ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ }

(Йўқ! Сизларга ҳавойи нафсларинг бирон ёмон ишни чиройли қилиб кўрсатган. Энди менинг ишим чиройли сабр қилмоқдир (Юсуф сураси, 18-оят).

Яъқуб (а.)нинг ўз фарзанди Юсуфни бошқа фарзандларидан кўра кўпроқ яхши кўриши, еру кўкка ишонмаслиги – шунчаки ота ва ўғил ўртасидаги муҳаббат эмас. Унинг муҳаббати айрим ота-оналарнинг қайсидир фарзандига “бошқача” меҳр кўрсатишларига ҳам ўхшамайди. Яъқуб

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 2: Наводир уш-шабоб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.120.

алайҳиссалом – Аллоҳнинг барҳақ пайғамбари. У зот Юсуф сиймосида Ҳақнинг жамолини мушоҳада этарди, унинг нурли истикболи, ўз қавмини ҳидоят йўлига бошловчи зот – пайғамбар бўлишидан боҳабар эди. Яъқубнинг муҳаббати атрофидагилар, жумладан, бошқа ўғиллари учун мутлақо бегона эди. Бегоналик, билмаслик – заифлик нишонаси. Рашк, ҳасад, қўрқув, хиёнат ана шу заифликдан келиб чиқадиган ҳодиса. “Парвардигор Юсуф биродарларига унинг зоҳирий ҳуснини кўрсатди, ундан ортиғини кўролмадилар, шул сабабдан, қул сифатида арзимас баҳога сотдилар. Аммо Парвардигор Юсуфнинг гўзал сийратидан озгина қисмини Миср Азизига кўрсатганидан у хотинига: “Уни яхшилаб жойлаштиргин,” – деди. Бас, олам аҳли билсинким, Парвардигор олдида зоҳирий чирой эмас, балки ботин гўзаллигининг қадр манзалати юксакдир”¹. Шу сабабдан, йиртилмаган кўйлакни кўрган Яъқуб (а.) фарзанди Аллоҳ таоло паноҳида эканлигини билиб, бир томондан фироқ ўтида куйса, иккинчи томондан, бу кунлар ҳам ўткинчи эканлиги қалбида умид чироғини ёқади.

Навоийнинг пок назари мажозий гўзалликда айна ҳақиқатни кўради, дунё гўзалликларига басират кўзи билан қарайди. У ҳам гулнинг чиройи, табиатнинг мафтункорлиги сиррини Парвардигор нурининг тажаллийси туфайли, деб билади. Ишқ ўтида ўртанган кўнгли Мутлақ Гўзаллик нишоналарини кўрганда таскин топгандай бўлади. Зотан, Жалолиддин Суютий айтганидек, “Илоҳ мўъжизалари кўзга кўринмасдир, улар суюкли бандаларига кўрсатилур”². Навоий ботин гўзаллиги мўъжизаларини кўриш саодатига мушарраф бўлган қалб кўзи очиқ зотлардан эди.

Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Кашф ул-асрор”ида кўнгил ҳақида шундай дейилади: “Кўнгилнинг беш қават пардаси бор: биринчиси, кўкрак қафаси пардасиким, ислом аҳди қарор топган жойидир, иккинчиси – қалб пардаси иймон нури маҳаллидир, учинчи парда фуод (юрак) пардаси бўлиб, бу парда Ҳақ назаргоҳидир, сир пардасида ихлос хазинаси жойлашган,

معين الدين مروي – تفسير حدائق الحقائق، دانشگاه تهران، ۱۳۶۴ ه. ش 1

جلال الدين سيوطي، الاتقان، ج 2، مصر، دار الكتابة، ۱۹۸۹ م، ص ۱۷۱ 2

бешинчи парда шағоф (кучли эҳтирос) пардасидирким, Ишқ ва Муҳаббат кўнадиган макондир”¹. Муҳаббат – кўнгил амри, қалб иши. Қалб (арабчада кўнгил маъносини ҳам билдиради) ҳақида хотамуланбиёнинг қуйидаги ҳадислари машҳур: “Қалб ўзгариб турганлиги сабабли қалб деб аталган. Қалб мисоли саҳродаги бир дарахтнинг танасига ёпишган бир парқуга ўхшайди. Шамол уни гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ағдаради”². Навоий лирик қаҳрамонининг қалби ҳам ишқ саҳросида вафо дарахтига ёпишган парқу каби беқарор; гоҳ умид насими, гоҳ ҳижрон самуми уни ҳар кўйга солади. Шу сабабдан, “Ёр ҳажридин даво гулдин эмас”, дея гулзор сайридан воз кечган кўнгил гоҳида ўз гулрух нигори исини гулдан топади ва Юсуф ҳидини кўйлақда топган Яъқуб каби кўзи равшанлашади:

Гулдин ул гулрух исин топқач Навоий очти кўз,

Ўйлаким, Яъқуб кўнглактин маҳи Канъон иси ³.

Қуръонда келтиришича, карвон Мисрдан чиқиши биланок Яъқуб алайҳиссалом байт ул-эҳзон (Юсуф фироқида қурилган ғамхона)да туриб, хузуридаги кишиларга:

{إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلَا أَن تُفَنِّدُونِ {94} قَالُوا تَاللَّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ {95}}

(“Мен Юсуфнинг бўйини туймоқдаман. Агар мени ақлдан озган демасангизлар (Юсуф тирик, деган бўлур эдим)” дейди. (Улар) айтдилар: Аллоҳга қасамки, сен ўша эски хатойингда турибсан)⁴. Ушбу оятни Ҳусайн Воиз Кошифий “ишқ ояти” деб атайдиган⁵. Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳам ғазалларининг бирида ана шу “эски хато”га нозик ишора қилиб ўтади:

Ишқро Эзад залоле хонд дар Қуръон қадим,

¹ خواجه عبد الله انصاري 'كشف الاسرار' ج ٢ ص ١٦٥

² Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. –Т.:Камалак, 1991. – Б.72.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 3: Бадоеъ ул-васат. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.126.

⁴ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.208.

⁵ Ўз ФАШИ, Р-5269-рақамли қўлёзма. حسين بن علي الواعظ الكاشفي 'المواهب العلية'

*Эй муфассир, шарҳ кун, ин нуктаро таъвил чист?*¹

(Таржимаси:

Ишқни Тангри залол айтмиш Қуръонда кадим,

Эй муфассир, бер изох, бу нуктага таъвил надир?)

Кошифий тафсирида Юсуф биродарлари ҳақида яна қуйидаги фикрларни ўқиймиз: “Бу ўн бир юлдуз (Юсуф тушида кўрган ой, қуёш ва ўн бир юлдуз ҳақида гап кетмоқда – Д.О.) Юсуфнинг ўн бир оға-иниларига ишоратдир. Юсуф биродарларида ҳам пайғамбарлик нури зоҳир эди, аммо ўз иниларига нисбатан қилмишлари пайғамбарлар ва уларнинг аҳлларидан содир бўладиган гуноҳлардан эди. Бунинг ҳикмати шундадирким, айбсиз фақат Биру Бор сифатли Парвардигорнинг Ўзидир, қолган барча мавжудот гуноҳкор ва нуқсонлидир²”. Уларнинг бу хатоликлари, юқорида айтиб ўтилганидек, зоҳирбинликларидандир. Юсуфни оталари кўзидан йироқлашиш мақсадида арзимас баҳога савдогарларга сотиб юбориб, ўзлари Яъқуб олдида Юсуф мақомини эгалламоқчи бўладилар. Аммо бу Юсуфни Миср бозорида “бир калоба ип била” сотиб олишдек самарсиз уриниш эди. Юсуфсифат кишиларнинг ҳақиқий баҳоси ҳақида Навоий ёзади:

Керак қуёш дирами танга бўлса байъона,

Чу Юсуфумни ики даҳрга баҳо қилсам ³.

Навоий шеъриятида зўрма-зўраки киритилган бирор образ, тимсол, сўз ёки ибора йўқ. Мутлақо алоқасиз кўринган деталлар ҳам аслида бир-бири билан кучли мантикий таносуб ёрдамида боғланган. Тимсоллар таҳлили ва талқинида ҳам энг аввало, байтлар ўртасидаги мантикий муносабат ва ғазалнинг умумий руҳини ҳисобга олиш зарур. Ўшанда талмиҳ қилинган образ айнан қайси поэтик функцияни бажаргани ойдинлашади. Акс ҳолда, “юлиб олинган” байтдаги образ ва тимсолларнинг манбаини кўрсатиш

¹ Абдурахмони Чомй. Осор. Дар 8 чилд. Ч. 2 : Воситат ул-икд. – Душ.: Адиб, 1990. – С. 83.

² Ўз ФАШИ, Р-5269-рақамли қўлёзма. حسين بن علي الواعظ الكاشفي ’ المواهب العلية

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.457.

хамда байтни фақат ўша манбага таяниб, таҳлил қилиш яна бирёклама карашларга замин бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Албатта, қуръоний образлар, дунёвий маъноларни ифодалаш воситаси сифатида қўлланган тақдирида ҳам ўз диний моҳиятидан узоқлашиб кетолмайди. Аммо диний оҳангдаги талқинни барча ҳолатларда биринчи планга чиқариш ва шоирнинг бутун ижодини диний мезонларда баҳолаш уни диний ақидаларнинг оддий тарғиботчисига айлантириб қўйиш хавфини ҳам туғдиради. “Навоийни дин ва тасаввуфга атайин яқинлаштириш ҳам саёзлик, бир ёкламалик, шеърхонни чалғитишдан ўзга натижа бермайди. Шоир шеърларида тасвирланган ғоя, туйғу, образ, руҳий манзараларни ўз номи билан айтишга эришиш, улар бағридаги яширин маъно ва бадий сирларини таҳлил тилида ифодалаш – ҳақиқатнинг бош мезони мана шудир”¹. Юсуфнинг образи ҳам фақат тасаввуфий-ирфоний маъноларни ифода этувчи восита эмас, балки тириклик гўзалликлари, ҳаёт маҳбубаси ҳусну жамолини тавсифлашда ҳам қўл келганига мана бу таҳлит байтлар далил бўла олади:

Тарк этиб савдо, анинг савдосига тушмиш улус,

Киргали Юсуфжамолим сайр учун бозорга ².

Навоий қуръоний талмиҳлардан шунчаки бадийликни ошириш, лирик ифоданинг эмоционаллик хусусиятини кучайтириш учун эмас, балки ижтимоий-сиёсий, ирфоний-фалсафий, тарбиявий-ахлоқий ғояларини янада ёрқинроқ, янада таъсирчанроқ ифода этиш йўлида ҳам изчиллик билан фойдаланган. Унинг талқинида, Юсуф қиссаси фақат муҳаббат достони эмас, балки ибрат намунаси ҳамдир. Жумладан, иззат-икром топиш, умум эътирофига эришиш чексиз машаққат ва тинимсиз меҳнатнинг самараси экани Юсуф тақдири воситасида ифода этилган:

Мисри иззат истабон зиндони ғамдин қочмаким,

*Моҳи Канъон тахтига боис мазаллат чоҳидур*¹.

¹ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б. 131.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 4: Фавойид ул-кибар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 544.

Биринчи назарда байтни ҳар қандай роҳат-фароғат қийинчилик ва кулфатлар эвазига ҳосил бўлиши, халқ ибораси билан айтганда, “жон куйдирмасанг, жонона қайда”нинг шоирона ифодаси сифатида талқин қилиш кифоядек туюлади. Аммо шуни ҳам унутмаслик керакки, барчага маълум бўлган ҳақиқатларни турли йўл ва усуллар билан ифода этиш Навоий даҳоси учун мутлақо бегона ҳодисадир. Қолаверса, мумтоз шеърят, жумладан, Навоий ижодиёти билим даражаси саёз китобхонга эмас, балки ўша давр тафаккур ҳазинасидан етарлича баҳраманд бўлган, фикри теран, тасаввури дақиқ ўқувчига мўлжалланган. Навоийдек тенгсиз мутафаккир шоирнинг шеърини жўн хулосалар билан умумлаштириш “ўзинию халқни гумроҳ этиш” билан баробар.

“Мисри иззат” истиораси – Юсуфнинг Мисрда топган шон-шавкати, Миср шаҳрининг азизи-ҳукмдорлигига эришган даврига талмиҳ бўлса, “зиндони ғам” ибораси орқали Зулайхонинг туҳматлари туфайли хиёнатга айбланиб, етти йил зиндонда ётганига ишора қилинади. “Мисри иззат” ибораси шаклланишида пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинадиган қуйидаги ҳадис ҳам асос-манба сифатида хизмат қилган: “...Одамларнинг (Аллоҳ таоло қошида) энг иззат-икромлиси (Иброҳим) Халилуллоҳ ўғли (Исҳоқ) набиюллоҳ ўғли (Яъқуб) набиюллоҳ ўғли Юсуф набиюллоҳдурлар”². Иккинчи мисрада “мазаллат чоҳи” – оға-инилари томонидан қудуққа ташланган “моҳи Канъон” – Юсуфнинг пайғамбарлик рутбасига мушарраф бўлгани ва кўрган туши қирқ йилдан сўнг ҳақиқатга айлангани фикр тасдиғига хизмат қилади.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо”да Юсуф қиссаси қуйидаги воқеа билан бошланади: “Юсуф (а.) бани Одам жинсининг жамилроғидур. Бир кун ўз юзин кўзгуда кўруб, андоқки ҳусн истиғною ғурурға муктазодур, кўнглига кечтиким, оё агар мен қул бўлсам эрди, менинг баҳомни ким бера олғай эрди.

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 2: Наводир уш-шабоб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.162

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомий ас-сахих. 2-жилд. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997. – Б.421.

Чун бу хаёл далолат бемислликка қилур, улким, “лайса камислиҳи шайъун ва хува самиъул-басир” анинг шаънидадур. Ҳақ таоло ғайрат кўргузуб, андок қилдиким, оғолари Юсуфни ўн ети қалб дирамға соттилар... Ул қофиланинг улуғи... Молик бу савдодин масрур эрдиким, Мисрда анинг баҳосидин суд мутасаввар эрди. Юсуф (а.)да заъф ва шикасталиқ ул мартабада эрдиким, Моликнинг ул сўзини эшитиб, ўз-ўзи била айтур эрдиким, бу мусулмонким менинг баҳомдин ўзин хуррам қилибдур, бу ҳол билаким менмен ики оқчаға олғайларкин ул олибдур”¹.

Юсуф (а.)нинг “мазаллат чоҳи”га тушиши ғурур ва истиғноси боис бўлди. Аммо унинг кейинги ҳаёти ҳар қандай бало келганда ҳам сабр қилган ва Худони эсдан чиқармаган банда учун ҳар бир хорлик ва қийинчилик интиҳосида, шубҳасиз, илоҳий мукофот, ажру савоблар борлигининг исботидир. Мавлоно Яъқуб Чархий буюрганидек, “Бало – Илоҳий имтиҳондир, кимки балога сабр қилса, Парвардигор иноятдан бенасиб қолмагай... Парвардигор Фиръавнга Миср подшолигини имтиҳон тариқасида берди, алалоқибат ширкка юз бурди, Юсуфни Яъқуб дийдоридан бенасиб қилди, қудуқ ичида илоҳий ваҳий саодатига мушарраф айлади ва балоларга кўрсатган сабрининг мукофоти тариқасида Мисрда азиз этди”².

Демак, ҳақиқий обрў-эътибор, иззат-эҳтиром “зиндони ғам” асирлари, “ўз нуқсини исбот айлаган” ориф кишиларга насиб этади. Аксинча, осонлик билан эришилган машҳурлик аслида, қаллоблик, маънавий муфлисликнинг мисини чиқаришда бир воситадир. Юсуфнинг тахт соҳиби бўлиши ҳам Ботин Олами асроридан хабардор бўлгани туфайли эканлигига ишора қилиш орқали шоир маънавий камолот халқ ва Ҳақ олдида эътибор топишнинг бирламчи шарти эканлигига алоҳида урғу беради. Навоий учун пайғамбарлар – энг аввало, маънавий баркамоллик, илоҳий руҳониятдан файз топган зотлар, комиллик намуналари. Инсон номини шарафлаган бу буюк шахсларнинг ҳаёти, фаолияти, сўзлари барча учун ибрат намунасиндир.

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 8: Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 553.

² Ўз ФАШИ, Р-10792-рақамли қўлёзма. تفسير الغزنوي 'يعقوب بن عثمان بن محمود الغزنوي

Шунинг учун, Шарқ шеърляти, жумладан, Навоий ижодиётининг ажралмас қисми сифатида шаклланган пайғамбарлар образини таҳлил ва талқин этиш, шубҳасиз, бу ноёб хазинанинг маънавий дурдоналаридан янада кўпроқ баҳраманд бўлишга ёрдам беради.

Биз Навоий шеърлятида Қуръон оятлари ва ҳадислар мазмунини сингдириш усул ва воситаларини ўрганишга махсус боб ажратган бўлсак-да, бу масаланинг бутун қирралари, ички боғланишлари, ҳақиқатларини қамраб олдик ва ёритдик, деган даъводан тамоман йироқмиз. Бу фикр айни пайтда диссертациянинг ўзига ҳам тегишлидир. Чунки унда ҳам айрим камчилик, бир томонламалик ёхуд мунозарали ўринлар бўлиши мумкин ва бу табиийдир.

2.2. Навоий шеърлятида оят ва ҳадисларнинг шоирона таржима ва талқини

Имом ат-Термизийнинг Зайд ибн Собитдан ривоят қилиб, саҳиҳ дея шаҳодат этган бир ҳадисда: “Менинг сўзимни эшитиб ёд олган, сўнгра уни қандай бўлса, шундайлигича бошқаларга таблиғ этганларнинг юзини Аллоҳ ёруғ қилсин, зеро, неча кимсалар борким, ҳомил бўлганлари фикҳни ўзларидан ҳам анча фақиҳ бўлганларга етказадилар”, дейилган.

“Баллағу ғанни ва лав оятин” (Мендан бир оят бўлса-да, бошқаларга етказингиз) тарзидаги амр ва ташвиқоти набавийя туфайли дин олимлари ўз илм ва кучлари етганича аҳодиси набавийяни инкишоф этиб оммалаштирганлар.

Ҳадиси шарифни ўргатиш ҳамда расулуллоҳнинг ваъда қилган шафоат ва хайрли дуоларига эришмоқ умидида “Ҳадиси арбаъин” (Қирк ҳадис) ёзган уламо ва муҳаддислар асарларини санаб адоғига етиб бўлмайди. Биргина Ҳожи Халифанинг “Кашф уз-зунун”и ва унинг иловаси бўлган “Изоҳ ул-макнун”да 95 та ана шундай асарлар хусусида баҳс юритилади.¹

Муҳйиддин Нававийнинг “Ҳадиси арбаъин” асари муқаддимасида баён этилишича, арбаъиннавислик анъанасининг асосчиси Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий (737-797)дир.

Кимдир диннинг асосларига, кимдир ибодатга, кимдир аҳкомга, кимдир мавъизаларга, кимдир Қуръоннинг фазилатига, кимдир адолатга, кимдир ҳажнинг фазилатига оид ҳадислар тўпламини яратган.

Масалан, Шом мударрисларидан Муҳйиддин Нававий диннинг усул ва фуруъига, Байҳақий ахлоққа, Шайн Абдуллоҳ ибн Сувайдоний ал-Мисрий рамазон фазилатларига, Айнулқуззот Ҳамадоний, Саъдиддин Тафтазоний, Абулфутуҳ Розий кабилар ахлоқий-ижтимоий ва бошқа мавзуларга доир арбаъинлар тартиб этишган.

¹ Кудсий ҳадислар. – Т.: Мовароуннаҳр, 1998. – Б. 9.

Кубравия тариқати пешволаридан бири Мир Сайид Али Ҳамадонийнинг бир ўзи эса 5 та “Арбаъин”нинг муаллифидир.¹

Абдурахмон Жомийнинг “Арбаъин”и ва Навоий қаламига мансуб бўлган таржима энг машҳур ва кенг ёйилган “арбаъин”лардан бўлган. “Арбаъин” кенг миқёсдаги таҳлилни тақозо этиб, бизнинг тадқиқот доирамизга кирмайди. Фақат шуни қайд этиш керакки, А.Ҳожирахмедовнинг “Арбаъин”лар иқтибос санъати асосида ёзилган”,² деган фикри асосга эга эмас. Чунки Мавлоно Жомий ҳам, Мир Алишер ҳам, умуман жамийки “Арбаъин”навислар бу амални таржима деб билганлар. Жумладан, Жомий “Арбаъин” муқаддимасида шундай ёзади: “Аммо баъд ин чихил калима аст, ки суҳулати фаҳм ва ҳифзро ба форсий таржима карда меояд. (Бу қирқта калима тушуниш ва ёдлаш осон бўлиши учун форсчага таржима қилиниб, келтирилди).³ Пуроний “Арбаъин”и муқаддимасида шундай сатрлар бор: “Шайх ибни Нуриддин Муҳаммад Пуроний чихил ҳадис аз сиҳоҳи ахбори Мустафавий таржима намуд, то ҳифзи мақосиди он бар толибон осон гардад” (Шайх ибн Нуриддин Муҳаммад Пуроний Муҳаммад Мустафо ҳадисларидан 40 та саҳиҳ ҳадисни таржима қилди, токи ундаги маъноларни ўзлаштириш толибларга осон бўлгай)⁴.

Таржима санъати фақатгина “Арбаъин” яратишда қўлланилмаган. Ҳадисларда акс этган ўлмас ва барҳаёт фикр-ғояларни оддий ўқувчига етказиш учун Навоий ҳам “Ҳамса” ва “Ҳазойин ул-маоний”да бир қатор ҳадисларни таржима қилиб келтиради. Ҳадислар турли ғояларни ифодалашга хизмат қилган. “Ҳайрат ул-аброр”да “Ал-валаду сирру абиҳи” ҳадисининг иқтибоси билан валиаҳд Бадиъуззамонга насиҳат қилган бўлса (*Ишда агар шаҳга шабиҳ ўлгасен, Ал-валаду сирру абиҳ ўлгасен*), куйидаги байтда ҳадиснинг таржимаси лирик образ характери янада ёрқинроқ очиб беришга хизмат қилган:

¹ Ўз ФАШИ, Р-3020-рақамли қўлёзма. مير سيد علي همداني 'کليات آثار.

² Ҳожирахмедов А. Шеър санъатлари ва мумтоз қофия. –Т.: Фан, 1999. – Б. 64.

³ جہل حدیث 'جامی' نوائی 'نابی ترجمہ لری' استنبول ۱۹۱۲

⁴ جہل حدیث مع ترجمہ شیخ احمد بن نور الدین بورانی. Ўз ФАШИ, Р-1340-рақамли қўлёзма.

Жафода бор ул ой гардунга монанд.

Атога ўйлаким, хислатда фарзанд ¹.

Байтда ҳадис соф ўзбек тилига ўтирилган. Мана бу байтда эса, ҳадисда кесим вазифасини бажарган “яржиъу” сўзидан иштиқоқ қилинган рожиъ сўзи байтнинг қофиясини таъминлаш билан бирга, ҳадиснинг асл матнига ҳам ишорадир:

Лабингга жон бўлур мойил, таним хоки раҳинг бўлса

Ажаб эрмас, бўлур чун барча ашё аслига рожиъ.²

“Садди Искандарий”нинг бир боби тўлиқ ҳадислар асосида яратилган, десак хато бўлмас. Бу бобга Навоий шундай сарлавҳа қўяди: “Адолат маърифатидаким, салотининг зулумоти зулми орасида “айн ул-ҳаёт”и жовидоний дурур ва ичганга зулоли зиндагоний еткурур”.

“Шоҳлар – Худонинг ердаги сояси” дейдилар. Шу маънодаги мажхул ҳадисни рўқач қилиб, халққа кўп жабру жафо етказган золим шоҳларни тарихнинг ҳар бир саҳифасида учратиш мумкин. “Зилли илоҳ” – зулми илоҳ эмас, дейди Навоий. Тангри зот ичра ягона бўлса ҳам унинг сифатлари беададдир. Муайян бир сифатини англатувчи исми борки, бу исмларни “асмо ул-хусно” дейдилар. Аллоҳнинг карампешалигини англатувчи “карим”, раҳмлилигини билдирувчи “раҳим” каби исмлари борлигини биламиз. Адолатпарварлик сифатини билдирувчи исми “одил” эмас, балки “ал-адл”дир. Адолат билан иш тутадиган шоҳ ал-Адл, яъни Худо билан иш тутади, унга Худо ёрдир. Шу сабабдан, адолатпарвар шоҳни одил дейдилар. Фақат одил бўлган шоҳ Тангрининг ердаги сояси бўла олади:

Не шаҳким, анинг адл кирдоридур

Десам, йўқ, ажабким Худо ёридур.

Бу маънидин эркинки, оламда шоҳ

Ки дерлар ани халқ зилли илоҳ.

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 4: Фавойид ул-кибар. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.128.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.312.

Эрур адлким, қодири зул-жалол

Қиёмат куни андин айлар савол ¹.

Фикрини асослаш учун Ануширвони одилни мисол келтиради. Ануширвон гарчи кофир бўлса ҳам, бошқа мушриклар каби дўзахий бўлмади. Уни дўзах оловидан одилона сиёсати қутқарди. Адолат тимсоли бўлмиш Ануширвон ҳақида расуллулоҳ (с.а.в.) шундай хабар берадилар:

Манга чун валодат замони эди

Улусқа адолат замони эди ².

Юқорида мазмунан келтирилган ҳадис “Маҳбуб ул-қулуб”нинг “Одил подшоҳлар зикрида”ги фасли дебочасида айнан келтирилган: “Бу ким одил подшоҳ рифъати таърифидан бийикроқ эрур. “Вулидту фийзамани-с-султони-оили” андин хабар берур”. Ушбу ҳадисни “Маҳбуб-ул-қулуб” тадқиқотчиси Ш.Ҳайитов қуйидагича шарҳлаган: “Арабий матндаги “султони одил”дан мурод оламлар Подшоҳидир... Султони одил энг аввал Муҳаммад нурини яратди. Кейин оламлар ва одамларни яратиб, адолат мезонини ўрнатди. Барча сайёраларни мувофиқ ўлчовда қилиб қўйди. Ерни инсон ҳаёти учун мослади... Муҳаммад ҳамма нарсани илоҳий адолат ила яратган ва ҳар бир муаммони илоҳий адолат ила ҳал қилувчи мана шу Подшоҳ замонида нур шаклида барчадан олдин туғилган эди. Кейинчалик султони одил уни инсон суратида бор қилди. Ва пайғамбар сифатида танлаб, Қуръон ва Муҳаммад (с.а.в.) орқали ҳақиқат ва адолат низомини ўрнатди” ³.

Албатта, ҳадисни бу йўсинда талқин қилишда Ш. Ҳайитовда асос бор – бу фикрлар фақат унинг тафаккури маҳсули бўлмай, балки ўрта асрларда бир гуруҳ фалсафа ва илоҳиёт олимлари ҳадисни ана шундай тушунганлар ва талқин этганлар. Аммо дуч келган талқин ва ғояни Навоий ижодиётидан излаш ва уни турли позициялардан туриб, талқин қилиш ҳамиша кутилган натижани бермайди. Навоийнинг Қуръон ва ҳадисга бўлган муносабатини

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.107.

² Ўша манба. – Б.117.

³ Ҳайитов Ш. “Маҳбуб ул-қулуб”да тасаввуфий жиолар. – Т.: Фан, 1996. – Б. 48.

ўрганишда XV асрнинг тарихий муҳити, Навоийнинг диний дунёқараши, шунингдек, асарларининг ўзаро боғлиқлик жиҳатларини ҳисобга олиш керак. Ўшанда ҳар бир нукта ва нуктани асарнинг умумий маромидан келиб чиқиб тўғри баҳолаш имкони пайдо бўлади. Чунки Навоий ижодиёти уйғун бир тизимни ташкил этади. Ана шу ягона тизимга сиғмайдиган ёхуд унга зид фикр илгари сурилган бўлиши мумкин эмас. Шу сабабдан, одил подшоҳ ҳақидаги ҳадисни таҳлил этишда бошқа изоҳларга эмас, балки Навоий инонган Анушервон одил ҳақидаги талқинга таянмоқ лозим.

“Махбуб ул-қулуб”да “Мен одил подшоҳ замонида туғилдим” ҳадисидан кейин мана бу ҳадис иқтибос қилинган: “Улки унинг зоти била мубоҳидур хожайи кавнайн деб ким: Адлу соатин хайрун мин ибодатис-сақалайн”. Ушбу ҳадиснинг таржимаси “Садди Искандарий”да ҳам биринчи ҳадиснинг мантикий давоми сифатида келтирилган:

Ҳадисида ҳам бу башоратдурур,

Ки адл аҳли сори ишоратдурур.

Ки адл ичра ўтганча бир соате

Эрур беҳки жинну башар тоати ¹.

Навоий адолатни кенг маънода тушунади, уни инсондаги ахлоқий фазилатларининг юксак шакли сифатида талқин қилади. Унинг таъкидлашича, адолат энг яхши фазилат бўлиб, айниқса, жамиятнинг илғор қисми – ҳукмдорлар табақасида бўлиши шарт. Аслида, адолат – бу кишилар ўртасидаги тенгликни назорат қилишдир. Бир тоифа иккинчи тоифа устидан тазйиқ ўтказмаслиги, зўравонлик қилмаслиги лозим. Адолатнинг ҳуқуқий томони Қуръон ва шариат қонун-қоидаларига сўзсиз амал қилишдан иборат, деб тушунган. Юқорида келтирилган мисол шуни кўрсатадики, исломда адолат билан иш тутиш Тангри таоло олдида намозу рўза, закоту ҳаждан афзалроқ ҳисобланади. Шоир адолат тушунчасини фақат ахлоқий, ҳуқуқий талқин қилиш билан чекланиб қолмасдан, унинг сиёсий томонига ҳам

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.108.

эътибор беради. Адолат сиёсий тушунча сифатида давлатни оқилона бошқаришни билдириб, давлат бошлиқларининг сиёсий фаолиятига баҳо беришда асосий мезон бўлиб хизмат қилади. Навоий адолатни мамлакат фаровонлиги, хазинанинг маъмурлиги, бойликнинг кўпайиши, шаҳар ва қишлоқларни гуллаб-яшнаши билан боғлайди. Бу фикрларни эса саҳиҳ ҳадис билан қувватлаб, шундай ёзади:

Яна ҳам ҳадиседурур бу саҳиҳ,

Ки айлабдур они баёни фасиҳ:

Қолур куфр аро қолса обод мулк,

Бўлур зулм, агар бўлса барбод мулк.¹

“Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги 33-қитъа “Ан-носу ьало дини мулук” ҳадисининг тафсири билан номланган. Ҳақиқатан ҳам, бу ҳадисни эшитган ёки ўқиган одам таржимадан кўра, кўпроқ шарҳу тафсирга эҳтиёж сезади. Навоий давридаги диний илмлардан озгина хабардор бўлган киши ҳам бу ҳадисни бемалол таржима қила олади, чунки мазкур ҳадис қисқа ва маълум сўзлардан таркиб топган. Бироқ “Раият шоҳларнинг динидадирлар” маъносини билдирувчи бу ҳадисдаги “дин” сўзи алоҳида изохни талаб қилади. Чунки агар биз бу сўзни омма орасида маълум бўлган маъносида қабул қилсак ва тушунсак, у ҳолда мамлакат ҳукмдори мусулмон бўлган юртда ғайридинлар бўлиши ёхуд аксинча, султони ғайридин бўлган давлатда мусулмон яшаши мумкин эмас, деган жўн ва мантиқсиз хулоса чиқади.

Ҳужжатулҳақ Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий “Насиҳат ул-мулук” асарида шундай ёзади: “Донишмандлар буюрганларким, раиятнинг хулқ-атвори султонларининг кирдорларидан шаклланади: омманинг очкўз ва ёмон хулқли бўлиши улардандир... Ҳамма замонда одамлар нимагаки уларнинг бошлиқлари рағбат кўрсатсалар, ўшанга майл зоҳир этадилар. Ёвузлик ва ҳақоратомуз гапириш, ҳавою ҳавасга берилиш ва беҳосил орзулар кетидан югуришни улардан ўрганадилар. Бизнинг замонамиз амирларига ҳам бу

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.108.

сўзлар тааллуқлидир. Бизким бадкирдор, хиёнаткор ва тўғрилиқдан йироқмиз, амирларимиз ҳам ситампеша ва золимдирлар. Бу сўзга: Ва камо якунуна ювалла ʔалайкум” (Сиз қандай бўлсангиз, сизга уларнинг амали ўхшаш-яқиндир) ояти тўғри келади... Шунингдек, ҳадисда ҳам келганким: “Анносун ʔало дини мулукиҳим” ¹. Навоий ҳам юқорида келтирилган парчанинг асосий ғоясини биринчи мисрага жойлаштириб, дин сўзи ўрнига “афʔол”ни ишлатади ва иккинчи мисрада далил сифатида ҳадисни айнан келтиради:

Шаҳнинг афʔоли этар хайлу сипоҳига асар,

Чун наби дедик “Ан-носу ʔало дини мулук”²

Иккинчи байт амиралмўъминин Алининг (раз) ушбу ҳикмати таржимасидир: Подшоҳ катта бир дарё кабидирким, ундан ирмоқлар ҳосил бўлар, агар суви чучук бўлса, улар (яъни ирмоқлар)нинг суви ҳам чучук бўлур ва агар шўр бўлса, ирмоқларда ҳам сув шўрдир ³.

Навоий мазкур ҳикматни ҳадиснинг ғоявий давоми сифатида иккинчи байтда келтиради ва сўз таъсирини янада оширади:

Ҳукамо ҳам дедилар, шаҳни тенгиз, хайли ариқ

Ул ачигдур, бу ачиг, ул чучук ўлса, бу чучук.

Ҳикматни Али номидан эмас, балки ҳақимлар тилидан келтириш ҳам тасодифий эмас, албатта. Бу саволга ҳам Навоийнинг ўзидан жавоб топа оламиз.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида ўқиймиз: “Аристотелис ҳақим. Афлотуннинг шогирдидур. Искандарнинг вазири эрди. Анинг сўзларидан буқим, подшоҳ улуғ рудға ўхшар ва атбои ариғларгақим, ул руддин айрилдиларким, ул руд суйиға ҳар хол бўлса, ариғларға ҳамул ҳолдур. Ул чучук бўлса, булар чучук: ул ачиг бўлса, буларда ачиг: ул соф бўлса, булар

¹ Ўз ФАШИ, Р-1850-рақамли қўлёзма. نصيحت الملوك. للغزالي محمد بن محمد بن محمد.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б. 717

³ امير المؤمنين علي ابن ابي طالب نهج البلاغة ص ٧٩

соф: ул лой бўлса, булар лой. Пас, подшоҳға вожибдур ғояти ҳикмат ва эътидол била маош қилмоқ, то хайл ва умами анга мутобаат қилгайлар.

Шеър: *Шоҳ дарё ва халқ эрур анҳор*

Икисининг суйиға бир маза бор ¹.

Маълум бўлишича, юқоридаги ҳикмат ўша даврларда икки кишига нисбат берилган. Навоий бундан яхши хабардор эди. Шунинг учун ҳам, бу фикрни айнан Арасту ёхуд Али номиданмас, балки назм тилида умумий тарзда баён этган. Зотан, Навоий учун сўзнинг эгасидан кўра, унинг мазмун-моҳияти ва таъсирчанлиги муҳимроқ эди. Бу фикрни у бир қитъасида шундай ифодалаган:

Чун гараз сўздин эрур маъни анго,

Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.

Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини,

Кўрма ким дер ани, кўргилким не дер ².

Шундай қитъалар ҳам борки, улар маълум бир оят ё ҳадиснинг шеърий таржимаси бўлмай, балки муайян бир ҳадиснинг таъсири остида ёзилган ва айни пайтда, ўша ҳадис Навоий томонидан аниқ кўрсатилган. Жумладан, “Ғаройиб ус-сиғар”да 42-қитъа қуйидаги сарлавҳа билан келтирилган: “Қониъ васфидаким “Ал-қаноъату канзун ло юфно” мазмуни била амал қилур ва ҳар неча нафъ топса, қаноат қилмас:

Қаноат гўшасин тутқилки, чун Анқо бу даъб этти,

Анга қушлар ичинда қурб қофинда нишимандур.

Чу парворий тобугнинг оғзи тинмас туъмадин гарчи

Ўлар охир анга аввал катак зиндони маскандур ³.

“Арбаъин”да мазкур ҳадис қуйидагича таржима қилинган:

Ҳирсдан кечкил, ул ғамедурким

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 599.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 3: Бадоеъ ул-васат. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.685.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.719.

Ҳадду ғоят эмас анга пайдо

Тут қаноатки, ул эрур моле

*Ки ниҳоят эмас анга пайдо*¹.

Қўриниб турибдики, “Арбаъин”даги қитъада ҳадис мазмунини акс эттириш асосий мақсад қилиб қўйилган бўлса, “Ғаройиб ус-сиғар”даги қитъа ушбу ҳадиснинг навоиёна талқини сифатида кўзга ташланади. “Арбаъин”даги қитъанинг биринчи байтида қаноатнинг антитезаси – очкўзлик хислати мазаммат қилиниб, унинг беҳад ғам-ташвиш эканлиги уқтирилади. Иккинчи байтнинг биринчи мисрасида эса “қаноат” ва “мол” сўзи айнан келтирилиб, “ло юфно” феъли иккинчи мисрада шоирона таржима қилинган.

Қониъ васфидаги қитъада ҳам тазод ва муқобала санъати қўлланилган. Аммо бу ҳадисда мавжуд бўлган қаноат ва унинг антитезаси – ҳирс эмас, балки қаноат ва очкўзликни касб қилган анқо ва товук тазодидир. Анқо қуши суякка қаноат қилиб, бировга озор бермайдиган, нафсини мурдор ва ўлаксадан тиядиган қуш сифатида танилган. Шу сабабдан, Анқо “қурб қофини нишиман қилган” ягона олиймақом қушдир. Товук эса, бир умр нафс бандаси бўлганлиги сабабли, ўлгунича катак зиндонидан чиқмайди. Яна бир нуқтага диққатни жалб қилмоқни лозим кўрдик: Анқо қаноат тимсоли эканлигидан ташқари, хурлик, эркинлик, ўзлигини йўқотмаганларнинг рамзий ифодаси ҳамдир. “*Анқо шикори кас нашавад, дом боз чин*” (Анқо бировнинг сайди бўлмайди, беҳуда дом - қопқон қўйма), дейди лисонулғайб Ҳофиз. У бундай хурликка нафсини енга олмаганлиги туфайли эришган. Товук бўлса, аксинча, ўзлигини йўқотган, қуш эканлигини эсдан ҳам чиқарган, нафс катагида қамалган бир махлукдир. Аммо, афсуски, ҳаётда нафсини жиловлайдиган кишилар анқонинг уруғи-ю, тамаъгир ва товуктабиат кишилар эса беҳисоб...

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 10: Арбаъин. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 585.

Маълумки, Алишер Навоий китъаларининг ҳар бирига алоҳида сарлавҳа қўйган. Сарлавҳалар муайян ғоявий-эстетик вазифани адо этиш билан бирга ўша китъанинг асосий мазмунини изоҳлашга ҳам қаратилган. Шу сабабдан, ҳадисларнинг таржимаси бўлган китъаларда сарлавҳа қўйишда ягона принципга риоя қилинмаган.

“Бадойиъ ул-васат”даги 4-китъа ҳам ҳадис таржимасидир. Аммо у бошқа китъалардан бирмунча фарқ қилади. Биринчидан, ҳадиснинг асл матни умуман келтирилмаган. Сарлавҳада ҳам унинг ўзбекча таржимаси берилган: “Ҳадис таржимаси саҳийнинг ўтдин нажоти бовужуди убудият ва бахилнинг жаннатдан ҳирмони бовужуди сиёдат”.

Иккинчидан, китъа хафиф баҳрида “Арбаъин” вазнида ёзилган. Эҳтимол, бу китъа ҳам “Арбаъин”лар яратилиши даврида иншо бўлгандир.

Китъа муқобала санъати асосида яратилган. Ундаги сўзлар тазод жуфтликларини ҳосил қилади: кирмагай-бормагай, жаннат-дўзах, бахил-сахий, саййид-банда, қураший-ҳабаший:

Кирмагай жаннат ичра ҳеч бахил

Гарчи ул бўлса саййиди Қураший.

Бормагай дўзах ичра ҳеч сахий

Филмасал бўлса бандаи ҳабаший¹.

Ҳадисда қул ва хожа антонимлари умумий тарзда ишлатилган, аммо Навоий бу сўзларга қурайший ва ҳабаший сифатларини қўшиб, тазодни янада кескинроқ, янада аниқроқ ифодалашга эришган. Қураший ва ҳабаший сўзлари фақат қофияни таъминлайдиган сўзлар эмас, албатта. Навоий шеъриятидан биронта тасодифий, ёхуд вазн эҳтиёжи, қофия талабига мувофиқ зўрма-зўраки келтирилган сўзни топиш мушкул.

Тарихдан маълумки, исломнинг илк даврларида Қурайш қабиласининг пешволари пайғамбаримиз (с.а.в.)ни ёлғончига чиқариб, турли усуллар билан уни янги динни тарғиб қилишдан қайтармоқчи бўладилар. Қабиладошлари

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 3: Бадоеъ ул-васат. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.685.

охирзамон пайғамбари билан ана шундай совуқ муносабатда бўлган пайтларда Билол, Салмон, Сухайб каби қуллар янги динга (исломга) биринчилардан бўлиб имон келтирдилар ва умрларининг охиригача ислом динининг ривожига йўлида астойдил хизмат қилдилар. Агар Қуръонда ислом динининг ашаддий душмани, Қурайш қабиласининг сайид–пешволаридан бири Абулаҳаб ҳақида “Масад” сурасида “Абулаҳабнинг қўллари қуригай ҳалок бўлмай. (Аниқки) у қуриди – ҳалок бўлди” дейилган бўлса, пайғамбаримиз бандаи ҳабаший – Билолни “Жаннатнинг эшигини очувчи” деб таърифлаганлар ¹.

Умумий тарзда олганда, “Хазойин ул-маоний”даги қитъаларда сўфиёна оҳанг, аниқроғи, нақшбандия тариқатининг руҳи кучли. Буни А. Ҳайитметов ва Н.Маллаев тўғри англаб, асарларида зикр этганлар. Таниқли адабиётшунос С.Олим “Нақшбанд ва Навоий” ҳамда “Луқмайи ҳалол” китобларида бир қатор қитъаларни нақшбандия таълимоти асосида шарҳлаган. “Нақшбанд ва Навоий” асарида “Ғаройиб ус-сиғар”даги дастлабки етти қитъа талқинига бағишлаган бобга “Нақшбандия тариқининг адоси” деб сарлавҳа қўйган. Қитъалар ўртасидаги мантиқий боғлиқлик ва фикрий изчилликнинг мустаҳкам эканлигини таъкидлаб, муаллиф шундай ёзади: “Ҳар бир ифодада уйғунликнинг олий даражасига интилиш – Навоий ижодининг бир муҳим фазилати. Ҳатто, ана шу қитъаларни бир девонда кетма-кет жойлаштириш замирида ҳам кучли бир мантиқ ётади” ².

С.Олим “Навоий қитъалари бошқа-бошқа девонлардан ўрин олганига қарамай, мазмун ва мантиқ жиҳатидан бир-бирини тўлдириб боришини” ҳисобга олиб, машҳур “Камол эт касбким...” қитъасининг сўфиёна талқинидан сўнг “Бадоеъ ул-васат”даги “Ҳадис мазмуниким “Ал-косибу ҳабибуллоҳ ҳазрат Хожайи Нақшбанд қуддиса сирруҳу мундоқ баён қилибдурким” сарлавҳаси остидаги қитъага эътиборни жалб қилади:

Нукта асносида Ҳабибуллоҳ

¹ Ўз ФАШИ, Р-2131-рақамли қўлёзма. الاحاديث النبوية في الفضائل المختلفة

² Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б.186.

Деди “Ал-косибу ҳабибуллоҳ”.

Маъни айтур бу сўзга пири комил,

Ким сўзи эрди Ҳақ сари шомил.

Ғараз эрмас бу касбдин дунё,

Бал эрур касбдин мурод фано.

“Ҳабибуллоҳ” – жаноб Муҳаммад расулуллоҳ (с.а.в). Пири комил ҳазрат Нақшбанд Баҳоуддин ҳадиси кишининг касб ўрганишни бу дунёга ружу қўйишидан эмас, аксинча, бу – Оллоҳга интилиш, фанога эришиш учун керак, дея талқин этганлар”¹.

Дарҳақиқат, “нақшбандия ғояларининг кўпи бадиий тарзда ифодааланган, шиорлардаги аксар сўзлар ўз маъносида эмас, кўчма маънода ишлатилган, улар бир тимсол янглиғ эди”². Нақшбандия аҳли, кўпинча, таъвил усули билан талқин қилишни маъқул кўрганлар. Уларнинг шарҳ ва талқинларида қўлланилган ифода воситалари – ташбих, истиора, рамз ва таъбирлар бадиий асарга кўчганда, шеърнинг ғоявий-бадиий таркибини кучайтиришига хизмат қилади ёки ёрдам берадиган “белги” кўрсаткич вазифасини бажаради. “Ал-косибу ҳабибуллоҳ” сўфиёна талқинининг ботиний маъносини очишга ёрдам берадиган кўрсаткич бу “фано” сўзидир. Учинчи байт агар насрга ўтирилса, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ҳикмати “Бу касбдан мақсад дунё эмас, балки касбдан мурод фанодир” шаклига эга бўлади. Мазкур талқинни ҳадис билан боғлайдиган сўз – касб сўзидир (касб косиб билан ўзакдош бўлиб, “ўзлаштирмоқ” маъносини билдиради). Демак, фанони касб қилган косиб фонийдир. Фоний бўлган, фано бодиясида бошини фидо қилган солиқ Тангрининг суюкли бандаси, ҳабибидир, дейди Хожайи Нақшбанд. Косиб, аслида, кўчма маънода ишлатилиб, “фоний” маъносида келган.

Навоийнинг таржима санъатига асосланган қитъаларининг “Арбаъин”даги қитъалардан фарқланувчи умумий хусусияти шундаки, бу

¹ Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б.192.

² Ўша асар. – Б.194.

қитъаларда ҳадис мазмунини ёритиб беришдан ташқари, шоирнинг кечинмалари, ҳадисдан чиқарган хулосалари, сўфиёна талқинлари ҳам ўз ифодасини топган. Шоир саховат, адолат, қаноат каби мавзуларда қалам тебратганда пайғамбаримизнинг ана шу мазмундаги ҳадисларини таржима қилиш баробарида янги қирраларини ҳам очиб беришга эришган.

2.3. Сўфиёна ҳикоятларда оят ва ҳадислар

Маълумки, Навоий расмий шариатга нисбатан тасаввуф ва сўфиёна қарашларга кўпроқ майл кўрсатган. Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, тасаввуф намояндалари расмий шариат доирасидан фарқли ўлароқ, Қуръонни фақат зоҳирий-ташқи маънода тушуниш ва шарҳлаш билангина чекланиб қолмасдан, ундаги ички, яширин маъноларини ҳам ахтариб, таъвил усули ёрдамида шарҳлашга киришганлар. Улар учун ҳадиснинг саҳиҳ ё заифлигини аниқлашдан кўра, унда акс этган ғояни халққа етказиш муҳимроқ эди. Бу мақсадни амалга ошириш йўлида турли усуллар қўлланилган – гоҳида мавжуд бўлган бадиий образларга рамзий жило берилса, гоҳида муайян бир оят ё ҳадис мазмунига монанд бирор ҳикоят келтириларди. Тасаввуфий адабиётда ҳикоятлар сюжети хилма-хил: қуръоний қиссалардан тортиб, одоб доирасидан ташқари бўлган латифаларгача учратиш мумкин. Шунингдек, пайғамбарлар ҳаёти ҳақида шундай нақлу ривоятлар ҳам борки, бугунги кунда уларнинг асл манбасини аниқлаш жуда қийин. Чунки бу воқеалар ҳақида муқаддас китобларда умуман сўз юритилмаган.

Тасаввуфий ҳикоятларда айрим тарихий шахслар ҳам ҳақиқий қиёфасини йўқотиб, шоирлар тахайюли ёрдамида сўфиёна хислатлар касб этади. Тасаввуф адабиётининг ана шундай тарихий-афсонавий образларидан бири – Султон Маҳмуд Ғазнавийдир.

Тарихдан маълумки, Маҳмуд Ғазнавий ибн Сабуктегин (998-1030 йилларда ҳукмронлик қилган) Ғазнавийлар сулоласининг ҳукмдори бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида турли фикр ва қарашлар мавжуд. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки ҳар бир поэтик деталь ёхуд образ муайян адабий оқим ёхуд индивидуал поэтик услуб доирасида ўзининг хилма-хил функционал имкониятларини намойиш этиши мумкин. Султон Маҳмуд образи ҳам ана шундай мураккаб ва кўпқиррали образлардан ҳисобланади. Умуман олганда, Султон Маҳмуд образи XI асрдаёқ тасаввуф шеъриятига кириб келган эди. Ғазнавийлар дарборида хизмат қилган Санойи шеъриятида ҳам бу шоҳ

образи тарихий шахс сифатида эмас, балки сўфиёна маъно ва матлабларни ифода этишга хизмат қилган. Кейинги асрларда ҳам шоирлар Султон Маҳмуд образига кўп мурожаат қилганлар. Биргина Фаридиддин Атторнинг “Мантик ут-тайр” достонида Султон Маҳмуд ҳақида 12 та ҳикоят мавжуд. Бу ҳикоятлардан “Султон Маҳмуднинг у дунёдаги аҳволи” ҳикояти биз учун кўпроқ аҳамиятлироқдир, чунки Султон Маҳмуднинг нариги дунёдаги аҳволидан ҳикоя қилувчи нақл “Садди Искандарий”да ҳам бор. “Мантик ут-тайр”даги ҳикоятнинг қисқача мазмуни шундай: бир “огоҳдил ориф” султон Маҳмудни тушида кўриб, ундан у дунёда ҳолинг нечук, бу дунёдаги шоҳлигинг нариги дунёда бирор имтиёз бердими, йўқми? – деб сўрайди. Жавобида Султон Маҳмуд бу фоний дунёда шоҳ бўлганидан бениҳоят пушаймон эканлигини айтади. Чунки у боқий дунёда Оламнинг ҳақиқий Шоҳи – арзу самовот Илоҳини таниганини, Ҳақиқий Шоҳни билганидан кейин бир парча ерда қисқа муддат ўзини ҳукмрон этиб тасаввур қилганидан шарманда бўлганини изҳор этади ¹.

“Садди Искандарий”да ҳам адолат таърифидаги бобдан кейин “Маҳмуди ғозий” ҳақида бир ҳикоят бор. Унда Султон Маҳмуд номаълум бир орифнинг эмас, балки ўзининг ўғли Масъуднинг тушига киради. Масъуд ундан шоҳлик даврида қилган қайси амали учун жаннат боғида сайр қилиб юрганини сўрайди. Султон Маҳмуд жавоб берадиким:

...Ул замонким жаҳондор эдим

Адолат қилур фикрида бор эдим ².

Ҳиндустонни фатҳ қилгандан кейин фармон бердимки, сипоҳийлар тинч аҳолига ҳеч қандай зиён-заҳмат етказишмасин. Фармон қандай бажарилаётганини кўрмоқчи бўлиб, сайрга чиқдим. Бир ўрмонни кезаётганимда, қашшоқ ҳинд қабиласига дуч келдим. Шу аснода бир аламли фарёдни эшитиб, ўша томонга от қўйдим. Кўрдимки, қўшинимдан бир аскар

¹ فرید الدین عطار نیشابوری، منطق الطیر، تهران ۱۳۶۲، ص ۱۲۲

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.111.

ёғочу қамишдан ясалган бир бечораҳол кампирнинг уйига бостириб кириб, уйдан неча шох айириб, бир қоп сомон ҳамда кампирнинг бирдан-бир бойлиги бўлган яшил сопол косани тортиб олиб чиқаётган экан. Золим аскар олган ёғочлар, сомон тўрваси ва сопол косани кампирга қайтариб, кулбасини тузаттирдим. Аскарни бошқаларга ибрат-сабоқ бўлиши учун ўша кампирнинг уйи олдида дорга осишга буюрдим. Фоний дунёни тарк қилганимда ғайбдан нидо келдиким, жамии гуноҳларинг бир муштипар кампирга қилган адолатинг туфайли кечирилди ва қилган ҳар бир риёсиз амалинг учун ҳадсиз-ҳисобсиз мукофот берилди.

Сен ҳам, дейди Маҳмуд ўғлига, нариги дунёда гумроҳлар қаторига кўшилмасдан, абадий фароғатда яшашни истасанг, бу дунёда иложи борица яхшилик қилгин, адолатни ҳаётингни мазмуни деб бил. Тушдан тўғри сабоқ чиқарган Масъуд умрининг охирига қадар адолат билан ҳукмронлик қилади.

“Садди Искандарий”нинг муқаддима бобларидан бирида Навоий ўз салафлари ижодиётига муносабатини қуйидагича ифодалаган:

Маалқисса, айтурда ул маснавий,

Агарчи бор эрдим алар пайрави.

Кам афсона килк этти таҳрир анга,

Ки йўл топмамиш хатти тағйир анга.

Зеро, Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳикоят ҳам “хатти тағйир йўл топган” ҳикоятлардандир. Юқорида “Мантиқ ут-тайр”даги ҳикоят Навоий учун қай даражада сарчашма вазифасини ўтаганини билвосита кўрсатиб ўтдик. Е.Э.Бертельс ушбу ҳикоят Низомийнинг “Махзан-ул-асрор”даги Султон Санжар ва кампир ҳақидаги ҳикояти таъсири остида шаклланган деб ҳисоблайди¹. Қўшимча тарзда шуни айтиш мумкинки, мазкур ҳикоят сюжетида Аттор ва Низомий ҳикоятларининг айрим унсурларидан ижодий тарзда фойдаланилганлик билан бирга, Қуръоннинг айрим оятлари бу ҳикоят учун асосий ғоявий манба бўлиб хизмат қилган.

Ҳикоятнинг иккинчи байтида қуръоний оятнинг иқтибосига учраймиз:

¹ Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – М.: Наука, 1956. – Б. 401.

*Эшиттимки, Маҳмуди ғозийга даҳр
Чу жоми ҳаёт ичра ҳал қилди заҳр.
Қилиб “иржиъи” нағмасин истимоъ,
Ружу этти оламга айлаб видоъ.*

“Иржиъи” сўзи “Фажр” сурасининг 28-оятидан иқтибос қилинган. 27 – 30-оятлар яхлит, ягона маънони ифодалайди ва А.Мансур бу оятларни шундай таржима қилган:

27. “Эй хотиржам-сокин жон!

28. (Ато этилган неъматлардан) рози бўлган (ва Аллоҳ таоло томонидан ҳам) рози бўлинган ҳолингда Раббинг (ҳузури)га қайтгин!

29. Бас, (солиҳ) бандаларим (сафи)га қўшилгин.

30. ва жаннатимга киргин¹.

Оятларнинг маъно-моҳияти Маҳмуд ҳикоятига мос тушади. Шоир оятни ҳикоят мазмунига мувофиқ аввал келтириб, уни ўқишга ўқувчини руҳан ҳозирлайди. Бироқ дoston сатрларини беагаан бу илоҳий каломнинг матндаги бадий-ғоявий вазифаси шу билангина чекланиб қолмайди. Муаллиф бу иқтибос воситасида эзгу амал, эзгу фикрат ва эзгу каломни ҳаёт шиори қилиб олган бандаларни охиратда ҳадсиз-ҳисобсиз мукофотлар кутаётганини, зарра мисқолчалик яхшилиқ қилган кишига охиратда бир неча баравар кўпроқ мукофот берилишига эътибор қаратади. Султон Маҳмуднинг кампир кулбасини қайта тиклагани учун жаннат боғи, иккита шох эвазига тубо дарахти, синган сопол идиш бадалига зумуррад ҳовуз мукофот олганини батафсил тасвирлаш ҳам тасодифий эмас. Бу манзара Қуръонда қайта-қайта таъкидланган “*ҳеч бир амал жавобсиз қолмас ва ҳар бир яхшилиқ у дунёда мукофотланур*” оятини кўз ўнгимизда гавдалантиради.

Кўриб турганимиздек, бу ҳикоят оят ва ҳадислар заминига шаклланган бўлса ҳам адолатни тарғиб қилувчи бобдан кейин келгани сабабли, ҳикоятда

¹ Қуръони карим маъноларининг таржимаси /Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.594.

“Мадорик тафсири”да ёзилишича, бу хитоб Аллоҳ таоло томонидан жон эгасига вафоти олдида ёки жаннатга кириши арафасида ёки қиёматда қабридан туришида айтилади.

қайси мавзудаги ҳадис ва оятларнинг мазмуни акс топганини илғамок унчалик мушкул эмас. Аммо рамзий-тамсилий ҳикоятларда айнан қайси оят ва ҳадислар манба ё асосий ғоя бўлиб хизмат қилганини аниқлаш бир мунча қийин кечади. Бу ҳол нафақат ҳикоятлара, балки бадий образлар устунлик қиладиган барча шеърларга хосдир. Чунки бундай шеърларда маъно катламдорлиги рамз ва таъбирлар воситасида амалга оширилади, ҳатто шоир кўзлаган ёки ўйлаганидан ҳам кўп ва кенгрок мазмун акс этади.

Қуръон ва ҳадис булоғидан озиқланган, тўғрироғи, улар асосида яратилган қиссалардан бири, “Лисон ут-тайр”нинг 119-бобидаги Мажнун ал-Ҳақ ҳақидаги ҳикоятдир. Бу ҳикоят ҳақида биринчи маротаба Е.Э.Бертельс маълумот берган, аммо унинг аниқ манбасини кўрсатмаган эди ¹.

Ҳикоятнинг мазмуни қуйидагича:

Ҳақ йўлига кирган Мажнун ал-Ҳақ деб номланган бир девона бор эди. У бир куни ўзи каби бир “лоғар эшак”ка миниб, Каъба сари сафарга отланади. Қоронғу тушиб, ёмғир ёға бошлайди. Мажнун ал-Ҳақ йўл бўйида бир вайронани кўриб, ўша ерда тунамоқчи бўлади ва Худодан эшагига қараб туришини сўраб, ўзи вайрона ичига кириб ухлайди. Томдан чакка ўтиб, девонани уйғотади ва у ярим тунда яна йўлга чиқмоқчи бўлади. Ташқарига чиқиб, эшагини тополмай фиғони фалакка чиқади ва Худога маломат қила бошлайди: “Эй Худо, мен сенга эшагимни топширган эдим, нимага асрамадинг? Агар одамлар сенинг уйингга бормаганларида сенда бундай мақому манзалат йўқ эди. Эшаксиз уйинг (Каъба)га қандай бораман? Ярим тунда менга қаердалигини кўрсатмаяпсан. Менинг эшагимга қараб туришга ор қилдинг, ҳолбуки сенга топширган омонатимни асраш вазифанг эди”. Шу аснода бир ажиб чақмоқ чақиб, Мажнун ал-Ҳақнинг йўлини мунаввар этади ва у узоқда ўтлаётган эшагини кўриб қувонади. Телба эшаги топилганидан кейин ҳам Худо билан муомалани давом эттиради, аммо энди унинг сўзларида ғазаб эмас, балки лутф ва меҳрибонлик устувор эди: “Эй менинг жоним ичида, балки юз жондан ортиқ Тангрим, сен менинг ҳақиқий

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – Б. 321.

дўстимсан. Албатта, бошида сен менинг эшагимни бўйнига арқон боғлаб, сақламадинг, шу сабабли, менда “бир ажиб ошуфталиғ” юз берди, аммо сен менинг бу аҳволимни кўриб, тадбир айлаб, эшагимни кўрсатдинг ва бу ишинг билан мени сенга нисбатан айтган сўзларим туфайли шармисор этдинг. Мен сенинг бу нотўғри қилмишингни батамом унутдим, сен ҳам менга ўхшаб, жаҳл устида айтган гапларимни унутсанг, яхши бўларди. Мен сени кечирдим, сен ҳам мени кечир”.

Девона шу алфозда гоҳ ўзини мақтаб, гоҳ Тангрини улуғлаб йўлида давом этарди. Навоий бу ҳикоятдан шундай хулоса чиқарадики, гарчи телбанинг сўзлари шариат мезони бўйича мутлақо нотўғри ва куфр бўлса-да, лекин у Ҳаққа дўст тутинган одамнинг тилидан айтилгани учун ҳам айни ҳақиқатдир.

Шу ўринда савол туғилиши табиий: мазкур ҳикоятда бирон оят ё ҳадис айнан ёки мазмунан берилмаган бўлса, сюжети ҳам бирон пайғамбарнинг ҳаёти ёки бошқа диний ривоятларга боғлиқ бўлмаса, унинг Қуръон ва ҳадисга қандай алоқаси бўлиши мумкин? Бизнинг асосий мақсадимиз ҳам ушбу боғлиқликнинг бор ё йўқлигини аниқлашдан иборат.

Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафодан шундай бир ҳадисни ривоят қилишган: *“Уч киши бор, Аллоҳ уларнинг дуосини қабул қилмайди:*

1. Хароба уйга кириб ётган киши (паноҳингда асрагин, деган дуога қулоқ йўқ). 2. Йўл устида ётган киши (ўзинг асра деганини). 3. Уловини қўйиб юбориб, Аллоҳдан йўқолмаслигини сўраган киши”¹.

Мажнун ал-Ҳақ, айнан, ана шу учта мустасно ҳолат, яъни Аллоҳнинг мадади кафолатланмаган амалга қўл урганини кўрамыз. Қоронғу тушиб, ёмғир ёғаётган вақтда уловини Аллоҳга топшириб, йўл устидаги вайронага кириб ётади. Аммо Аллоҳ уни ва уловини муқаррар бўлган бало-қазолардан сақлайди, ва ҳатто, Мажнун ал-Ҳақнинг қилмишидан ғазабланмасдан, уловини топишга ёрдам беради. “Фатҳ” сурасида келтирилганидек, *“Аллоҳ*

¹ Минг бир ҳадис. – Б. 145.

Ўзи хоҳлаган кишини мағфират қилур ва Ўзи хоҳлаган кимсаларни азоблар. Аллоҳ мағфиратли ва меҳрибон бўлган зотдир”.

Умуман олганда, “Лисон ут-тайр”нинг 63 та ҳикоятидан 12 таси Аттор асаридан ижодий фойдаланилган, қолган 51 тасини Навоий Қуръон қиссалари, ҳадислар, авлиёларнинг ҳаёти, араб ишқномалари ҳамда форс шеърляти асосида ёзган. Шу сабабли, ҳар бир ҳикоятнинг манбаларини аниқлаш, бу манбаларнинг Навоий достонига кўрсатган таъсирини ўрганиш Навоийга хос бўлган буюк ижодий салоҳиятни янада теранроқ англашда ёрдам беради, деб ўйлаймиз. Бу хусусият фақат “Лисон ут-тайр” ҳикоятларига эмас, балки бошқа достонларга ҳам хосдир.

2.4. Қуръон оятлари ва ҳадислар талқинида ишора санъатининг ўрни

Машҳур шарқшунос Шиблий Нуъманий “Шеър ул-Ажам” китобида шундай ёзади: “Ғарб ҳам ўз адабиёти латофати билан фахрланади, аммо бу адабиёт намояндалари ўз фикрларини тўлиқ баён этиш учун энг камида уч-тўрт мисра яратишга мажбурдирлар, ҳолбуки Ажам шеърияти тарихида бир мисра ёки байтга икки-уч ва ҳатто унданда кўпроқ маъноларни сингдириш одатий ҳолга айлангандир”¹. Шарқ шоирларининг сўз санъатида бундай улкан муваффақиятга эришганликларига, бир томондан, тилнинг ички имкониятлари ва сўзларнинг кўпмаънолиги, иккинчи томондан, тасвир воситалари, адабий усул ва шеърий санъатлардан маҳорат билан фойдалана олганликлари сабаб бўлган.

Араб адабиётшуноси ал-Аскарийнинг (XI аср) машҳур ибораси бор: “Шеъриятда энг муҳими – янги мавзу топиш эмас. Чунки бунга араб ҳам, ажамий ҳам, шаҳарлик ҳам, кўчманчи ҳам бир хилда қодир. Муҳими – қай тариқа ифодалаш”².

Сўзни “қай тариқа ифодалаш”да жуда кўл келадиган, аммо адабиётшунослигимизда ҳали яхши ўрганилмаган шеърий санъатлардан бири **ишора** санъатидир. “Ишора” арабча сўз бўлиб, бармоқ билан бирор нарсани кўрсатмоқни англатади. “Навоий асарлари учун қисқа изоҳли луғат”да бу сўз “имо”нинг маънодоши сифатида изоҳланган. Имо, ишора ва ғамза каби маънодош сўзлар маълум жиҳатдан бир-бирига яқин бўлса ҳам, аслида улар ўртасида муайян фарқ мавжуд: имо юз ифодаси ва бош ҳаракати билан амалга оширилса, ғамза кўз ва қошни ноз-карашма, инкор ва тасдиқ, руҳлантириш ва мазах-масхара қилиш каби маъноларни пайдо қилиш учун ҳаракатга келтиришни англатади.

Шиблий نعماني. شعر العجم. كتاب 2. تهران ' انتشارات سخن ' ۱۳۶۸ ص ۳۸¹

ابن هلال الحسن بن عبد الله بن سهل العسكري. كتاب الصناعتين ' الجزء 1 ' ص ۲۷۳ ' القاهرة ۱۹۵۲²

Бадий адабиётда ишора мўъжаз ва ихчам сўзларга кенг қўламли маъноларни сингдириш ва бу маъноларни тафаккур қилиш ҳамда англаш учун уларга нозик белги бериш вазифасини бажарган. Бадиият илмига бағишланган рисоаларда бу санъат ҳам Қуръонда истиора, тамсил, тажнис, тавсиф, мутобақа, илтифот каби кенг қўлланилгани қайд этилади. Жумладан, ал-Аскарӣ бу санъатни шарҳларкан, ушбу санъат Қуръон оятлари негизда шаклланганлигини таъкидлаб, Қуръон оятларидан мисоллар келтиради. Мазкур санъат қисқа сўзлар билан катта маъноларни ифода эта олиш имконияти борлиги учун ҳам мумтоз шоирларимиз диққатини жалб этган. Улар бу санъат турини ҳам ривожлантириб, фалсафӣ-дунёвий ва диний-ирфонӣ маъноларни ифода этишда кенг қўллаганлар.

Масалан, Навоӣнинг қуйидаги байтини кўздан кечирайлик.

Эй Навоӣ, истасанг баргу наво бу боғ аро,

Гулдек ўл рокиъ кеча, булбул каби бедор субҳ ¹.

Академик А.Рустамов тўғри таъкидлаганидек, “бадий жиҳатдан етук асарнинг, воқеӣ, мантиқӣ, тасвирий ва нутқӣ ранго-ранг, шу билан бирга, бир-бирига жуда мос бўлади. Мосликни бўлақлар орасидаги нисбат таъминлайди, нисбат эса, уйғунлик ёхуд зидликдан ёхуд ҳар иккаласидан иборат бўлади. Бўлақлар орасидаги нисбат қанча кўп бўлса, асар шунча пишиқ бўлади. Асар қанча пишиқ бўлса, унинг қиймати шунча ортиқ бўлади”². Бу хусусият Навоӣнинг барча асарлари, жумладан, юқоридаги байтига ҳам тааллуқлидир.

Мазкур байтдаги боғ, барг, наво, гул, булбул, субҳ сўзлари лирик асарларда кенг қўлланилади. Фақат рокиъ сўзи бадий адабиётда кам учрагани, аслида диний адабиётга мансублиги боис, биринчи қарашда юқоридаги сўзлар силсиласига мутаносиб кўринмайди³. Ва ана шу “номутаносиблик” ўқувчини байтда яширинган маънони излаб топишга

¹ Алишер Навоӣ. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.125.

² Рустамов А. Навоӣнинг бадий маҳорати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б.89.

³ Рокиъ сўзи арабча “ракаъа” феълидан олинган бўлиб, намозда эгилган кишига нисбатан айтилади.

ундайдиган ишорадир. Демак, “рокиъ” сўзи ушбу байтда ишора-белги вазифасини ўтайди.

Барг – япроқ, наво – куй, оҳанг; бу сўзлар ягона ибора (баргу наво) шаклида келганда кўчма маънода йўл озиғи маъносини билдиради. Боғ – дунё рамзи. “Бу” кўрсатиш олмоши орқали шоир маънони янада кучайтирган. Навоий айтмоқчи, боғ – дунёдан ўзинг билан бирор нарса олиб кетмоқчи бўлсанг, кечалари куёшни қўмсаб, эгилиб турган гул каби рокиъ–намозхон, тонгда эса, ҳақиқий матлубинг висолига эришмоқ учун булбул каби уйғоқ ва навосоз бўлишинг керак. Зеро, *“тонгдаги Қуръон қироати фаришталар ҳозир бўладиган вақтдадир”* (Бани Исроил сураси, 78-оят). Шоир диний-фалсафий маънони ифода этиш учун табиий рамзлардан фойдаланиши бежиз эмас. Биринчидан, “адабий асарнинг, жумладан, унинг бадиий жиҳатининг етуқлигига асос воқеийликдир. Бу ўринда воқеийлик деганда борлиқ тақозоси билан содир бўлишини назарда тутамиз. Инсон табиатнинг бир бўлаги бўлгани учун соғлом киши таъбига ғайритабиий нарсалар ёқмайди. Шунинг учун киши яратган нарса инсон учун фойдали бўлиши ва унинг миждозига мувофиқ тушиши учун у табиат қонунларига мувофиқ бўлиши зарур”¹. Иккинчидан, гулнинг рокиъ бўлиши ва эрталабки Қуръон қироатининг булбул навосига ўхшашлиги фақат зоҳирий жиҳатдангина мувофиқ бўлмай, балки бу унсурлар ўртасида ички муносабат, ботиний уйғунлик ҳам мавжуд. “Ҳаж” сурасининг 18-оятида шундай дейилган: *“(Эй Муҳаммад), осмонлардаги ва Ердаги бор жонзот, куёш, ой, юлдузлар, тоғлар, дарахтлар ва (барча) жониворлар ҳамда кўп инсонлар (ёлғиз) Аллоҳга сажда қилишини кўрмадингизми?”*² “Ал-Исро” сурасининг 44-ояти ҳам шу мазмунда: *“Етти осмон, Ер ва ундаги бор жонзот Унга тасбиҳ айтур. Мавжуд бўлган барча нарса ҳамд билан Унга тасбеҳ*

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б.116.

² Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.334.

*айтур. Лекин сиз уларнинг тасбеҳларини англамайсизлар...*¹ Бу ҳолни, яъни бутун Борлиқ ўзининг Парвардигорига саждада эканлиги, ҳамиша унинг ҳамди ва тасбиҳида бўлганлигини мушоҳада этиш учун қалб кўзи бино бўлиши керак. Навоий басират кўзи билан табиатга назар солиб, ундаги муайян бир манзара билан Инсоннинг руҳий кечинмалари ўртасидаги уйғунлик, мутаносиблик, ўхшашликни кўради ва юқоридаги табиий манзара тасвири орқали чуқур фалсафий-ирфоний маъноларни баён этади. Яна бир мисол:

Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимга ўт,

Мумкин ўлса анда бўлмоғлиқ дами дилдорсиз ².

Мазкур байт машҳур “Навбаҳор айёми бўлмиш” ғазалидан олинган. Ғазални олим И.Ҳаққул байтма-байт таҳлил этиб, қатор ғоявий-бадiiй сир-асрорларини очиб беришга муваффақ бўлган. Олим Навоий назарида “инсоний ишқнинг ҳосиласи Аллоҳ севгиси бўлганидек, ҳақиқий ишқнинг меваси олам ва одамга муҳаббат” эканлигини таъкидлаб, тўртинчи, яъни юқорида келтирилган байтда “замин гўзали эмас, балки олий гўзаллик рамзи ҳисобланмиш Ёри азал ҳақида сўз юритилган”³, деб ҳисоблайди. Чунки бу байтда бундан олдин келган уч байтдан фарқли ўлароқ, жаннат манзараси ошиқнинг руҳий кечинмаларини баён қилиш учун қўлланилган. Тазод қуръоний қиссани ёдга солади. Ишора ва талмиҳ бир-бирига қоришиб, шоирнинг асл муддаосини равшанроқ баён этиш учун хизмат қилади.

“Ёри азал”нинг ошиқ шайдоси – Иброҳим Халилуллоҳ билан боғлиқ ибратли бир ҳодиса “Анбиё” сурасининг 51–72-оятларида қисқача баён этилган. Иброҳим (а.) отаси – буттарош Озар ва қабиладошларини ягона Аллоҳга эътиқод қилишга чақиради. Аммо улар Иброҳимнинг гапларига кулоқ солишмайди. Отаси уни бу йўлдан қайтариш учун ўзларининг йилда бир бўладиган диний маросимларига олиб бормоқчи бўлади. Лекин Иброҳим

¹ Юқоридаги манба. – Б.286.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.225.

³ Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Т.: Маънавият, 1998. – Б.106.

(а.) оёғи оғриётганини баҳона қилиб, бормайди. Бутхонадаги бутларни (катта бутдан ташқари) парча-парча қилиб, болтани катта бутнинг бўйнига илиб қўяди. Қабиладошлари Иброҳим (а.)ни сўроқ қилганида, у катта бутни гуноҳкор, деб кўрсатади. Иброҳимнинг ҳақли савол ва таъналарига жавоб топа олмаган Намруд бошчилигидаги мушриклар улкан ўтин ғарами ҳозирлашиб, унинг тўрт томонидан ўт қўядилар ва Иброҳимнинг қўл-оёғини боғлаб, бир манжаникқа солишиб, оловга отадилар...

“Нақлдорким, ўтқа етмасдан бурун Жабраил (а.) келиб сўрадиким, ҳожатинг недур? Иброҳим (а.) дедиким, санга ҳеч ҳожатим йўқтур, анга ким ҳожатим бор, Ул воқифдур. Ҳақ таоло малоикага Иброҳим (а.)нинг сидку таваккулин кўргузиб, ҳар ойинаким, ўтни анга гулистон қилди...”¹

Илоҳий Муҳаббат ана шундай қудратга эга. Ёлғиз Унга сиғиниб, суянган, уни ягона Дилдор, ҳақиқий Ёр деб билган киши ҳеч қачон марҳаматидан бенасиб қолмагай. Ҳақиқий муҳаббат оташида куйган ошиқлар учун жамийки оловлар “*салқин ва омонлик*” бўлади. Навоий тескари қиёслаш йўли билан Иброҳим (а.) қиссасига ишора қилиб, Аллоҳнинг содиқ бандаларига муҳаббати нечоғли улуғ эканлигини уқтириш билан бирга, яна бир ирфоний ғояни илгари суради: Охиратда ҳақиқий мўмин банда учун ваъда қилинган жаннатнинг ўзи камлик қилади, чунки жаннат ҳам дунё каби яратилгандир. Асл мақсад – Ҳақ дийдори. Қиёмат куни Аллоҳ таоло ўзининг солиҳ бандаларига ўз жамолини кўрсатишга ваъда берган (*Жаннатга киргувчилар Аллоҳ таолони кўрадилар* – Юнус сураси, 26-оят). Ҳақиқий ошиқ ана шу дамлар орзусида энтикиб яшайди. Борди-ю, ўша куни Маъшуқи азал дийдорига мушарраф бўлмаса, жаннат унинг назарида намрудий гулхандир. Дўзахийлар учун жаннат энг буюк армон бўлганидек, жаннат аҳли олдида унинг “кўйи” ушалмоғи қийин бўлган ширин бир истакдир:

Жаннат аҳлига эрур ҳар лаҳза кўюнг орзу

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 8: Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.549.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.251.

Дўзах аҳли, уйлаким, жаннатни қилгайлар ҳавас ¹.

Қуръон ва ҳадисдаги маъно ва образлар оламидан ижодий тарзда фойдаланиб, контраст-тескари қиёслаш усули билан оят ва ҳадислардаги маъно ва мазмунларнинг янги қирраларини очиб бериш ва уларнинг шоирона талқини Алишер Навоий ижодиётида кўп учрайди.

“Ман ҳадама қалбу мўминин фақад ҳадама байталлоҳи таъоло”²

(Кимки бир мўминнинг кўнглини бузса, Байтуллоҳни бузган киши каби (гуноҳкор)дир)³ ҳадиси асосида ҳазрат Навоийнинг қуйидаги машҳур байти яралган:

Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай,

Ончадирким, Каъба вайрон бўлса, обод айлағай ⁴.

Навоий шеъриятида ҳаётий ҳақиқатлар, фалсафий-ирфоний мулоҳазалар кўпинча рамз ва ишоратлар, тимсол ва ташбиҳлар тилида баён этилган. Асрлар давомида тадрижий ривожланиб, турли ранг ва оҳанг касб этган образлар ҳамда мазкур сўз ва истиорали ибораларнинг маъно қатламлари кўпайиши муайян бир байт ё шеърда айнан қайси маънода келганини тўғри белгилаш учун фақат шеърининг матннинг ички талаби ёхуд бош моҳиятинигина ҳисобга олиш етарли эмас. Бунинг учун турли луғатлар, диний, илмий, бадий асарларга ҳам мурожаат қилишга тўғри келади; айти пайтда, бу асарлардаги маълумотларга таянишда шоирнинг дунёқараши, эътиқоди, руҳий оламини ҳам ҳисобга олиш зарур. Акс ҳолда шоир кўзлаган асл мақсаддан узоқлашиб, зоҳирий ва нотўғри хулосалар чиқариш ҳеч гап эмас. Мисол тариқасида мана бу байтни олайлик:

Талх майдин, соқие, топти чучук жоним ҳаёт

*Эй басо макруҳким, зимнида бир беҳбуд эрур*⁵.

² Ўз ФАШИ, Р-2131- I - рақамли кўлёзма. *الاحاديث النبوية في الفضائل المختلفة*

³ Ўша асар, 48а-варақ.

⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.3: Бадоеъ ул-васат. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.626.

⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.158.

“Бақара” сурасининг 219-оятда шундай буюрилган: *“Сиздан май (маст қилувчи ичимлик) ва қимор ҳақида сўрайдилар. Айтинг: “Буларда катта гуноҳ ва одамлар учун (баъзи) фойдалар бор...”*¹. Кўриниб турибдики, байтнинг иккинчи мисраси бу оятнинг шоирона талқини сифатида вужудга келган. Юқоридаги оят ва байтнинг бирламчи мазмунига таяниб, хулоса чиқариш мумкинки, мазкур байт риндона оҳангга эга бўлиб, Навоий чоғирни жонга дармон ва ҳаёт бахш этувчи неъмат сифатида куйлаган ва далил сифатида юқоридаги оят мазмунига ишора қилади. Аммо масаланинг иккинчи томони ҳам бор: ичкилик ҳақида Аллоҳ таоло томонидан уч марта оят нозил бўлган. Уларнинг биринчиси юқоридаги оятдир. Иккинчиси “Нисо” сурасининг 43-оятда шундай дейилган: ***“Эй, имон келтирганлар! Токи гапираётган гапларингизни (ўзларингиз) биладиган бўлгунча маст ҳолларингда намозга яқинлашмангизлар!”***². Бу оятларда ичкиликнинг ҳалол-ҳаромлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Чунки ислом келган даврда ичкилик ичиш, қимор ўйнаш каби иллатлар жамиятда чуқур илдиз отган оддий иш эди. Шунинг учун булар Қуръонда дафъатан ҳаром қилинмади, зотан бундай иллатларни фақат буйруқ воситасида йўқотиш имконсиздир, балки, аввало, одамларга бу ишлардан келадиган фойда-зарарни кўрсатиш, сўнгра муносабатларини ўзгартириш лозим бўлади. Буюк Қуръон ҳаром нарсаларни мусулмонларнинг қўлидан тортиб олишдан аввал кўнгилларини поклаб олди. Кейинроқ “Моида” сурасининг 90-оятда ичкилик ҳаром эканлиги ҳақидаги қатъий оят (ҳукм) нозил бўлди: ***“Эй, имон келтирганлар! Албатта, май (маст қиладиган ичимликлар), қимор, бут-санамлар ва (фол очадиган) чўплар шайтон ишидан иборат ифлосликдирки, ундан четланингиз! Шояд, (шунда) нажот топсангиз***³.

Бу оят нозил бўлгандан кейин ичкилик ичиш, шунингдек, оятда келтирилган бошқа амаллар ҳақида нозил бўлган бурунги ҳукмлар мансук—

¹ Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи А. Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.34.

² Ўша асар. – Б. 85.

³ Қуръони карим маъноларининг таржимаси/ Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. – Б.123.

бекор қилинди. Мусулмонларнинг сўнгги ҳукмга амал қилишлари фарз. Навоий бу ҳукмдан хабардор бўла туриб, ичкиликни васф этиш мумкинми? Йўқ, албатта. Навоий “бода”си ўзга бир майхонадандир:

Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур,

Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо ¹.

Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Кашф ул-асрор”ида майнинг зарарлари кўп, аммо фойдаси ҳам борлигидан хабар берувчи оятнинг ирфоний тафсирида шундай дейилган: “Ғафлат аҳли шароби ва уни ичганларнинг оқибати оятда қандай зикр этилган бўлса, шундайдир. Аммо, Илоҳий, Ер юзида шундай бандаларинг ҳам борки, маърифат бодасидан сипқорурлар ва муҳаббат жомидан мастдирлар. Ул шароб ҳақиқатидан бўлак ҳеч нарса йўқ, чунки бу дунё зиндондир; аммо зиндон бўлса ҳам ўткинчи – фоний зиндон эрур. Ҳар ҳолда, ҳозир бўл (яъни маърифат шаробидан қудрат ва имконинг борица баҳраманд бўл), эртага руҳ бирлашуви ва ҳамда Ҳабиб ва Муҳиб висолининг абадий дамлари сенга интизордир”².

Инсон орзу-умид билан тирик. У хоҳиш-истакларини рўёбга чиқариш учун ўзига ва эртасига ишониб яшаши керак. Акс ҳолда, руҳий тушқунликка тушиб, ҳаётда ўз ўрнини тополмаслиги ҳеч гап эмас... Тафаккур соҳиби бўлмиш инсоннинг асосий мақсади – Моҳиятни англаш, Ҳақиқатга эришиш (*Умр эрур тақвию тоат учун, Тенгри буюргонга итоат учун*). Аммо моҳиятлар Моҳияти, ҳақиқатлар Ҳақиқатига етиш осон иш эмас:

Сени топмоқ басте мушқилдурур, топмаслиг осонким,

Эрур пайдолигинг пинҳон, вале пинҳонлигинг пайдо³.

Изланиш йўлида “топмаслиг”дан руҳи афтода бўлган ошиқнинг жонини маърифатнинг “талх майи” қутқаради, унинг ҳаётига мазмун ва

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.22.

² خواجه عبد الله انصاري 'كشف الاسرار' تفسير ادبي و عرفاني قرآن كريم ج ١ ص ٢٢١

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Бадоеъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1988. – Б. 27.

лаззат бахш этади; ишонч ҳиссини мустаҳкамлаб, қатъият ва умид бағишлайди. Шу сабабдан, маърифат майхонасининг “дурдкаш”и ҳолати хушёрлар ва хушёрликдан юқориқроқ мақомга эгадир, дейиш ҳам мумкин.

Ушбу байтда белги – очқич вазифасини бажарувчи сўз “макруҳ”дир. Кўриб чиққанимиздек, бу сўзнинг “Бақара” сурасидаги ичкиликнинг “катта гуноҳ ва одамлар учун фойдалар бор”лиги тўғрисидаги оятга алоқаси йўқ. Имом ал-Бухорийнинг “Ал-жомий ас-саҳиҳ”ида ушбу ҳадисни ўқиймиз: “Жаннат макруҳ – қилиниши қийин бўлган нарсалар билан ўралгандир ва дўзах иштиёқ оловини кучайтирадиган нарсалар билан ўралган.”¹ Демак, маърифатнинг “талх майи” (аччиқ шароби) руҳга ҳаёт бағишлайди, абадий ором топиш маскани – жаннатга йўл топишда ёрдам беради. Навоий талқинида, фақат маърифатли одамгина жаннат аҳлидан бўлиши мумкин. Жаҳолат ва худбинликка мубтало бўлган кимсалар эса абадий саодатдан бенасибдирлар.

Шайх Абдуллоҳ Ансорий мастлик ва мастлар ҳақида шундай дейди: “Мастликларда тафовут бор ва маст ҳам ҳар хил бўлади. Бири бодадан маст бўлса, бошқаси масти ғафлат, бири мол-дунё кўплигидан маст бўлса, бошқа биров ўзига бино қўйган худбинлик майи мубталоси. Бу мастликлардан энг зарарлиси ва жамики қоронғуликларнинг асли–ўзига бино қўйган, такаббур кишининг мастлигидир... Хамр (ичкилик)дан маст бўлган киши қилмишидан пушаймон бўлиб, охират жазосидан қўрқиб яшайди, ёхуд Тангри марҳаматига умид боғлайдиким, шояд унинг гуноҳлари ҳам кечирилар. Аммо ўзига бино қўйиш ҳавосига маст бўлган кишининг иши (оқибати) хатарли ва Тангридан узилиш хавфи бир умрлидир...”²

Ана шундай ўзининг қудратига қаттиқ ишонган, халқ таъбири билан айтганда, Худодан қайтган, такаббурлик, манманликка гирифтор бўлган кишиларга қарата Навоий ёзади:

Қўй тавонолиғ сўзин, ёд эт ажал хоринки, бил,

¹ Имом ал-Бухорий. Ал-жомий ас-саҳиҳ. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1992.– Б.320.

² خواجہ عبد اللہ انصاری، کشف الاسرار، ج ۱ ص ۲۲۳

Пашшалар ниши қошинда нотавоне беш эмас ¹.

Бу байтда ҳам Иброҳим пайғамбарни оловга ташлаган золим подшоҳ Намруд қиссасига ишора қилинган. Айтишларича, бутун ер юзига якка ҳукмронлик фақат тўрт кишига муяссар бўлган. Булардан икkitаси Сулаймон (а.) пайғамбар ва Искандар бўлиб, икkitаси золим ва худосиз Намруд ҳамда Бухтуннасрдирлар. Намруд Иброҳим (а.)ни Бобилдан ихрож қилиб, унинг каромат ва мўъжизаларига ишонмади. “Ва гумроҳроқ бўлуб, тенгрилик даъвосин кўпрак қилди... Оқибат Иброҳим (а.) дуоси била Намруднинг сипоҳин пашша хайли ҳалок қилди, еллар дағи азоб била ани ҳалок қилди. Ривоятдуркум, ул пашша Намруднинг мағзиға қасд қилса эрди, анинг манглайиға анинг нима урсалар эрди, таскин топар эрди. Иш бир ерга еттиким, тўқмоқ ясатти. Муттасил анинг бошиға биров урар эрди ва анинг ҳавосининг яхшироқ хизмати бу эрдиким, ул тўқмоқни анинг бошиға бир карак урғай, то бу азоб била жаҳаннамға борди”².

Навоий ижодиётида айрим ҳолатларда ишора санъати таржима билан қоришиб кетган. Шоир гоҳида бир байт ё мисрада оят ё ҳадиснинг мазмунини қисман келтириб, таъбир жоиз бўлса, эркин таржима воситасида айнан қайси оят ё ҳадис манба сифатида хизмат қилганига нозик ишора қилади:

Эшиттим, телба ит кўйида қатл айлар эмиш, онинг

Ким ул кўй итларидин эрди бу девона ҳам бир кун ³.

Ҳадисда шундай дейилади: “Бешта ёмон ҳайвон бор. Улар ҳажда ҳам, ташқарида ҳам ўлдирилаверади: 1. Илон. 2. Олақарға. 3. Сичқон. 4. Қутурган ит. 5. Калхат”⁴.

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.244.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.549.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.522.

⁴ Имом ал-Бухорий. Ал-жомий ас-саҳиҳ. 1-жилд –Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – Б. 239.

Биринчи мисрада ушбу ҳадис мазмунига қисман ишора бор. Иккинчи мисрадаги ит образи эса, ошиқ садоқатининг рамзий ифодасидир. “Девона” сўзи тасаввуф адабиётида машҳур бўлган бошқа бир ҳадис мазмунига ишора бўлиб, айти пайтда юқорида келтирилган ҳадис билан муштарак: *“Одамлар телба-девона ҳисобламагунча, киши ўз имонини комил деёлмайди”*¹.

Навоий айтмоқчи, Ёр кўйининг содиқ итига айланиб, бу муқаддас остонага бегоналарни қадам босишига йўл қўймайдиган муҳаббат девонаси ўз жонини нисор этишга тайёрдир. Итнинг вафодорлиги, ошиқнинг девоналиги ҳамда телба итни Байтуллоҳда ҳам ўлдириш мумкинлиги мантикий бирликни ташкил этиб, зоҳиран бир-бирига мутлақо алоқаси бўлмаган фикрлар ягона ва яхлит ғояни образли тилда ифодалаш учун восита бўлиб хизмат қилган.

Хулоса қилиб айтганда, улуғ Навоий Қуръон ва ҳадисда баён этилган мангу барҳаёт ғояларни ўз асарларига сингдириб, уларга янги жило ва руҳ бағишлаш йўлида ишора санъати каби жуда кўп бадиий воситалар, санъат ва адабий усуллардан маҳорат билан фойдаланган.

1 نجم الدين راضي، مرصاد العباد، باهتمام امين رياحي، تهران: بنكاه ترجمه، نشر كتاب، ۱۳۵۲، ص ۴۳۹

3-БОБ. НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА МУҲАММАД ПАЙҒАМБАР (С.А.В.) СИЙМОСИ

3.1. Қуръонда зикр этилган ва ўзгаришсиз келган исм ва сифатлар

Маълумки, илоҳий китобларда зикр этилган воқеа ва ҳодисалар, асосан, пайғамбарлар ва уларнинг қавмлари ҳақида, уларга эргашиб, нажот топганлар ҳамда залолатга юз тутиб, ҳалок бўлганлар ибрат қилиб келтирилади. Шунингдек, ҳар бир илоҳий китобда Худонинг хитоби асосан унинг расулига қаратилган. Аммо Қуръонда бошқа динлардаги китоблардан фарқли ўлароқ, ислом пайғамбари Муҳаммад (с.а.в.)нинг исмлари атиги тўрт марта (3:144, 33:40, 47:2, 48:29) зикр этилган (Аҳмад исми эса бир маротаба Саф (61:6) сурасида келтирилган). Бунинг сабаби шундаки, араб қабилалари ўртасида ҳар бир кишининг бир неча исми ёки лақаби, куньяси ёки тахаллуси бўлиши расм бўлган. Бу одат ислом оламида кейинроқ кенг ёйилган. Масалан, “Навоий” Мир Алишернинг тахаллуси, “Низомиддин” куньяси бўлган. Пайғамбаримиз (с.а.в.)ни ҳам рисолат замониғача ҳалоли савдогар ва одамлар ҳаққиға хиёнат қилмаганлари учун “Амин” лақаби билан чақиришган. Шунингдек, “Абулқосим” (Қосимнинг отаси) лақаби ҳам арабларнинг урф-одатлари бўйича қўйилган исмлардан бири эди. Пайғамбаримизнинг ўз исмлари ҳақидаги қуйидаги ҳадислари машҳур: “Менинг (илгариги умматлар яхши биладиган) беш исмим бор: Мен Муҳаммад ва Аҳмадман, мен ал-Моҳийман, (яъни Аллоҳ таоло менинг воситам била куфрни маҳв этар), мен ал-Ҳоширман, яъни (қиёмат куни биринчи бўлиб) оёққа турганимда одамлар менинг қадамларимдан тирилур ва мен ал-Оқибман (яъни пайғамбарларнинг энг сўнгтисиман).”¹ Қуръони каримда ҳазрат рисолатпаноҳ турли исмлар билан ёд этилганки, уларни қуйироқда тегишли оятлар ҳамда зарурат туғилганда таржимаси билан келтирамиз. Пайғамбаримиз ҳаёт бўлганларида ҳам саҳобалари исмларини

¹ Имом ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳих, 2-жилд. – Б. 469.

айтиб эмас, балки “расулуллоҳ” дея мурожаат қилишган. Ҳадис ровийлари ҳам иснод қисмидан сўнг ҳадис матнини “Расулуллоҳ (с.а.в.) шундай деганлар” ёки “Набий (с.а.в.) айтганлар” дея бошлайдилар. Бу ислом оламининг ўз расулига бўлан чексиз ҳурмат ва муҳаббати нишонасидир. Бу гўзал анъана бугунгача сақланиб қолган бўлиб, адабиётда ҳам ўзига хос инъикосини топган. Шу сабабли, Навоийнинг лирик меросида ҳам Исо Масиҳнинг исми 200 маротабадан кўпроқ зикр этилгани ҳолда Муҳаммад расулуллоҳнинг исмлари жуда кам – атиги тўрт маротаба учрайди. Буни, яъни Муҳаммад алайҳиссалом исмларининг айнан тўрт марта зикр этилишини ҳам Қуръоннинг ўзига хос таъсири деб ҳисоблаш мумкин.

Юқорида айтганимиздек, Аллоҳ каломида расулуллоҳ турли исм ва сифатлар билан ёд этилган. Биз Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Мавоҳиби Алия”, Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Кашф ул-асрор” номли тафсирлари ҳамда Абдулазиз Мансурнинг “Қуръони карим маъноларининг таржимаси”га таянган ҳолда, қуйидаги исм ва сифатлар расулуллоҳ (с.а.в.)га тегишли эканлигини аниқладик:

1. **Аҳмад** – Саф сураси, 6-оят.
2. **Муҳаммад** – Оли Имрон сураси, 144-оят; Аҳзоб сураси, 40-оят; Муҳаммад сураси, 2-оят; Фатҳ сураси, 29-оят.
3. **Шоҳид** (қиёматда барча умматларга огоҳ бўлувчи) – Аҳзоб сураси, 45-оят.
4. **Мубашшир** (жаннат ҳақида хушхабар берувчи) – Аҳзоб сураси, 45-оят.
5. **Назир** (дўзах азобидан огоҳлантирувчи) – Аҳзоб сураси, 45-оят.
6. **Доъий** (даъват этувчи) – Аҳзоб сураси, 46-оят.
7. **Сирожи мунир** (йўл кўрсатувчи нурли чироқ) – Аҳзоб сураси, 46-оят.
8. **Хотам** (пайғамбарларнинг муҳри) – Аҳзоб сураси, 40-оят.
9. **Мунзир** (огоҳлантирувчи) – Раъд сураси, 72-оят.
10. **Ҳодий** (тўғри йўлга ҳидоят қилувчи) – Раъд сураси, 72-оят.

11. **Шаҳийд** (барча умматларга гувоҳ бўлувчи) – Нисо сураси, 41-оят.
12. **Бурхон** (хужжат) – Нисо сураси, 174-оят.
13. **Рауф** (мўминларга мушфиқ) – Тавба сураси, 128-оят.
14. **Раҳим** (имон келтирганларга раҳмли) – Тавба сураси, 128-оят.
15. **Нур** – Моида сураси, 15-оят.
16. **Мубин** (аниқ, шак-шубҳадан холи) – Зухруф сураси, 29-оят.
17. **Валий** (Аллоҳ дўсти) – Нисо сураси, 75-оят.
18. **Насир** (Аллоҳ ёрдамчиси) – Нисо сураси, 75-оят.
19. **Музаммил** (кийимларига ўралиб олган) – Музаммил сураси, 1-оят.
20. **Мудассир** (либосларига бурканиб олган) – Мудассир сураси, 1-оят.
21. **Музаккир** (эслатувчи) – Музаккир сураси, 21-оят.
22. **Ҳақ** (тўғрилиқ, ростлик) – Юнус сураси, 108-оят.
23. **Аввал** (Аллоҳ буйруқларига таслим этувчиларнинг аввали) – Анъом сураси, 53-оят.
24. **Умийй** (хат-саводсиз) – Аъроф сураси, 158-оят.
25. **Башар** (инсон боласи) – Фуссилат сураси, 6-оят.
26. **Сожид** (сажда қилувчи) – Ҳижр сураси, 98-оят.
27. **Мурсал** (пайғамбар) – Ёсин сураси, 3-оят.
28. **Тоҳо** (тоҳир ва ҳодий) – Тоҳо сураси, 1-оят.
29. **Нажм** (юлдуз) – Нажм сураси, 1-оят.
30. **Раҳматан лил-оламийн** (бутун оламларга раҳмат қилиб юборилган) – Анбиё сураси, 108-оят.
31. **Баййина** (хужжат) – Баййина сураси, 1-оят.
32. **Ҳарис** (қаттиқ хоҳловчи) – Тавба сураси, 128-оят.
33. **Шокир** (шукр қилувчи) – Анъом сураси, 53-оят.
34. **Ёсин** (эй саййид) – Ёсин сураси, 1-оят.

Булардан ташқари, Ҳусайн Воиз Кошифий “Мавоҳиби Алийя” тафсирида Баллиғ (Анфол сураси, 67-оят), Зикр (Талок сураси, 10-оят), Карим (Духон сураси, 17-оят), Муборак (Анбиё сураси, 31-оят), Ҳаниф (Юнус сураси, 105-оят), Исро (Ал-Исро сураси, 1-оят) каби сифатларни ҳам

пайғамбаримиз (с.а.в.)га тегишли деб ҳисоблайди. Аммо биз истифода этган бошқа тафсир китобларида бундай талқинни учрамадик. Ушбу қуръоний сифатлардан Навоий ўз шеърларида Муҳаммад алайҳиссалом сиймосини яратишда моҳирлик билан фойдаланган. Мисол тариқасида айнан келтирилган исм ва сифатларни кўздан кечирайлик:

Аҳмад:

Эсланг, Исо ибни Марям: “Эй Исроил авлоди! Мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридирман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқловчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар берувчиман,” – деган эди... (Саф сураси, 6-оят)

Навоий айлади ҳамдингга номалар ирсол,

Ани рад айламагил ҳаққи Аҳмади мурсал ¹.

Муҳаммад:

Иймон келтирган ва яхши амаллар қилган ҳамда Муҳаммад (алайҳиссалом)га нозил қилинган нарсага (Қуръонга) – ҳолбуки у Парвардигорлари томонидан келган Ҳақиқатдир – иймон келтирган зотларнинг эса ёмонлик-гуноҳларини ўчирур ва ишларини ўнглайди (Муҳаммад сураси, 2-оят).

Муҳаммади арабий бармоғи шиорат ила

Сипеҳр хонида ой қурси ул сифат осон

Ики ойирдики, бир нонни хони ичра Халил

Анингдек икки ушатмоқ эмастурур осон ².

Сожд:

Бас, Сиз Раббингизга ҳамд билан унга тасбиҳ айтинг ва сажда қилувчилардан бўлинг (Ҳижр сураси, 98-оят).

Сени чунки сожд қилиб кирдигор,

Анга сажда қилмоқ бўлуб ошкор. ¹

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 2: Наводир уш-шабоб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.369.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 4: Фавойид ул-кибар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.722.

Хотам:

Муҳаммад сизларнинг эркакларингиздан бирортасига ота эмасдир, балки у Аллоҳнинг элчиси ва пайғамбарларнинг **хотами** – муҳридир. Аллоҳ барча нарсани билгувчи зотдир (Ахзоб сураси, 40-оят).

*Эй нубувват хайлига хотам бани Одам аро,
Гар алар хотам, сен ул отким, эрур хотам аро.²*

Аввал:

Унга (ҳеч қандай) шерик йўқлир. Мана шу (ақида)га буюрилганман ва мен (Аллоҳнинг буйруқларига) таслим этувчиларнинг **аввали**ман (Анъом сураси, 163-оят).

*Анбиё хайликим, эрур мурсал,
Ҳам сен охир аларга, ҳам аввал³.*

Мурсал:

Ҳақиқатан, Сиз **пайғамбар**лардансиз (Ёсин сураси, 3-оят).

*Малоик аро келди руҳуламин,
Русул хайлида саййид ул-мурсалин⁴.*

Расул:

Айтинг (эй Муҳаммад): Эй одамлар! Мен сизларнинг барчангизга (юборилган) **Аллоҳнинг расули** (элчиси)дирман... (Аъроф сураси, 158-оят).

*Эй Навоий, чорайи дардингни қилгай улки, бор
Ҳам расулу ҳам амин, ҳам Мустафо, ҳам мужтабо⁵.*

Умий:

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.19.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.27.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Сабъаи Сайёр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 288.

⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 9: Вақфия. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 637.

⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 2: Наводир уш-шабоб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.12.

... Бас, Аллоҳга ва Унинг расулига имон келтирингиз! У (расул) Аллоҳга ва Унинг калималари (илоҳий китоблари)га ишонадиган **саводсиз** пайғамбардир. Унга эргашингиз, токи ҳидоят топгайсиз! (Аъроф, 158-оят)

Чу раҳиш икинчига қўйди қадам

Аторидга синди давоғу қалам.

Кўриб уммийи илмлар маҳзани

Равон касб илм этмак ўлди фани.¹

Нур:

Эй аҳли китоблар! Сизларга расулимиз (Муҳаммад) келиб, Китобдаги кўпгина сиз яширган (оят)ларни баён қилмоқда ва (хатоларингизнинг) аксариятини афв этмоқда. Аллоҳдан сизларга **Нур** ва равшан Китоб келди. (Моида сураси, 15-оят)

Замонеки нуруннга бўлмаёй зуҳур,

На зулмат бўлуб зоҳир ул дамки нур.

Чу Ҳақ айлаб ул нурни шамъи жамъ,

Анинг нуридин ёрутуб жамъи шамъ.²

Раҳматан лил-оламин:

(Эй Муҳаммад!) Биз Сизни (бутун одамларга) **айни раҳмат** қилиб юборганмиз. (Анбиё сураси, 108-оят)

Зоти олам буржида дурри самин,

Балки Ҳақдин раҳматан лил-оламин³.

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 24.

² Юқоридаги асар. – Б. 18.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Фарход ва Ширин. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.

3.2. Ҳадислар асосида пайдо бўлган ва Навоий шеърлятида қўлланилган исм ва сифатлар

Ҳазрат Навоий Шайх Аттор ёки Мавлоно Жалолиддин Румий каби шеър ёзишдан асосий мақсади “асрори илохий адоси ва маърифати номутонохий имлоси”¹ бўлмаса ҳам, эътиқоди ва дунёқараши асосини ислом дини ва тасаввуфий-ирфоний ғоялар ташкил этиши, унинг гуманизми айнан ана шу мангу ва барҳаёт ақидалар асосида шаклланганлиги ҳам инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир.

Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) сиймоси Навоий шеърлятида янги диннинг асосчиси, мўъжизакор ёки ўзининг гўзал ахлоқи билан ҳаммага намуна бўла олган пайғамбар сифатидагина эмас, балки комиллик тимсоли бўлган Ҳазрати Инсон қиёфасида гавдаланади. Биринчи бобда таъкидлаганимиздек, орифлар ақидаси бўйича, олам яралишида “нури муҳаммадий” ёки “ҳақиқати муҳаммадия” асос қилиб олинган. Улар бунга “Аввалу мо халақаллоҳу таоло кона нури” (Аллоҳ таоло яратган илк нарса – менинг нуримдир) ҳадисини далил келтирадилар. Навоий ғазал ва достонларида Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)ни барча одам ва оламлардан олдин яралган зот, дея талқин қилади:

Қидмат ичра барчадин бўлдунг муқаддамроқ, валеқ

Улки сендиндур муқаддамроқ, эрур ҳаййи қадим²

“Ҳайрат ул-аброр”даги биринчи наът “Ул ҳазратнинг нури қидамиятидаким, зот баҳрининг аввалғи жунбушида ул дурри бебаҳо ламъаси хало риштасин узди ва ул гавҳари якто ашиъаси ламъа кўргузди ва дурждин дуржға интиқол этти то Сафиюллоҳдин Абдуллоҳға етти” деб номланади. Унда нури муҳаммадий азал чироғини ёритгани, оламда вужуд сифатини касб этган барча нарсалар шу нур файзи туфайли мартабага

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Маҳбуб ул-қулуб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 464.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 3: Бадоеъ ул-васат. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 398.

етишгани, инсоният аслида унинг фарзандлари экани турли усуллар воситасида исботлашга ҳаракат қилинган. Жумладан, Одам сўзи аслида “Аҳмад” сўзидаги уч ҳарфдан таркиб топганлиги, “Ҳо” (ح) ҳарфи эса Аҳмади мурсалга берилган Илоҳий муҳаббат экани ва Ҳақ шу туфайли уни ўз Ҳабиби деб башорат этгани қуйидагича тасвирланади:

Ўзга далил истаса табъи сақим,

Басдурур Одамда “алиф”, “дол”у “мим”.

Борчаси Аҳмадда топиб иззу шон,

Ўғлида уч ҳарф атодин нишон.

“Ҳо”и муҳаббат санга-ўқдур насиб,

Ким сени Ҳақ деди ўзига ҳабиб ¹.

Қуръони каримга мувофиқ, оламдаги барча мавжудот Аллоҳ таолонинг “Кун!” (Бўл!) амридан сўнг йўқлик олаmidан пайдо бўлган. Ҳақиқати муҳаммадия ана шу амрнинг асоси – моҳиятидир:

Муҳаммад кофу нунга қурратулъайн,

Туфайли кавн ўлуб, йўқ-йўқки кавнайн.²

Бунга сабаб, Аллоҳ таолонинг ушбу оламни яратишдан асл мақсади Муҳаммад пайғамбар эди. Мавлоно Жалолиддин Румий “Маснавийи маънавий”сида “Лав лока ламо ҳалақтул-афлок” (Сен бўлмаганингда оламни яратмасдим) қудсий ҳадисининг шарҳида (бу ҳадис тўғрисида диссертациянинг биринчи бобида қисқача тўхталиб ўтганмиз – О.Д.) айтишича, Муҳаммад пайғамбар олам яратилгандан анча кейин туғилса-да, оламдаги барча мавжудот ва, ҳатто, оламнинг ўзидан ҳам муқаддамроқ эканлиги мева ва дарахт таноқузи (парадокс) кабидир. Инсон мевали дарахтни келажакда берадиган меваси учун парвариш қилади. Унинг агар келажакда берилиши керак бўлган меваси бўлмаганида эди, ўтиндан фарқи қолмасди. Шунингдек, мевали дарахтнинг бошқа дарахтлардан афзаллиги

¹Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.26.

²Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Фарҳод ва Ширин. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.315.

ҳам унда ана шу меванинг моҳияти мавжудлиги, мева бериш қобилияти борлиги, қолаверса, мева унинг кўкаришига сабаб бўлган данакнинг асоси эканлигидадир¹. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ҳам оламнинг яралишида данакнинг мағзи каби нур сифатида барчадан бурун бор эди:

*Нури мавжуд офаринишидин бурун,
Ким эди халқига муддат олти кун...
Нур йўқким, Ҳақ таоло сояси,
Лоҷарам ўтти қуёштин пояси².*

Одатда шохни Ҳақ таолонинг ердаги сояси –“зилли Илоҳ” дейишади. Навоий ўз шеърларида пайғамбаримизни “шоҳ” дея васф этади. Аммо унинг шоҳлиги одатдаги подшоҳликдан фарқ қилади. Унинг раъйига нафақат мусулмонлар, балки барча мавжудот бош эгган. У нафақат ўз замондошлари ва қаламравида ҳукмрон, балки унинг дини байроғи остида барча пайғамбарлар саф тортажаклар. Бадиуззамон Фурузонфар “Аҳодиси Маснавий” китобида шу маънода пайғамбаримиздан қуйидаги ҳадисни келтиради: Қиёмат куни Одам (а.) ва ундан кейинги барча набийлар менинг байроғим остида саф тортажаклар³. Навоий шунга асосланган ҳолда пайғамбаримизга ибтидоси йўқ азалдан интиҳоси йўқ абадгача шоҳликни мусаллам, деб билади. Агар Искандар Зулқарнайн каби жаҳонгирлар ўз қиличи ва тадбири билан бошқа шоҳлар салтанатини забт этиб, ўзининг сиёсатини бутун оламга бир муддатгина жорий қилишган бўлсалар, хотамуланбиё эса ўзигача бўлган барча шариатларни насх – бекор қилиб, Аллоҳ таоло томонидан юборилган янги динни қиёматгача мўминлар қалбида мустаҳкам ўрнатишга эришди. Демак, унинг шоҳлиги инсониятнинг руҳий олами ва уларнинг қалбида шаҳодат калимаси ўрнашгани билан тасдиқланади:

Фалакка бу бахиши қилурга не ҳад,

1 مولانا جلال الدين رومي 'مثنوي معنوي' دفتر سوم 'باهتمام كريم دمناني' تهران ۱۳۸۸ ص ۹۱

2 Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.13.

3 بديع الزمان فروزانفر. احاديث مثنوي. انتشارات دانشگاه تهران ص ۱۹۰

Сени Ҳақ шаҳ этмиш азал то абад ¹.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг пайғамбарлиги ҳам азалий ҳодиса. Унга ваҳий қирқ ёшидан бошлаб келганига қарамасдан, пайғамбарлик рутбаси ҳали Одам Сафияллоҳ яралишидан анча олдин насиб этган. Ибн ал-Арабий таъбири билан айтганда, бу зот “замон нуқтаи назаридан барча анбиёдан кейин туғилганига қарамасдан, барча салаф пайғамбарлар унинг нубувват мушкотидан баҳраманд бўлганлар”². Шу сабабли, барча пайғамбарлар ўз умматларини аслида унинг динига даъват этганлар. Бундан Одам Сафияллоҳ ва ундан кейинги барча инсоният унинг фарзандлари ҳисобланади, деган ҳулоса чиқади. Сўфийлар бу ақидани асослашда Пайғамбаримизга нисбат бериладиган “كنت نبيا و كان آدم بين الماء و الطين”³ (Ҳали Одам сув ва тупроғи қоришмаганида мен пайғамбар эдим) ёки “كنت نبيا و كان آدم بين الروح و الجسد”⁴ (Мен пайғамбар бўлган замонларда Одам руҳ ва жасад ўртасида эди, яъни ҳали яралмаган эди) ҳадисига таянадилар. Буни Навоий ўз достон ва ғазалларида турли ранг ва оҳангда баён этган. Жумладан:

Зиҳи тақаддумунг Одамга бас ҳадиси саҳиҳ,

Бу нуқта “кунту набийян” ишоратида сариҳ ⁵.

Ёки “Садди Искандарий” достонида Булбашар, яъни Одам Атони пайғамбаримизнинг фарзанди экани баёнида ота ва фарзандлик муносабати “ҳақиқати муҳаммадия” туфайли содир бўлганини қайд этади:

Бу сабқатки, зотингга берди аҳад,

Санга Булбашар тонг йўқ ўлмоқ валад...

Ажаб йўқ, сен ўлмоқ ато, ул сабий,

Бу маънигадур долл “Кунтун-набий” ¹.

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.20.

² Ўз ФАШИ, Р-7741-рақамли қўлёзма. مراتب وجود و بيان حقيقة ابتداء كل موجود عبد الكريم جيلي

³ Ўз ФАШИ, Р-2039-рақамли қўлёзма. الحقائق في التفسير محمد بن الحسين بن محمد السلمي

⁴ Ўша асар.

⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 3: Бадоеъ ул-васат. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.106.

Исломий нуқтаи назардан олиб қараганда, барча пайғамбарларнинг салафи ва отаси бўлган хотамуланбиё учун бошқа пайғамбарлар томонидан одамларни Ҳақ йўлига ҳидоят қилиш мақсадида кўрсатган мўъжизалари ҳам унинг камолоти ва тенгсиз салоҳиятини кўрсатувчи амаллар ҳисобланади. Қолаверса, бу зотнинг мартаба ва даҳоси бошқа пайғамбарлардан анча баланд туради. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таъкидлаганидек, “бошқа пайғамбарларга улкан мўъжиза бўлиб хизмат қилган ҳодисалар Муҳаммад алайҳиссалом учун оддий бир иш эди. Деярли ҳамма пайғамбарларга берилган мўъжизаларга ўхшаш ишлар Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётларида ҳам бўлиб ўтган. Бу ҳақдаги хабарлар ҳадис китобларида бор. Лекин бу нарсалар такрорланавериб, оддий бир ҳолатга айланиб қолганидан катта шов-шув қилинмасди”². Навоий ҳам ўзининг бир қанча шеърларида қатор ўринларда Муҳаммад алайҳиссаломни бошқа пайғамбарлар билан қиёслайди ва унинг нубувват хайлида мислсиз эканлигини исботлайди. Жумладан, ўзининг гўзал қиёфаси билан машҳур бўлган Юсуф (а.) пайғамбар ҳақида “Қисас ул-анбиё”да ушбу ҳадис келтирилган: “Одам (а.)нинг хуснини иккига бўлдилар: ярмини Юсуф (а.)га бердилар, қолган ярмини эса олам халқига улашдилар”³. Аммо шундай мислсиз гўзаллик соҳиби бўлган Юсуф (а.) ҳам малоҳатда Муҳаммад алайҳиссаломга тенг келолмайди. Чунки Юсуфнинг гўзаллиги ҳам Одам алайҳиссалом жаннатда бўлганида Аллоҳ таоло томонидан берилган хусннинг даврлар оша зоҳир бўлган бир кўриниши, холос:

Юсуф эрмас чун малоҳатда жамолингга шабиҳ,

Хуснунгга ани малиҳ ўлмағай этсам таибиҳ.

Одам асрорининг ижмолини қилди тафсил,

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.18.

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2006. – Б. 176.

³ Қисас ул-анбиё. – Душ.: Адиб, 1983. – Б.135.

Мундин эркинки дединг ал-валаду сирри абиҳ ¹.

“Ал-валаду сирру абиҳ”, ўтган бобда кўриб чиққанимиздек, пайғамбаримиз ҳадисларидан бўлиб, Навоий уни келтириш орқали Юсуф (а.)нинг ҳусни Одам Ато ҳуснининг “тафсили” эканлигига урғу бериш билан бирга Одам ҳам аслида ўз отаси – Муҳаммад алайҳиссаломга ўхшаш эканига нозик ишора қилади. Биринчи байтда Юсуф (а.)нинг ҳусни малоҳат бобида хотамуланбиё жамолига тенглашолмаслиги ҳақида сўз юритилади. Ушбу киёс ҳам саҳиҳ ҳадис негизида шаклланган. Хабарда келтирилишича, Ойиша онамиз (р.а.) бир куни расулуллоҳдан ҳусн бобида ким гўзалроқ: у кишими ё Юсуф алайҳиссалом? – деб сўрайдилар. Пайғамбаримиз шундай жавоб берадилар: Биродарим Юсуф мендан гўзалроқдир, аммо мен у кишидан малоҳатлироқман. Зероки, у кишининг ҳусни оламга фитна солди, аммо мен барча оламдагиларга раҳмат қилиб юборилганман ². Шу маънони Навоий бошқа бир ғазалида қуйидагича назмга солган:

Эйки Юсуф бирла сўрмишсен ҳабибим ҳуснидин,

Ул сабиҳ ўлди латофат ичра, аммо бу малиҳ ³.

“Саҳиҳи Бухорий”нинг “Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сифатлари хусусида”ги бобида хотамуланбиёнинг сиймолари тўғрисида қуйидаги ҳадис мавжуд: ***Абу Исҳоқ: “Бародан: “Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг юзлари қилич каби (жилвали, порлоқ) эрдими?” – деб сўрашди. Шунда Баро: “Йўқ, балки ой (қамар) монанд эрди,” деб жавоб бердилар,”– дейдилар*** ⁴. Мумтоз Шарқ шеъриятида гўзал ёрни ойга нисбат беришда ушбу ҳадис сабаб бўлган бўлса, ажаб эмас.

Навоий қуйидаги байтда Муҳаммад алайҳиссаломнинг Қуръонда “Нажм” (юлдуз) сифати билан келтирганлигини ҳисобга олиб, салаф

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 2-том. Наводир ун-ниҳоя. – Т.: Фан, 1987. – Б. 463.

² Рабғузий Носируддин Бурхонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990. – Б. 124.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 2-том. Наводир ун-ниҳоя. – Т.: Фан, 1987. – Б. 84.

⁴ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997. – Б. 472.

пайғамбарлар ҳамда хотамуланбиёнинг Илоҳий Саодатга эришувини қиёслашда ой ва юлдуз таносубидан маҳорат билан фойдаланган. Агар бошқа набийларнинг толеъ осмонида бахт юлдузи каби порлаган бўлса, хотамуланбиё барча пайғамбар ва башарият оламининг бахт-саодат юлдузи ҳисобланади. Қолаверса, нужум илмида толеънинг саъд ёки наҳс келишини аниқлаш ойнинг қайси осмон буржида қарор топганига боғлиқ:

Нубувват авжида кўп толеъ ўлди ахтари саъд,

Бири сен ойдек эмас эрди ахтари масъуд ¹.

Ислом тарихидан маълумки, чеҳраси илоҳий файз тажаллийсидан ойдек порлаб турган сўнгги пайғамбарнинг шариятини қабул этмаган Макка мушриклари ундан мўъжиза талаб қиладилар. "...Шунда ул зот ойни иккига бўлиб кўрсатдилар, ҳатто одамлар Ҳироъ тоғини ойнинг икки бўлаги орасида кўришди"². Ушбу ҳодисани Навоий қитъаларидан бирида ўзига хос маҳорат билан тасвирлаган. Навоий талқини бўйича, бу мўъжиза Аллоҳнинг инояти билан шунчалик осон амалга ошганки, ҳатто меҳмонсиз овқатланолмайдиган Иброҳим Халилуллоҳнинг дастурхонида ҳам нонни ушатиш бунчалик осонлик билан муяссар бўлган эмас:

Муҳаммади арабий бармоғи ишорат ила

Сипеҳр хонида ой қурси ул сифат осон

Ики ойирдики, бир нонни хони ичра халил

Анингдек икки ушатмоқ эмастурур осон ³.

Исо алайҳиссалом билан Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)нинг ўхшаш томонларидан бири – иккаларига ҳам Сўз эъжози насиб этган. Исо алайҳиссалом ўз нафаси билан ўликларга жон киргизгани ҳамда дардмандларга шифо бергани тўғрисида диний адабиётларда қатор қисса ва ривоятлар мавжуд. Муҳаммад пайғамбарга эса бутун олам асрорини ўзида

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 3: Бадоеъ ул-васат. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.119.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ, 2-жилд. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – Б.562.

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Фавойид ул-кибар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.722.

муҳассам этган Сўз – Қуръони карим берилган. Агар Исо Масиҳнинг мўъжизаси жисмлар оламига оид бўлса, хотамуланбиё мўъжизаси абадий барҳаёт руҳоният оламига тегишлидир. Исодан шифо топганлар ёки у туфайли қайта тирилганлар эртами-кеч фоний дунёни тарк этишга маҳкумдирлар. Зеро, бу мўъжизавий кўмак нариги оламда ҳеч нарсага ярамайди, аммо Муҳаммад алайҳиссалом сўзидан баҳраманд бўлган жонлар икки дунё саодатига эришиши муқаррар:

*Берур ул бир ўлукка жон сўзидин,
Тан аро киргузур равон сўзидин.
Муни дерлар: “Муҳаммади арабий”
Ул бирининг “Масиҳ” эрур лақаби ¹.*

Навоий Исо Масиҳ мўъжизалари тўғрисида ҳам “ҳақиқати муҳаммадия” таълимотига мувофиқ мулоҳаза юритади. Унинг фикри бўйича, Исо Масиҳнинг ўликни тирилтирувчи мўъжизаси ҳам Юсуфнинг ҳусни каби хотамуланбиёнинг “нубувват мушкоти”дан баҳраманд бўлгани туфайлидир. Бу ақида расмий диндорлар томонидан унчалик мақбул кўринмаса ҳам, сўфийлар ҳалқаси, айниқса, ваҳдат ул-вужуд назарияси тарафдорлари ичида кенг тарғиб қилинади:

*Гар такаллумдин ўлукни тиргузурлар хўблар,
Барчасига маҳвашим гўё қилур талқин ҳадис.²*

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, ваҳдат ул-вужуд назариясининг асосчиси Муҳйиддин Ибн ал-Арабий барча оламлардан олдин вужудга келган Муҳаммад билан ислом шариатини жорий қилган Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар ўртасида фарқ бор, дейди. Унинг ақидаси бўйича, “ҳақиқати муҳаммадия” илоҳий асрорнинг бироз конкретлашган кўриниши, Муҳаммад эса шу ҳақиқатнинг моддий оламдаги ифодаси, холос. Аммо Навоий тавсифлаган Муҳаммад қандайдир мавҳум, умумий тушунча эмас, балки:

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Сабъаи сайёр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.298.

² Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 2-том. Наводир ун-ниҳоя. – Т.: Фан, 1987. – Б. 84

*Қураший асл, Абтаҳий маҳмил,
Хошимий кеш, Ясрибий манзил ¹.*

Етимликда ўсиб-улғайиб, бир муддат савдогарлик билан шуғулланган, тижорат аҳлининг ишонч ва ҳурматига сазовор бўлган, одамийликнинг олий намунаси ҳисобланган энг гўзал фазилатлар соҳиби, Аллоҳнинг сифатлари билан зийнатланган инсон:

*Деб лақабин аҳли тажаммул Амин,
Андин ўлуб ҳамдами Рухул-амин².*

Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинадиган ҳар бир ҳадис у кишининг “камол аҳли ичра энг акмали” эканлигига гувоҳлик беради. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.)дан қуйидаги ҳадис ривоят қилинади: “Расулуллоҳ (с.а.в.) ўзлари ҳам шалоқ сўзларни сўзламас, ўзгаларни ҳам шалоқ сўзламоғига йўл қўймас эрдилар ва ул зот “Дарҳақиқат, сизларнинг яхшингиз – хулқи яхшингиздур!”– деб марҳамат қилар эрдилар”³. Гўзал ахлоқ соҳиби бўлган шоирни ўз дини билан гўзал ахлоқни ҳам тарғиб қилган ва унга оғишмай амал қилган пайғамбаримиз даҳосининг бу қирраси ҳам мафтун этганди, албатта. Жумладан, ғазалларининг бирида шундай деб ёзади:

*Зиҳи азалда карам айлабон санга халлоқ,
Карими хилқат ичинда макорими ахлоқ.⁴*

Шу ўринда яна бир нарсани алоҳида қайд қилиш лозимки, ислом дини заминидида шаклланган барча таълимотлар (албатта, динни ўзининг ғаразли ниятларини рўёбга чиқариш учун нотўғри талқин қиладиган айрим бузғунчи тоифалар бундан мустасно) Муҳаммад пайғамбарни камолотнинг тимсоли ва комил инсоннинг юксак намунаси деб эътироф этадилар. Аллоҳ таоло барча

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 7: Сабаи Сайёр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.285.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.29.

³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ.2-жилд. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.-Б.476.

⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Бадосъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987. – Б. 269.

мавжудотдан аввал комил инсон – Муҳаммад Мустафонинг нуруни яратган экан, демак, камолотга интилиш, ҳайвоний хислатлардан покланиб, макорими ахлоқ – гўзал хислатлар билан зийнатланиш ва хотамуланбиё каби тўғри сўз, эзгу амал ва пок ният билан яшаш ҳар бир инсоннинг бу дунёдаги энг олий мақсади бўлмоғи зарур. Навоийнинг ўз шеърларида Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) сиймосини яратиши ҳам одамларни ана шундай олий мақсад ва улуғ ғоя сари чорлашнинг ўзига хос ифодасидир.

“Сунани Термизий”да Аббос ибн Абдулмуталлибдан ривоят қилинган ҳадисда келтирилишича, бир куни саҳобалар Пайғамбарни кутиб ўтирардилар. У зот чиқиб, саҳобаларга яқинлашганларида, улар Иброҳим Халилуллоҳ, Мусо Нажиюллоҳ¹, Исо Рухуллоҳ, Одам Сафияллоҳ каби пайғамбарларни эслашиб, сифатлаётганларини эшитиб қоладилар. Салом бериб, улар суҳбатига қўшилган пайғамбар уларнинг сўзларини тасдиқлаб, илова қиладилар: “Огоҳ бўлингким, мен Аллоҳнинг Ҳабибиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни ҳамд байроғини кўтарувчи ҳамда биринчи шафоат сўровчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни биринчи шафоат қилинувчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен жаннат ҳалқаларини биринчи ҳаракатга солувчиман. Бас, Аллоҳ уни (айнан) мен учун очар ҳамда мени ва менинг умматимнинг фақирларини унга киргизар. Мен аввалгилар ва охиригиларнинг энг мукаррамиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ.”² Ушбу ҳадис пайғамбаримиз шаънига айтилган сўзлар, юқорида келтирилган ҳадисларнинг хулосаси ва қаймоғидир. Шундай улуғ пайғамбарнинг уммати бўлган Навоийнинг:

Улусни тутти Навоий сўзи анинг бирла

¹Мумтоз адабиётда Мусо (а.)ни одатда, Калимуллоҳ сифати билан эслашади. Ушбу ҳадис матнида бу пайғамбарнинг Нажиюллоҳ – Аллоҳ томонидан юборилган халоскор, деган сифатлари борлиги ойдинлашади.

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2006. – Б.17.

Магар расули алайҳиссалом қилди ҳадис ¹,
деганида ҳам ҳеч қандай ортиқча фахрланиш йўқ, балки воқеликнинг айна
ўзидир.

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 1: Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.110.

3.3. Навоий шеърятда меърож кечасининг тасвири

“Навоий асарларининг изоҳли луғати”да “меърож” сўзининг биринчи маъноси “шоти”, “нарвон”, иккинчи маъноси “юқорига (кўкка) кўтарилиш”, учинчи маъноси “Муҳаммад пайғамбарнинг Маккадан Қуддусга бориши ва Қуддусдан кўкка чиқиши”, деб изоҳ берилган¹. Меърожнинг биринчи маъносида ишлатилган байт ё мисрани Навоий асарларида учратмадик, аммо пайғамбаримизнинг самовий сайри – Аллоҳ таоло ҳузурига кўтарилган муқаддас кеча тасвирланган шеърлар талайгина.

Ўтган бобларда таъкидлаганимиздек, “Хазойин ул-маоний”нинг ҳар бир ҳарф туркумига оид ғазалларнинг деярли ҳаммаси ҳамд ва наът ғазаллар билан бошланади. Тадқиқотчи З.Ғаффорова наът ғазаллари тўғрисида қуйидагича фикр билдирган: “Ҳазрат Навоий наът ғазалларида пайғамбаримизнинг сифатлари, хусусиятлари, шафоатлари, нурларини васф этади... Мазмунига кўра, наътларни, шартли равишда, иккига бўлиш мумкин: 1. Васф наътлар; 2. Меърожнома наътлар.

Васф наътларда пайғамбаримизнинг умумий сифатлари қаламга олинади... Навоийнинг меърожнома наътларида пайғамбаримизнинг Маккадан қуддусга боришлари ва Қуддусдан кўкка чиқишлари, яъни юқорига кўтарилишлари, Аллоҳ ҳузурига сафарлари – меърож туниси дейиладиган парвозлари таърифу тавсиф этилади”².

“Ҳайрат ул-аброр”нинг муқаддима қисми басмала боби, ҳамд, тўртта муножот, тўртта наът ва меърожномадан иборат. Аллоҳ ҳамдига бешта боб бағишлангани, пайғамбар наътига ҳам шунча миқдорда боб ажратилгани ҳисобга олинганда, “Ҳайрат ул-аброр”нинг муқаддима бобларини “Ҳамса”нинг барча дostonларига оид, деб ҳисоблаш мумкин.

Меърож боби 53 байтдан иборат. Олти байти меърож кечасининг таърифига бағишланган. Шоир қоронғу кечани ҳаёт чашмасининг макони –

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-томлик / Э.Й. Фозилов таҳрири остида. 3-том. – Т.: Фан, 1984. – Б. 432.

² Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. – Т.: Маънавият, 2001. – Б. 11–12.

зулмат мамлакатига ўхшатади. Сиртдан осуда кўринаётган бу кечада хузурбахш насим эсиб, улуг бир хушхабардан нишон берарди. Жаннатдан келаётган роҳатбахш бир насим ер юзини фасод ва чиркиндан тозалаётганини тасвирлаш аслида Ибн Аббос (р.а.) ривоят қилган ушбу ҳадис мазмунига ишорадир: Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар : Мен сабо (шарқдан эсадирган шамол) бирлан ғолиб қилиндим ва Од қавми дабур (ғарбдан эсадирган шамол) бирлан ҳалок қилинди¹:

Тун қилибон гардини анбарсиришит

Бутратибон ерга насими биҳишит ².

“Сойири улвиймақом” – Жабрайил (а.) келиб, Ҳақ муждасини етказганидан сўнг шавқ асрори хазинаси – Муҳаммад пайғамбар жаннатдан келтирилган “маркаби фархундафол” – Буроқ отига миниб, коинот сайрига отланади. Бир қадамидаёқ фалакка чиқиб кета оладиган бу отнинг туёғи гардидан ақл кўзи “Ўймо”ни мушоҳада этарди:

Гарди била бораи суръатнамо,

Еткурубон ақл кўзига Ўймо ³.

“Расулуллоҳ (с.а.в.)дан сўралди: Халқни яратишидан олдин Раббимиз қаерда эди? Бас, Расулуллоҳ (с.а.в.) буюрдиларким, устида ҳам, остида ҳам ҳаво бўлмаган бир Ўймо – юпқа булут устида эди.”⁴ Кўк сайрига чиққан пайғамбар етти фалак ва ўн икки буржни бирма-бир босиб ўтади. Шундан сўнг арш сори азимат қилиб, Лавҳ ул-маҳфузни кўради. Рафраф маконида Жабрайил ва Буроқ билан хайрлашади:

Рафраф уза нўя қилиб чун кушод,

Ҳамраҳу раҳравга этиб хайрбод ⁵.

¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ.3-жилд. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – Б.232.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.35.

³ Ўша манба. – Б. 45.

⁴ Сойиниддин Али бин Муҳаммад Тарака Исфажоний. “Шарҳи ҳадиси Ўймо”. – Техрон, 1351 х.ш. – Б. 284.

⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.37.

Бутун борликни сайр этиб чиққан пайғамбарнинг камолот йўли шу билан ниҳояланмайди. У энди Ломакон водийси сайрига чиқади. Бу олам ўзгарувчанлик хусусиятидан бегона, собит ва барқарор олам. Маълумки, моддий олам ҳаракат туфайли муайян вақт ва маконда миқдор ва сифат ўзгаришларга учрайди. Аммо Ломакон олами вақт ва фазо билан чегараланмаган жой. Унда модда оламига хос бўлган меъёрлар ўрнига руҳоният оламининг ўлчамлари мавжуд бўлганлиги ва бу меъёрлар фақат Аллоҳга маълум эканлиги сабабли, Ломакон оламидаги сафарни батафсил тасвирлаш имкони йўқ. Буроқ ва Жабрайил бу йўлда унга ҳамроҳ бўлолмагани сабаби, жаннат ва жаннатийлар ҳам, фаришталар ҳам азалийлик хусусиятига эга эмаслар. Демак, улар замон ва макондан ташқарида мавжуд бўлган Йўқлик оламига сафар қилолмайдилар. Бу ерда Йўқлик олами одатий тушунчадан анча кенгроқ талқин қилинади. Навоий талқинида Йўқлик олами, яъни Ломакон водийси фазо ва вақт, замон ва макон каби моддийлашган оламга хос бўлган хусусиятларга эга эмас. Ломакон – Илоҳий олам. Унинг борлиғига далолат қилувчи хусусиятларни инсон ақли англаёлмайди. Бошқача қилиб айтганда, Ломакон – биз унга қандай хусусият ва қандай таъриф бермайлик, ундан-да кенгроқ, инсон ақли учун мавҳум, ёлғиз Аллоҳга хос ва ёлғиз Унга маълум бўлган мақом. Бу мақомга тупроқдан яралган бадан ва моддий оламни идрок этиш учун берилган бешта ҳис билан етиб бўлмайди, чунки бу мақомда аслан йўл ҳам, қадам ҳам йўқ – у моддийликдан хориж бўлган олам. Пайғамбар ҳам тўрт унсур – сув, ҳаво, тупроқ ва оловдан хориж бўлиб, Аллоҳ йўлида фано бўлади:

Ўзлугидин нақшу намудор йўқ,

*Нақшу намудоридин осор йўқ*¹.

Меърож кечаси тўғрисида Шарқ фалсафий тафаккури тарихида турлича фикрлар билдирилган. Жумладан, Ибн Сино бу сайрни пайғамбар руҳониятига оид, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, пайғамбар Буроқ билан

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.38.

Байт ул-ҳарамдан Аксо масжидигача бўлган сафари жисмоний бўлиб, осмонга уруж этишида руҳ баданни муайян вақтда тарк этиб, яна ўз ватани–бадан мулкига қайтган¹. Ғаззолий бошчилигидаги бошқа бир гуруҳ мутафаккирлар эса, Ибн Синонинг ушбу фикрини кескин рад этиб, меърожга оид саҳиҳ ҳадисларга таянган ҳолда, хотамуланбиёнинг меърож сафарини жисмоний, деб ҳисоблашади². Алишер Навоий ҳам бу сафарни жисмоний деб ҳисоблайди. Унинг ақидаси бўйича, Пайғамбаримиз (с.а.в.) жисмининг таркиби ҳисобланган тўрт унсур нурга қоришган эди. Оламдаги барча нарсалар нури муҳаммадийдан яралган бўлса, демак, ломакон мақомига етишгандан сўнг Муҳаммад (с.а.в.) жисми ҳам ўз асл моҳияти – нури муҳаммадийга айланган. Шу сабабли унинг Ҳақ висолига етишган жисмини “қолаби хокийнасаб” деб атайти:

*Ҳамраҳ анга ҳамраҳи хокийнасаб,
Гар десалар, бор эди, йўқтур ажаб* ³.

Умумий тарзда олганда, Навоий барча шеърларида тавҳид масаласида ислом шариати нуқтаи назаридан фикрлайди ва шариатдан айри бўлган барча нарса Аллоҳга ширк келтириш, деб ҳисоблайди:

*Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади, илҳод бил* ⁴.

Хотамуланбиё фанога етишгандан сўнг “бақо кўзгуси”ни мушоҳада қилишга эришади. Ва Абодий Ҳақиқатга етишиб, ўзи ҳам Ҳақ дарёсига томган томчидек сингиб кетади. Шу сафарида икки олам раҳматини қозониб, Ерга барча оламдагиларга айни раҳмат бўлиб қайтади:

*Икки жаҳон раҳматини қозғониб,
Ҳар нимаким қозғониб, олиб ёниб* ¹.

¹ Ўз ФАШИ, Р-2385-рақамли қўлёзма. ۱۲۹ ص الرسالة المعراجية ابو علي ابن سينا

² Ўз ФАШИ, Р-2485-рақамли қўлёзма. رسالة في النفخ و التسوية و الروح الغزالي ص ۴

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.38.

⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Бадоеъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987. – Б. 324.

“Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам меърож кечаси шу йўсинда таърифланади. 68 байтдан иборат ушбу боб ҳам тун тасвири билан бошланади. Фарқи шундаки, шоир бу достонда “жаҳоннинг асру фаррухфол шоми”ни тасвирлашда достоннинг умумий мазмунига мос тушадиган тасвир воситаларини қўллайди. Тунни Чин санамига ўхшатишига сабаб достоннинг асосий қаҳрамони – Фарҳод Чин мулки ҳоконининг ўғли эди. Тасвир воситалари ва сюжет деталларининг бир-бирига уйғунлигини достоннинг ҳар бир байтида учратиш мумкин. Жумладан, меърож кечасини қуйидагича таърифлайди: “Ул шахсувор васфидаким, қоронқу тунла тийра ҳокдондин Буроқ барқваш узра чиққони “Мин аз-зулумоти илан-нур”дин мухбир эрди, балки ул рокибнинг пок зоти остидағи пок оти била “нуран ало нур”дин хабар берди ва бу нурлар малакут шабистонини мунаввар ва малак бўстонини рашки сипеҳри ахзар қилди”². Йигирма бешинчи бобда Фарҳоднинг Хизр билан мулоқот қилиб, унинг суҳбатидан ғам зулумотидан чиқиб, кўнгли жоми жаҳоннамога айланиб, маърифат майидан тўлганини тасвирлайди. Яъни бу ерда пайғамбаримизнинг меърожи нодонлик, жаҳолат, ғазаб, ҳасад, макр, бир сўз билан айтганда, ёвузлик ин қурган тупроқ оламидан чиқиб, Илоҳий нурга ғарқ малакут ва лоҳут оламларини сайр этгани ва оламдаги осий бандаларга айна шафоат, шафқат ва раҳмат бўлиб қайтгани Фарҳоддек Илоҳий Ҳақиқат ва Муҳаббат йўлидаги солиқларга ибрат намунаси сифатида талқин қилинган. Қолаверса, пайғамбаримизнинг: “Балоларнинг энг каттаси пайғамбарларга ёғилади, ундан сўнг авлиёларга ва шунга ўхшашлари бошқа кишиларга”³ мазмунидаги ҳадисига асосланиб, “Илоҳий раҳмат, мағфират ва муҳаббатларнинг энг улуғи ҳам энг аввало, пайғамбарларга насиб қилган”, деб айтиш мумкин. “Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам “Ҳайрат ул-аброр”даги каби Жабройил ва Буроқ истиора

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.38.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Фарҳод ва Ширин. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.318.

³ امام مسلم صحيح مصر: محمود توفيق الكتبي ١٣٤٩ هـ. ق. ص ٢٠١

санъати ёрдамида тавсифланган. Меърожнинг биринчи босқичи, яъни Ер куррасини сайр этгани бир байт билан тасвирланган:

Ҳам аввал ҳамла раҳиши барқхўдин

*Ўтуб туфроғу елу ўту сувдин*¹.

Иккинчи босқичда етти фалакни бирма-бир кезиб чиқади. Фалак муваккиллари тартиби қуйидагича берилган: Қамар–Аторуд–Зухра–Қуёш–Баҳром–Муштарий:

Қолиб еттинчи қўргон посбони,

Ўтуб чобуксавори осмоний.

Кириб чун секкизинчи торам ичра,

Тоғиб ҳардам ўзин бир олам ичра ².

Саккизинчи фалак (25–32-байтлар)да ўн икки буржни айланиб чиқади. Бу ерда ҳам дostonнинг кейинги бобларида Фарҳод бошидан ўтказган можароларни тасвирлашда қўлланган тасвир воситалари талайгина. Арш, Курси, Лавҳ ул-маҳфуз ва Қалам макони бўлган тўққизинчи фалакни кезиб чиққандан сўнг ундан-да юқориноқ бўлган маконга от қўяди:

Юқорроқ қўргузуб чун раҳиши новард,

Чиқориб ломакон майдонидин гард ³.

“Имом Аҳмад Имом Масъуддан қилган ривоятларида Исро кечаси Пайғамбар алайҳиссалом тугаш дарахтига бориб етдилар, у еттинчи осмонда эди. Ердан чиққан нарсалар ҳам, юқоридан тушган нарсалар ҳам унга етиб тўхтади”⁴. “Ҳайрат ул-аброр”даги меърожномада айтилганидек, ломакон оламини пайғамбар бир ўзи, йўлдошсиз кезиб чиқади. Бу ерда ломакон сайри анча батафсил берилган, яъни ломакон оламининг тугаш дарахти – Раф-раф мақоми ҳамда Буроқ ва Жабрайил (а.) унга сафардошлик қилолмасликлари тасвирланган:

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Фарҳод ва Ширин. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.319.

² Ўша манба. – Б. 22.

³ Ўша жойда.

⁴ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2006. – Б. 194.

*Тушуб андин бийик чун иттифоқи,
Бориб андоқки тебранмай Буроқи.
Самандин ташлагач ул маънавий ганж,
Самандидек тутуб пайкин доғи ранж ¹.*

Ўзлиги ва ҳатто ўзидан фард бўлган пайғамбар Ёри азал дийдорига ошиқади. Меърож кечаси тасвирига бағишланган бир қатор диний-ирфоний асарларда Аллоҳ билан Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) мулоқоти чоғида ўрталарида етмишта нурли ҳижоб-парда бор эди, деб ёзилган. Улар бунга Муслим “Саҳиҳ”ида келтирилган қуйидаги ҳадисни асос қилиб олганлар: Аллоҳнинг нур ва зулматдан етмишта ҳижоби бор, агар улар очилса, Унинг халқидан кимки назар солса, муҳаққақки, юзи ва кўзи қуйиб кетгай ². Навоий бу пардани “шодурвони ваҳдат” (ягоналик пардаси) деб атайди:

*Чу қилди жилва шодурвони ваҳдат,
Насими васл очиб домони ваҳдат ³.*

Тасаввуф фирқалари Ҳаққа етишишни турли хил таърифлаганлар. Кимдир иттиҳоддан сўз очса, кимдир ҳулул назариясининг тарафдори. Ҳанафия мазҳаби негизида шаклланган нақшбандийлик тариқати тарафдорлари эса бу ҳолатни ваҳдат – бирлик, деб атайдилар. Навоий ҳам шу тариқатнинг намояндаси сифатида меърожни ваҳдатнинг олий намунаси сифатида таърифлайди:

*Иноят илги оламдин ниҳони,
Ҳарими ваҳдат ичра чекти они...
Вужуди кўрмади жуз Ҳақ вужуди,
Тузулди Ҳақ каломидин суруди ⁴.*

Агар “Ҳайрат ул-аброр” ҳамда “Фарҳод ва Ширин” достонларида мазкур мавзудаги боблар меърож кечаси тасвири билан бошланса, “**Лайли ва**

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 6: Фарҳод ва Ширин. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.321.

² امام مسلم ' صحيح ' مصر: محمود توفيق الكتبي ' ١٣٤٩ هـ. ق. ' ص ٥١٩

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 6: Фарҳод ва Ширин. – Т.: Гафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 322.

⁴ Ўша жойда.

Мажнун” достонининг меърож боби муаллифнинг руҳий кечинмалари ва достон ижод қилинаётган “ғам кечаси”нинг тасвири билан бошланади. Муаллиф саккиз байтда умрнинг бефойда ўтган лаҳзаларидан пушаймонлик, эртанги кун изтироби, руҳий тушкунлик ва умидсизликдан қутулмоқ йўллари ахтариш каби ҳолатларни тасвирлаган. Тўққизинчи байтдан бошлаб эса, меърож кечаси таърифи бошланади:

Бу шомга истасанг ниҳоят,

Ул шомдин айлагил ҳикоят ¹.

Ўн олти байтда башарият тарихидаги энг улугъ мўъжизалардан бирининг содир бўлиши арафасидаги ҳолат тасвирланади. Тун ранги мушки нобдек қоп-қора, аммо бу қоронғулик дилга сурур бағишлайди. Ишроқ назарияси асосчиси Шихобиддин Сухравардий оламдаги барча ёруғликларнинг асоси қора нур, деб ҳисоблайди ². Меърож кечаси ҳам ана шундай нур билан ғарқ бўлган. Ер юзини ғам гардидан поклаган шабнам осмондаги юлдузлар каби шуъла таратади. Нур сочаётган шудринглардан Ер ҳам осмоннинг кўзгусига айланган гўё. Бутун борлиқ Аллоҳ ҳамдида тасбиҳ айтмоқда. Жумладан, осмондаги юлдузлар “Вал-лайл” сурасини ўқимоққа машғул:

Атфоли нужум айлабон майл,

Ўқурғаву ўқумоғи “Вал-лайл”³.

“Вал-лайл” ибораси Қуръоннинг шу номдаги сурасининг биринчи оятидан иқтибос қилинган бўлиб, мазкур бобнинг сарлавҳасида келтирилишича, Аллоҳ таоло Борлиқни ўз зулматига ўралиб келаётган кеча билан қасам ичаётганида меърож тунини назарда тутган: “Ул шоми висолнингким, “Вал-лайли изо яғшо” ояти бўла олғай анинг шони саводида ёзилмоғи...”

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Лайли ва Мажнун. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.19.

² فرهنگ مستلحات عرفا، سيد جعفر سجادي، ص ۳۰۹

³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Лайли ва Мажнун. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.19.

Пайғамбар (с.а.в.) бу пайтда Уммаҳоний манзилида Маҳбуб васли орзусида барча олам ташвишларидан озод бўлиб, ибодат билан машғул эди. “Бариди нурбахш” – Жабройил келиб, пайғамбарга Ҳақ унинг васлига орзуманд экани хабарини етказди. Бу хушхабарни эшитган пайғамбар “барки гармрав”, “нурдан яралган”, “жаннат фариштаси” дея сифатланган Буроққа миниб, меърожга кўтарилади. Бунда ҳам сафар Ердан бошланиб, тўққиз фалакни сайр этиш билан давом этади. Филология фанлари доктори И. Ҳаққулов таъкидлаганидек, “тасаввуф аҳли учун Буроқнинг саноксизлиги катъий ишончга айланган. Ва бу образ моддий оламдан маъно оламига ўтиш воситаси сифатида характерланган”¹.

Имом ал-Бухорийнинг “Ал-Жомий ас-саҳиҳ”ининг “Меърож ҳақида”ги бобида Молик ибн Саъсаа ривоят қилган ҳадисда келтирилишича, Муҳаммад пайғамбар осмоннинг ҳар бир қаватида бир ё бир неча пайғамбар билан кўришадилар. Фалакнинг биринчи қаватида Одам Сафияллоҳ, иккинчи қаватида Яҳё ва Исо Масиҳ, учинчи қаватида Юсуф пайғамбар, тўртинчи қаватида Идрис пайғамбар, бешинчи қаватида Ҳорун пайғамбар, олтинчи қаватида Мусо пайғамбар, еттинчи қаватида Иброҳим Халилуллоҳ билан мулоқот қиладилар ². Тасаввуф манбаларида эса, бу кетма-кетлик бирмунча бузилади. Жумладан, сўфиёна ривоятларда келтирилишича, Аллоҳ таоло Исо Масиҳни ўз ҳузурига чорлаганда, чўнтагида Биби Марямнинг игнаси қолганлиги сабабли тўртинчи осмонда қолади³. Марям игнаси образи тасаввуфий адабиётда мол-дунёга қўнгил боғлаган одам тимсолида жуда кўп қўлланилади. Навоий меърожномаларида ҳам хотамуланбиёнинг салаф пайғамбарлар билан мулоқот қилгани тасвирланмаган. Фақат “Лайли ва Мажнун”даги меърожномада тўртинчи осмонга кўтарилганда Исо Масиҳ билан шу осмонда мулоқот қилганлигига ишора қилинган:

Исоға етиб чу кимиёси

¹ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти. Филол.фан.док.дис. ... – Т.: 1993. – Б. 258.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. 2-жилд. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – Б. 576.

³ Нурбахш Дж. Иисус глазами суфиев. – М.: Юрайт-М, 2002. – С. 95.

Зарбафт бўлуб қуёш либоси ¹.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) тўққиз оламни кезиб, Рафраф мақомига кўтарилганидан сўнг ўзидан фано бўлиб, ёлғиз Илоҳ хузурига “бехудона равона” бўлади:

Бир ерга етибки, ақл етмас,

*Ул вазҳ ила ақл бовар этмас*².

“Ислом энциклопедияси”да мўъжиза – инсон ақли ва кудратидан хориж бўлган амаллар, дея таърифланади³. Меърож мўъжизаси ҳам ана шундай инсон ақли қабул қилолмайдиган ҳодисалардан. Инсон ўз ақли билан англолмайдиган ҳодисани таърифлашга тил ҳам ожиз. Шу боис, Навоий Аллоҳ ва пайғамбарининг бевосита мулоқотларини тасвирлашда, одатда, Қуръон оятларидан иқтибос келтиради. Бу – Навоий қаламига мансуб бўлган барча меърожномаларнинг умумий хусусияти:

Поя топиб анда “қоба қавсайн”,

Дийдор ўлуб анга қуррат ул-ъайн.

Тун анбари зулфини қарортиб,

“Мозог” кўзига сурма тортиб.

Очқоч басарин бу тўтиёдин,

Равшан қилибон “ва мо тағо”дин ⁴.

Ушбу меърожнома муаллифнинг руҳий кечинмалари тасвири билан бошланишини қайд қилиб ўтдик. Ҳақ висолига етишган пайғамбарнинг Ерга қайтишини тасвирлашда қўлланган тантанали ва шукуҳли оҳанг бобнинг охирида муножот ва тазарруга айланади. Навоий “улус нажоти” ҳуқуқини қозонган пайғамбарга мурожаат қилиб, карам ва лутф ила уни ҳам ўз шафоатидан бенасиб этмаслигини сўраш билан сўзини тугатади:

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Лайли ва Мажнун. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.22.

² Юқоридаги асар. – Б.23.

³ Ислом энциклопедияси / З.Хуснидинов умумий таҳрири остида. – Т.: ЎзМЭ, 2003. – Б. 260.

⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Лайли ва Мажнун. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.23.

*Эй ғамзада қалблар давоси,
Мотамзада жисмлар шифоси...
Элга назаринг чу чорарасдур,
Мен хастага бир кўз учи басдур ¹.*

“**Сабъаи сайёра**” достонидаги меърожнома сарлавҳасида юқоридаги уч дostonдан фарқли ўларок, Қуръон оятлари ёки ҳадисдан иқтибос қилинмаган. Бу боб ҳам туннинг таърифи билан бошланади. Навоийнинг тасвири бўйича, бу кечада “юз туман сабзпўши руҳоний”– фаришталар Ер юзига нузул қиладилар:

*Ер юзига малак бўлуб нозил,
Чарх абвоби фатҳ ўлуб ҳосил ².*

Меърож кечасига оид бўлган оятларда малакларнинг ерга нозил бўлиши ҳақида ҳеч қандай ишора йўқ. Фақат Қуръони карим нозил бўлган кадр кечаси таърифидаги сурада фаришталар ўз Рабблари амри билан ерга нузул этиши тўғрисида оят мавжуд ³. Навоий таъвил йўлидан бориб, меърож кечаси ҳам ўз аҳамияти ва мўъжизавийлиги билан кадр кечасидан кам эмаслигини ҳисобга олган ҳолда фаришталарнинг ерга тушишларини тасвир этган. Бундай гўзал ва файзли кечада пайғамбар аммаси Умму Ҳониънинг Каъба ёнидаги уйини хилват тутган эди:

*Даҳр шўру шаридин осуда,
Кўнгли уйғоғу кўзи уйқуда ⁴.*

Имом ал-Бухорийнинг “Ал-Жомий ас-саҳиҳ” тўпламида Шарик ибн Абдуллоҳдан ривоят қилинган меърож кечаси ҳақидаги ҳадисда, жумладан, шундай дейилган: “... Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг кўзлари уйқуда бўлса-да, қалблари уйғоқ эди. Пайғамбарлар ана шундай бўладилар, кўзлари ухлайди-ю, аммо қалблари ухламайди. Сўнг, Ҳазрат Жаброил Жаноб

¹ Ўша манба. – Б. 29.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Сабъаи Сайёр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.289.

³ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Т.: Чўлпон, 1991. – Б.642.

⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Сабъаи Сайёр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.290.

Расулуллоҳни осмонга олиб чиқиб кетдилар”¹. Муҳаммад пайғамбар сиймосини гавдалантиришга бағишланган шеърларнинг муҳим хусусиятларидан бири – тавсиф ва талқинлар ҳамда шоирона ўхшатмаларнинг барчасига бевосита ёки билвосита муайян оят, ҳадис ёки тарихий воқеа асос қилиб олинган. Масалан, таҳлил қилинаётган меърож бобидаги ушбу байтни олайлик:

Топмайин ўзда хожайи сафарий,

Ўту туффроғу елу сув асари ².

“Хожайи сафарий”дан мурод – Муҳаммад расулуллоҳдир. Бу зотдан қуйидаги ҳадис ривоят қилинади:

من بشرني بخروج سفر فبشرته بجنة عدن

(Кимки менга сафар оyi чиққани хабарини етказса, мен унга жаннат хушхабарини етказаман)³. Мавлоно Жалолиддин Румий талқини бўйича, сафар ойининг чиқишини бунчалик интиқлик билан кутишларига сабаб, Аллоҳ дийдорига сафар оyi чиққандан сўнг мушарраф бўлган Пайғамбар (с.а.в.) яна Дўст висоли яқинлашганини сезаётган эдилар. Шунинг учун ҳам сафар оyi чиққанидан сўнг, аниқроғи, рабиулаввал ойининг иккинчи кунида дорулбақога рихлат қилган пайғамбар сафар оyi чиққани хушхабарини биринчи бўлиб етказган Уккоша исмли саҳобага жаннатий бўлгани ҳақида башорат берганлар ⁴.

“Сабъаи сайёра”даги меърожноманинг Навоийнинг бошқа дostonларидаги меърожномалардан фарқ қиладиган яна бир жиҳати шундаки, унда Пайғамбар (с.а.в.)нинг Аллоҳ таоло билан дийдорлашганларидан сўнг яна Маккага қайтиб келиш жараёни батафсил тасвирланган. Рафраф мақомида пайғамбар (с.а.в.)ни икки ҳамроҳи – Жаброил ва Буруқ кутиб олади, аммо расулуллоҳнинг сурат ва сийратиди

¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ, 2-жилд. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – Б. 579.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 7: Сабъаи сайёр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.292.

³ بديع الزمان فروزانفر 'احاديث مثنوي' انتشارات دانشگاه تهران' ص ۳۵۹

⁴ بديع الزمان فروزانفر 'بحر در كوزه' ص ۴۰۰

пайдо бўлган катта ўзгаришлар уларни ҳайратга солади. “Лайли ва Мажнун” достонида “Йўқ жисмига кимса ҳамлидин дард” дея сифатланган Буроқ ул зотнинг Илоҳий ҳикмат ва раҳматдан тўла жисмини кўтарганида бели букилиб қолади:

*Маркаби орқасини айлаб хам,
Ким, анга юкланиб ики олам ¹.*

Мазкур байтда Борлиқнинг барча сир-асрорини ўзида мужассам этган “суғро олами” – Ҳазрати Инсоннинг шукуҳ ва жалоли ифода этилган. Ваҳдат олаmidан касрат оламига қайтишда малаклар ҳар бир фалакда унинг истиқболига чиқиб, шоҳларни кутиб оладиган қўшиндек икки томонда саф тортиб, ер ўпишади:

*Ҳар саф ул ергача бўлиб ҳамроҳ,
Ки қуйи амр қилмай андин Илоҳ ².*

Меърож сайри Каъбанинг ёнида тугайди. Сафарда жисм ўзи билан бирга бўлгани билан лекин унинг туффроғи пок нурдан иборат эканлиги кўйидагича талқин қилинган:

*Қайдаким, бўлди сайри афлоки
Ҳамраҳ эрди анга тани хоки.
Ким анга жисм гарчи хок эрди,
Лекин ул хок нури пок эрди ³.*

Мумтоз бадиъ илми талаблари бўйича, бир неча қисмдан иборат бўлган ва катта ҳажмдаги жанрларда мавзу ва оҳанг жиҳатидан турлича бўлган қисмларни бир-бирига мантиқий боғлаш ва янги мақсадга кўчиш учун бир ёки бир неча таҳаллус байти ёзмоқ лозим бўлган. Масалан, қасиданинг биринчи қисми баҳор ёки гўзал ёр васфида бўлса, асосий қисм – мадҳ қисмига ўтишда бир ёки бир неча байт мантиқий кўприк вазифасини бажаради. Достонларнинг муқаддима бобларининг охирида ҳам келгуси боб

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 7: Саъйи Сайёр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.293.

² Юкоридаги манба. – Б.294.

³ Ўша манба. – Б. 295.

учун дебоча вазифасини бажарувчи байтлар келтирилган. Меърож наът бобларидан кейин келгани сабабли, наътнинг сўнгги байтларини ҳам меърож ҳодисасига тааллуқли, деб ҳисоблаш мумкин. Жумладан, **“Садди Искандарий”** достонидаги наът боби қуйидаги байт билан якун топган:

*Рикобингда човуш ўлуб Жабраил,
Бу маънига меърож шомидалил ¹.*

Маълумки, **“Садди Искандарий”** ҳажм жиҳатидан **“Хамса”** таркибидаги энг йирик дoston ҳисобланади. Шу боис ундаги меърожнома ҳам бошқа меърож бобларига нисбатан анча йирик: 122 байтдан иборат. Сарлавҳада **“мо зоғал-басару ва мо тағо”** ҳамда **“қоба қавсайни ав адно”** оятлари далил сифатида иқтибос қилинган. Воқеалар ривожидан бу дostonда ҳам **“Сабъаи сайёра”**га ўхшаш. 9-байтга келганда тун тасвирланади. Жабраил билан Буроқнинг келиши ва тавсифига 7 байт ажратилган. Агар **“Сабъаи сайёра”**да Буроқ оти кўз етар жойни бир қадамда билан боса олади, деб тавсифланса, **“Садди Искандарий”**да муболаға иғроққа айланиб, унинг тезлиги кўз назаридан юз маротаба тезроқ, дея талқин қилинади:

*Қаёнким солиб гом пайки назар,
Юз онча қилиб гомидонинг гузар ².*

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф **“Ҳадис ва ҳаёт”** туркумидаги **“Нубувват ва рисолат китоби”**да меърож ва исро ҳодисаси тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтиради: **“Муҳаддислар ривоят қилишларида, Пайғамбаримиз соллаллоҳу васаллам хуфтон намозидан сўнг Умму Ҳониъ бинти Абу Толибнинг уйида ухлаб ётганларида Исро ҳодисаси бошланди. Ўша кечада Байтул Макдисга Буроқ номли ҳайвонга миниб бордилар. Сўнггра у ердаги катта харсангтош устида турганларида Меърожга кўтарилдилар.³”** **“Садди Искандарий”** достонида ҳам самовий сафарнинг биринчи босқичи Байт ул-ҳарамдан Ақсо масжидигача бўлган масофани қамраб олади:

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.22.

² Юқоридаги асар. – Б.23.

³ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2006. – Б. 176.

*Чу отланди рокиб, нечукким дарахи,
Бурун сурди Байт ул-ҳарам уза рахи.
Яна пўяда қўйди Ақсога юз,
Не ақсога юз, чархи аълога юз ¹.*

Етти фалакни сайр этишда фалак муваккиллари – Қамар, Аторид, Зухра, Қуёш, Баҳром, Муштарий ва Зухал Муҳаммад пайғамбарнинг файз дарёсидан баҳраманд бўладилар. Жумладан, ой унинг абадий нури қувват олиб, даражаси Қуёшдан ҳам баланд бўлади. Бошқача қилиб айтганда, у Қуёш нурининг сарчашмасидан бевосита озиқланади. Асотирларда қалам аҳлининг ҳомийси саналадиган Аторид сайёраси илмлар хазинаси бўлган уммий – хотамуланбиёга дуч келганидан сўнг иктисобий – ақлий билимларни қўйиб, равон илми – руҳоният илми билан шуғуллана бошлайди:

*Чу раҳиши икинчига урди қадам,
Аторидга синди давоту қалам.
Кўруб уммийи илмлар маҳзани,
Равон илми касб этмак ўлди фани ².*

Навоий коинот мушоҳадасига тўсиқ бўладиган ҳижоблар мажмуини “ваҳдат саропардаси” дея талқин қилади. Бу “ваҳдат саропардаси” етмиш минг зулмат ва нурга қоришган ҳижобдан иборат бўлиб, улар ҳам Аллоҳнинг инояти билан бартараф бўлади:

*Бўлуб рафъ ўзлук аро пардаси,
Падид ўлди ваҳдат саропардаси.
Ниқоб анда етмиш минг этти зухур,
Анинг кўпраги зулмат, озроғи нур.
Ки, рафъ этти борин ҳидоят ели,
Ҳидоят ели, йўқ, иноят ели ³.*

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.24.

² Ўша жойда.

³ Ўша асар. – Б.27.

Тасаввуф адабиётида Ҳаққа етишиш, Унинг висолидан баҳраманд бўлиш ҳолати саҳв, Ҳаққа етган солиқнинг Илоҳ висолидан кейинги ҳолати эса суқр, деб аталади. Навоий меърожомаларида Муҳаммад пайғамбарнинг Ҳақ сари қилган сафари ва Ҳақдан халққа қайтиш йўли ана шу икки ҳолатнинг олий намунаси сифатида тасвирланган. “Садди Искандарий” достонидаги меърож боби ҳам муножот оҳангидаги байтлар билан якунланади. Бу ҳам асоссиз эмас, албатта. Ислом тарихидан маълумки, меърож ҳодисаси нубувватнинг 12-йилида содир бўлган. Бу йиллар ислом пайғамбари учун энг оғир йўқотишлар (Хадича онамиз ҳамда амакилари Абу Толибнинг вафоти) рўй берган, мушриклар таҳдиди кучайган давр эди. Ана шундай оғир пайтда умидсизлик кайфиятини сўндириш мақсадида “Исро ва Меърож орқали Аллоҳ таоло Муҳаммад мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам оддий йўлбошчи эмас, анбиёлар жамоасининг аъзоси эканларини эълон қилди. У киши баъзи давлат ёки баъзи халқ учун курашадиган бошлиқ эмас, самовий таълимот орқали бутун дунёни икки олам саодатига бошловчи хотимуланбиё эканликларини эълон қилди. Исро ва Меърож Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг маҳзунликдан чиқишлари учун туртки бўлди”¹. Бу маҳзунликнинг шодлик ва сурурга айланганининг асосий сабабларидан бири – уммати шафоатини қозонгани ва бутун оламга айна раҳмат қилиб юборилганидир. Имон аҳли ҳамиша Аллоҳ раҳмати ва пайғамбар шафоатидан умидвор бўлиб яшайдилар. Навоий ҳам шафоати набавий ва раҳмати илоҳийдан умидвор эканлигини қуйидагича таърифлаган:

Навоийга бўлса гунаҳ беҳисоб,

Анга ҳам гуноҳига ҳам неҳисоб.

Шафеъ ўлгон ўлса бу янглиғ расул,

Ҳақ ул навъ ани қилгон ўлса қабул,

Иши неча журм ичра мушкилдурур,

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2006. – Б. 197.

Бағишлангон эл ичра дохилдурур ¹.

“Хамса” дostonларидаги меърожномаларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

– меърож ҳодисаси Навоийни ҳамиша инсон камолотининг юксак намунаси сифатида ҳайратга солиб келган ва ҳар дафъа қалам тебратганида буни турли воситалар билан баён этган;

– меърож кечасини тасвирлашда шу ҳодисага оид бўлган барча оят ва ҳадислар Навоий учун бирламчи манба ва илҳом сарчашмаси сифатида хизмат қилган. Бошқача қилиб айтганда, меърож кечасига оид бирорта оят ё ҳадис йўқки, Навоий унга мурожаат этмаган бўлса;

– Навоий бу бобни ёзишда ўз салафлари – Низомий, Амир Хусрав ва Жомий изидан боради, яъни меърож ҳодисасини сўфиёна талқинда беришга ҳаракат қилади;

– “Хамса”даги меърожномалар Навоийнинг диний-фалсафий дунёқарашини ўрганишда очқич вазифасини бажариши шубҳасиз. Чунки бу бобда ислом фалсафасининг асосий масаласи – Инсон ва Худонинг ўзаро муносабатлари таҳлил қилинган;

– меърожнома гарчи анъанавий мавзу бўлса-да, лекин ҳар бир шоирнинг ижодкорлик салоҳияти ва тафаккур даҳосини намоён эта оладиган ўзига хос бир майдондир. Навоий “Хамса”сидаги меърожномаларнинг ҳар бири ўзига хос тил, оҳанг ва услубга эга. Масалан, осмондаги ўн икки бурж дostonларда қуйидагича номланган:

Т/р	Ҳайрат ул-аброр	Фарход ва Ширин	Лайли ва Мажнун	Сабъаи сайёра	Садди Искандарий
1	Ҳамал	Ҳамал	Ҳамал	Ҳамал	Ҳамал
2	Ассор	Савр	Савр	Савр	Савр
3	Жавзо	Икки пайкар	Жавзо	Жавзо	Ик(к)и пайкар

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж. 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.– Б.30.

4	Саратон	Харчанг	Саратон	Саратон	Харчанг
5.	Шер	Шери нар	Шер	Асад	Шер
6	Сунбула	Хўша	Хўша	Сунбула	Хўша
7	Пала	Каффа	Тарозу	Мезон	Мезон
8	Ақраб	Чаён	Ақраб	Ақраб	Чаён
9	Қавс	Ёй	Ёй	Қавс	Ёй
10	Жадй	Жадй	Кўчқор	Жадй	Ўчку
11	Далв	Далв	Кўбқа	Далв	Кўбқа
12	Хут	Хут	Хут	Хут	Хут

Кўриниб турганидек, мазкур буржлардан фақат иккитаси – Ҳамал ва Ҳут буржларининг номлари ўзгаришсиз келган. Қолган буржларни тавсифлашда Навоий форс ва туркий нужум илмида қўлланиладиган атамалардан моҳирлик билан фойдаланган. Ёки меърож кечасида хотамуланбиёга ҳамроҳлик қилган Жабраил ва Буроқ образларини олайлик. Жабраил “сойири улвий мақом”, “қосиди қудсий”, “пайк”, “ҳамрах” (“Ҳайрат ул-аброр”), “бариди ҳомили роз”, (“Фарҳод ва Ширин”), “бариди нурбахш”, “йўлдош” (“Лайли ва Мажнун”), “қосиди жаҳонпаймо”, “тез ҳамроҳ”, “ҳорғон малак” (“Сабъаи сайёра”), “тойири барқсайр”, “Арш айвонининг тойири”, “Жабраили амин”, “паём овари раҳнавард”, “рахбар”, “ҳамқадам”, “пайки афлок гард” (“Садди Искандарий”) деб сифатланса, Буроқ оти “тойири улвий хиром”, “рахш”, “маркаби фархундафол”, “бораи суръатнамо”, “тавсан”, “рахрав” (“Ҳайрат ул-аброр”), “Буроқи барқпарвоз”, “гармрав”, “рахши новард”, “саманд” (“Фарҳод ва Ширин”), “махзи нур рахш”, “равандаи самовий”, “барқи гармрав”, “Буроқи барқдав”, “фариштаи биҳишти”, “маркаб”, “маркаби сабукпай” (“Лайли ва Мажнун”), “рахши осмонпаймо”, “маркаби ҳумоюн бол” (“Сабъаи сайёра”), “барқтайр”, “хулд бўстонининг сойири”, “товуси хулди барин”, “Буроқи сабук сайри қудсий сиришт”, “рахши гардуннавард” (“Садди Искандарий”) каби образли иборалар билан тавсифланган. Бизнинг назаримизда, “Ҳамса” дostonларини қиёсий таҳлил қилиш, уларнинг оригиналлик даражаси ва новаторлик

махоратини аниқлашда ана шундай истиора ва ташбихларга алоҳида эътибор қаратиш фойдадан холи бўлмайди.

ХУЛОСА

1. Алишер Навоийнинг асарларида Қуръон оятлари ва ҳадис матнидан қуйидаги усул ва воситалар орқали фойдаланганлиги кузатилади:

– оят ва ҳадис матнини айнан, ўзгаришсиз келтириш; аруз вазни талабига мувофиқлаштириш йўлида оят ва ҳадислар матнига жузъий ўзгаришлар киритиш; оятлар ва ҳадисларнинг маъноларини таржима қилиш;

– ислом дини таълимоти ҳамда дин тарихига оид шахслар ва воқеаларга ишора қилиш орқали фикрни қувватлантириш; муайян фикрни ифода этиш жараёнида Қуръон оятлари ва ҳадис мазмунига ишора қилувчи деталларни қўллаш;

– оят ва ҳадислар маъносини ҳикоялар замирига сингдириш, улар асосида яхлит сюжетлар яратиш; пайғамбарлар, фаришталар, илоҳий мавжудотлар ҳамда залолатга юз тутган диний-тарихий шахсларни улар ҳақида нозил бўлган оятлар ва ривоят қилинган ҳадислар асосида сифатлаш.

2. Айрим тадқиқотларда Қуръон оятлари ва ҳадисларни ўзгаришсиз – айнан келтириш тазмин ёки муламмаъ санъати ёрдамида амалга ошган, деб кўрсатилади. Мумтоз адабиётшунослигимизга оид манбаларнинг қиёсий таҳлили оят ва ҳадисларнинг асл матни шеърда тазмин ва муламмаъ санъати воситасида эмас, балки мустақил маънавий санъатлар – иқтибос ва ақд санъати воситасида қўлланилганлигини исботлайди.

3. Ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида иқтибос санъати ҳақидаги таърифларда таржима санъати хусусиятлари ҳам унга нисбат берилган. Қуръон оятлари ва ҳадислар матнини айнан келтириш ислом минтақасидаги адабиётда анча олдин шаклланган бўлса-да, лекин иқтибос алоҳида санъат сифатида XV аср Ҳирот адабий муҳити адабиётшунослигида қайд қилинган. Бадиъ илмига оид манбаларда келтирилган иқтибос ҳақидаги маълумотлар қиёсий тарзда ўрганилиб, шу хулосага келиндики, иқтибос муламмаъ санъати негизида шаклланган бўлиб, шеърда Қуръон оятлари ва ҳадиснинг асл матнини айнан келтириш баёни воситаси ҳисобланади.

4. Агар оят ё ҳадис шакли ўзгартирилган ҳолатда келса, ақд санъати, мазмуни берилса – таржима санъати сирасига киради. Иқтибос, ақд ва таржима санъати ёрдамида қўлланилган оят ва ҳадислар шеърда ифода этилган муайян фикр ё ғоянинг инкор ёки тасдиғи учун далил сифатида хизмат қилиши билан биргаликда бошқа адабий-эстетик вазифаларни ҳам бажариши мумкин. Навоий шеъриятида қўлланилган оят ва ҳадислар кўздан кечирилганида шу нарса аниқландики, “*Хайр ун-носи ман янфаъ ун-нос*” ёки “*Хайр ул-умури авсатуҳо*” каби ҳадислар аслиятда омма орасида кенг ёйилган ҳикматлардан бўлиб, Навоий бу ҳадисларнинг турли қирраларини моҳирлик билан очиб беришга эришган. Бу, бир томондан, Навоий шеъриятини англашда Қуръон оятлари ва ҳадислар мазмунидан хабардор бўлиш лозимлигини билдирса, иккинчи томондан, илоҳий оят ва набавий ҳикматлар замирида яширинган маъно қатламларини очиш, уларни янада кенг ва қўламлироқ англаш учун Навоий каби мутафаккирларнинг ижодиётини ҳар томонлама ўрганишни тақозо этишини кўрсатади.

5. Навоий шеъриятида иқтибос йўсинида энг кўп мурожаат этилган мавзу – ахлоқий-дидактик мазмундаги оят ва ҳадислар ҳисобланади. Навоий энг аввало, динни инсон руҳини камолотга элтувчи восита, деб қараган. Қолаверса, адабиёт тарихида ўзининг диний-мазҳабий қарашларини тарғиб қилиш учун шеър воситасидан фойдаланган ижодкорлар ҳам талайгина. Навоий эса ўзининг умуминсоний ва барҳаёт ғояларини ифодалашда дин асосларидан энг ишончли манба ва қудратли восита сифатида фойдаланган. У ислом динини схоластик ақидалар йиғиндиси эмас, балки барча билимлар мажмуини ўзида ифода эта оладиган, руҳий покланиш ва камолот сари етакловчи куч, яхлит маърифат сифатида баҳолаган.

6. Навоий Қуръон оятлари ва ҳадислар мазмунини шеърда сингдиришда, асосан, таржима, талмиҳ ва ишора санъатларидан фойдаланган. Тўлиқ таржима санъати асосида яратилган “Арбаъин”дан ташқари, бир қанча қитъа, девон ва “Хамса”даги айрим байтлар ҳам борки, уларда оят ва ҳадислар мазмуни ўзбек тилида берилган. Таҳлил жараёнида

шу нарса маълум бўлдики, Навоий ҳадислар таржимасига бағишланган китъаларида “Арбаъин”га нисбатан анча эркин қалам тебратган. Бу китъаларда таржимадан кўра, шоирона талқин кучли. Аммо улуғ шоир ана шу талқинда ҳам ислом тарихи “детал”ларидан моҳирлик билан фойдаланиб, ҳадис ва оятларга янгича жило беради.

7. Ишора санъати Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадислари маъносига ишора қилиш орқали шеърга полифоник руҳ бағишлаш, маъно кўлами ва сўз залворини ошириш, ўқувчини ранг-баранг маънолар олами билан нозик баён воситасида ошно қилиш ва уларга такрорланмас эстетик завқ бағишлаш мақсадида ҳосил бўлган. Ишора санъати қўлланилган байтда, албатта, муайян оят, ҳадис ёки ҳикмат мазмунига ишора қиладиган белги – сўз ё ибора мавжуд бўлади. Ана шу белги – кўрсаткич байт замирида яширинган маъно оламини очишга ёрдам беради.

8. Комил инсон ғояси миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан ҳисобланади. Барча илмий адабиётлар, айниқса, ислом фалсафасида Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) комил инсоннинг олий тимсоли эканлиги таъкидланса-да, айрим ишораларни ҳисобга олмаганда, бу буюк зот шахсияти ҳалигача тўлиқ тадқиқот доирасига киритилмаган. Навоий талқинида, олам яралишидан мақсад инсон бўлса, инсоният яралишидан мақсад камолотнинг олий намунаси ҳисобланмиш ҳазрат Муҳаммад (сав)дир. Олам яралишидан асосий мақсад комил инсон экан, демак, камолотга интилиш, ҳайвоний хислатлардан покланиб, илоҳий сифатлар билан безаниш ҳар бир кишининг мақсад-муддаосига айланмоғи зарур. Навоий шеърляти ва ислом дини таълимоти ўртасидаги муштараклик ва ҳамоҳангликни таъминловчи энг асосий ғоя ҳам ана шу. Навоийнинг инсонпарварлик, ҳурфиқрлилик ва диний бағрикенглик ғояларига асосланган диний-тасаввуфий қарашларига асос бўлиб хизмат қилган оят ва ҳадисларни аниқлаш, айниқса, ҳозирги ислом оламида катта сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар юз бераётган бир даврда вужудга келаётган ақидавий муаммоларни ижобий ҳал этиш, диний мутаассиблик ва экстремизмнинг

зарарли ғояларига қарши мафкуравий кураш олиб бориш, энг муҳими, ислом динининг асл моҳияти маърифат ва камолот эканлигини илмий нуқтаи назардан кўрсатиб беришда ҳам илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдуазизов А.А. Алишер Навоий меросининг хорижий элларда ўрганилиши. –Т.:Фан,1991. – 48б.
2. Абдуғафуров А.А. Буюк бешлик сабоқлари. –Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. -248б.
3. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (вахдат ул-вужуд проблемаси бўйича). – Фил.ф.д. ... дис. – Т.: 1998.-295б.
4. Абдуқодиров А. Навоий ва вахдат ул-вужуд таълимоти. – Хўжанд: Р.Жалил номидаги Хўжанд Давлат нашриёти, 1995. – 32б.
5. Абуали Муҳаммад Балъами. Таърихи Табари/ Таҳияи М. Умаров ва Ф.Бобоев. Чилди 1. – Техрон: Замон, 2002. - 562б
6. Абуали Муҳаммад Балъами. Таърихи Табари/ Таҳияи М.Умаров ва Ф.Бобоев. Чилди 2. – Техрон: Замон, 2002. - 656б
7. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. 4-жилдлик. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти,1992. 1-жилд.-560б.
8. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. 4-жилдлик. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти,1997. 2-жилд.-608б.
9. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. 4-жилдлик. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти,1995. 3-жилд.-560б.
- 10.Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомийъ ас-саҳиҳ. 4-жилдлик. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти,1992. 4-жилд.-528б.
- 11.Азимов М. Ҳофиз Шерозий ва ўзбек адабиёти. – Т.: Минҳож, 2003. – 242б.
- 12.Азимов Ю.Ю. Абдурахмон Жомийнинг “Хирадномайи Искандарий” достонининг қиёсий-типологик таҳлили. Фил.ф.н. ... дис. – СамДУ, 1996.-165б.
- 13.Айни С. Асарҳо. Чилди 12. – Душ.: Ирфон, 1976. 450б.
- 14.Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-томлик/ Э.Й. Фозилов таҳрири остида. 1-том. – Т.: Фан, 1983.-656б.

- 15.Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-томлик/ Э.Й. Фозилов таҳрири остида. 2-том. – Т.: Фан, 1983.-644б.
- 16.Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-томлик/ Э.Й. Фозилов таҳрири остида. 3-том. – Т.: Фан, 1984.-624б.
- 17.Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-томлик/ Э.Й. Фозилов таҳрири остида. 4-том. – Т.: Фан, 1985.-636б.
- 18.Аттор Фаридуддин. Мантиқ ут-тайр/ Жамол Камол таржимаси. – Т.:Фан, 2005.-348б.
- 19.Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. -226б.
- 20.Бекова Н.Ж. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва “Рух ул-қудс” қасидасининг бадиияти. – Фил.ф.н. ... дис. – Т.: 2003. -137б.
- 21.Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. –М.: Наука, 1965.-574б.
- 22.Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. – М.: ИВЛ, 1960.-556б.
- 23.Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965.-468б.
24. Бертельс Е.Э. Роман об Александре Македонского. – М.Наука, 1972.-420б.
- 25.Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Т.: Ўқитувчи, 1996.-334б.
- 26.Бозорова Н.П. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида). – Фил.ф.н. ... дис. – Т.: 2004. - 135б.
- 27.Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз қадри. – Т.: Адолат, 2004.-192б.
- 28.Болтаев М.Н. Имом Ғаззолийнинг ирфоний таълимоти// БухДУ илмий ахборотлари. – БухДУ, 2002. №2. – Б. 2-7.
- 29.Ботирхон Акрам. Фасоҳат илмининг соҳибқирони. – Т.: Ўзбекистон, 1991. -224б.
- 30.Валихўжаев Б. Арбаин ҳадис ва унинг таржималари // Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари (мақолалар тўплами). – Т.:Фан, 1993. – Б.126-135.

- 31.Вахидов Р.Ж. Взаимосвязи узбекской и персидско-таджикской литератур во II половине XV- нач. XVI вв.(историко-типологический аспект): Дис. ... докт.фил.наук. – Т., 1998. – 340б.
- 32.Воҳидов Р. Алишер Навоийнинг ижод мактаби. Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994.-187б.
- 33.Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994.-208б.
- 34.Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси (“Хамсат ул-мутаҳаййирин” ва “Мажолис ун-нафоис” ҳақида қайдлар). – Т.: 1992. -128б.
- 35.Жирмунский В. Теория литературы. Поэтика, Стилистика. – М.: Наука, 1972.-407 б.
- 36.Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. –Т.: Камалак, 1996.-320б.
- 37.Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоийнинг кексалик даври лирикаси: Фил.ф.н. ... дис. –Т.: 1993.-128б.
- 38.Зеҳни Т. Санъати суҳан. Душ: Ирфон, 1972. – 368 б.
- 39.Имоми Аъзам. Асарлар / Таржимон ва сўзбоши муаллифи А.Баҳромов. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004. -304б.
- 40.Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз асослари. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006. 352б.
- 41.Ислом энциклопедияси. Т.: Шарқ, 2004. -450б.
- 42.Исмамов Б. Пантеистическая философская традиция персидско-таджикской поэзии. IX-XV вв. – Душ.: Ирфон, 1986.-286б.
- 43.Исомиддинов З. Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. – Т.: Ўзбекистон, 2000. -148б.
- 44.История узбекской литературы. В 2-х томах. Том I. С древнейших времен до XVI вв. – Т.: Фан, 1987.- 485б.
- 45.Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Т.: Фан, 1965.-136б.
- 46.Исҳоқов Ё.Навоий поэтикаси. Т.: Фан, 1983, -268б.
47. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. Т.: Зарқалам, 2006. -128б.
- 48.Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил). Фил.ф.д. ... дис. Т.: 1993. -281б.

49. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1993. – 96б.
50. Кароматов Ҳ. Хўрланган пайғамбарлар ғалабаси. – Т.: Фан, 1998. – 96б.
51. Комилов Н. Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати. – Фил.ф.н. ... дис. – Т.: 1970. -349б.
52. Комилов Н. “Аҳд қилдим ишқ лафзин...” – Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. – Т.: Камалак, 1991. -192б.
53. Комилов Н. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. -228б.
54. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. – Т.: Ўзбекистон ҳамда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётлари, 1999. -256б.
55. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005. -280б.
56. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Т.: Маънавият, 1998. -320б.
57. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука, 1983.-264б.
58. Маллаев Н. Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. -348б.
59. Мец А. Мусульманский ренессанс. – М.: Наука, 1968.- 560б.
60. Мирзоев А. Сездаҳ мақола. (Аз таърихи адабиёти асрҳои X-XV тоҷики-форси). – Душ.: Ирфон, 1977.-188б
61. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика . – М.: Наука, 1989.-240б.
62. Меъроҷнома /Нашрга тайёрловчи, Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳаққул И., Рафъиддин С. – Т.: Мовароуннаҳр, 1995.- 96б.
63. Муллаҳўжаева К.Т. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида). – Фил.ф.н. ... дис. – Т.: 2005. 148б.
64. Муртазоев Б.Х. Сравнительное изучение “Семь планет” Алишера Навои и “Восемь райских садов” Амир Хусрау Дихлави. Автореф. дис. ... канд.фил.наук. – Т.: 1992.-22б.
65. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Бадоеъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987.-620 б.

- 66.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 2-том. Наводир ун-нихоя. – Т.: Фан, 1987.-624 б.
- 67.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 3-том. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Фан, 1988.-616 б.
- 68.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 4-том. Наводир уш-шабоб. – Т.: Фан, 1989.-560 б.
- 69.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 5-том. Бадоеъ ул-васат. – Т.: Фан, 1990.-544 б.
- 70.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 6-том. Фавойид ул-кибар. – Т.: Фан, 1990.-568 б.
- 71.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Хамса. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991.-392 б.
- 72.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 8-том. Фарҳод ва Ширин. – Т.: Фан, 1991.-544 б.
- 73.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 9-том. Лайли ва Мажнун. – Т.: Фан, 1992.-356 б.
- 74.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 10-том. Сабъаи сайёр. – Т.: Фан, 1992.-447 б.
- 75.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 11-том. Садди Искандарий. – Т.: Фан, 1993.-640 б.
- 76.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 12-том. Лисон ут-тайр. – Т.: Фан, 1996.-328 б.
- 77.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 13-том. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1997.-284 б.
- 78.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 14-том. Маҳбуб ул-қулуб. Муншаот. Вақфия. – Т.: Фан, 1998.-304 б.
79. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 15-том. Хамсат ул-мутаҳаййирин. – Т.: Фан, 1999.– 266 б.
- 80.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том. Бадоеъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987.-620 б.

- 81.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 17-том. Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ил-футувват. – Т.: Фан, 1999.-636 б.
- 82.Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 18-том. Девони Фоний. – Т.: Фан, 2000.-544 б.
- 83.Навоийнинг Ижод олами: Мақолалар тўплами /масъул муҳаррир И.Ҳаққул. – Т.: Фан, 2001. - 244б.
- 84.Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт/ Нашрга тайёрловчилар И.Ҳаққул, А.Бектош. –Т.: Мовароуннаҳр,2004.-320б.
85. Назриев Д. Библейско-кораническая история царя Соломона и ее преломление в персидско-таджикской литературе: Автореф. дис. ... докт. фил. наук. Душ: 1996, 48 стр.
- 86.Низомии Ганчави. Куллиёт. Дар панҷ чилд. Чилди 1. Махзан ул-асрор. Душ.: Ирфон, 1983.-464б.
- 87.Низомов Ф.С. Алишер Навоий дунёқарашида умуминсоний қадриятлар муаммоси. – Фал.ф.н. ... дис. – Т.: 1996. – 153б.
- 88.Нишонов А.Х. Фонетико-морфологический и лексико-семантический анализ арабизмов в языке Навои.Дис. ... канд.фил.наук. –Т.: 1990.-228б.
- 89.Ойбек. Навоий гулшани. – Т.: Бадиий адабиёт, 1967.-150б.
- 90.Олим Султонмурод. Нақшбанд ва Навоий. – Т.: Ўқитувчи, 1996.-216б.
- 91.Олим Султонмурод. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Т.: Фан, 1992. -80б.
- 92.Олим С. Луқмаи ҳалол. – Т.: Маънавият,1998. – 192б.
- 93.Орипов М. Ишқи мажозий ва ишқи ҳақиқий.// Сирли олам, 1993,2-сон. -23-27-б.
- 94.Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990.-240б.
- 95.Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Иккинчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1991. -268 б.
- 96.Раҳмонов В. Шеър санъатлари (Ўзбек классик поэтикасидан қўлланма). – Ленинобод, 1972.

- 97.Румий Жалолиддин. Маънавий маснавий (таржима шарҳи билан)/ Асқар Маҳкам таржимаси. Биринчи китоб. – Т.: Шарқ, 1999.-368б.
- 98.Румий Жалолиддин. Ичиндаги ичиндадир. / Улуғбек Ҳамдам таржимаси. – Т.: 1998.-142б.
- 99.Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
100. Рустамов А. Шоирнинг биринчи ғазали// Шарқ юлдузи.– 1987.№3. –Б.175-179.
101. Савари Э. Зиндагонии паямбари ислом. – Душ.: Деваштич, 2004. – 218б.
102. Салимов И.М. Алишер Навоийнинг бадиий образ яратиш маҳорати (“Садди Инкандарий” достони асосида). – Фил.ф.н. ... дис. – Самарқанд: 1993.- 147б.
103. Сафарова Ҳ.А. Рабғузийнинг “Қиссаи Юсуф Сиддик алайҳиссалом” асари манбалари ва ғоявий-бадиий таҳлили. – Фил.ф.н. ... дис. – СамДУ, 2001. – 153б.
104. Сотиболдиева С.Р. Фоний ғазалларининг бадиияти (Фонийнинг Амир Хусрав Деҳлавий ғазалларига ёзган татаббўълари асосида). – Фил.ф.н. ... дис. –Т.: 2001. – 142б.
105. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. – Т.: Шарқ, 2004. 450б.
106. Сирожиддинов Ш. Навоий ғазалларида Оллоҳ мадҳи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2001 №1.– Б. 51-55.
107. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. –М.: Наука, 1982.-328б.
108. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1989.-284б
109. Степанянц М.Т. Концепция мусульманской космогонии. – С.-П.:Жемчужина, 2003. – 480б.
110. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1969. -418б

111. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 341б.
112. Тарозий Шайх Аҳмад ибн Худойдод. Фунун ул-балоға/ Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Хазиана, 1996. -176б.
113. Тоиров У. Қомуси қофия ва арӯзи шеъри Ачам. Душ.: Адиб, 1993. – 560 б.
114. Тримингем Ж.С. Суфийские ордена в исламе. М.Наука, 1990.- 326б.
115. Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. –Т.: Истиклол, 1999.-180б.
116. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Т.: Ўқитувчи, 1995.-110б.
117. Фон Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – М.: Наука, 1981. -346б.
118. Шайхзода М. Асарлар. 6 томлик. IV том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. -372 б.
119. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Т.: Мовароуннаҳр,2002.-228б.
120. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 1-жуз.– Т.: Мовароуннаҳр,2005.-666б.
121. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 2-жуз.– Т.: Мовароуннаҳр,2005.-640б.
122. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 3-жуз.– Т.: Мовароуннаҳр,2006.-648 б.
123. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақийдалар. – Т.: Мовароуннаҳр,2007. -450б.
124. Шамс Қайс Розии. Ал-Мўъҷам. – Душ.: Адиб, 1991. -464б.
125. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв). – М.: Наука, 1974.-260б.
126. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. – Т.Ўқитувчи, 1989. -112б.

127. Эшонкулов Ҳ.П. Алишер Навоий шеърятда самовий тимсоллар (“Бадоеъ ул-бидоя”, “Наводир ун-нихоя” девонлари асосида). – Фил.ф.н. ... дис. –БухДУ, 1999.-134б.
128. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. – Т.: Фан, 1977.- 460б.
129. Қаюмов А. “Ҳайрат ул-аброр” талқини. Ижтимоий-фалсафий мотивлар. – Т.: Фан, 1977. – 160б.
130. Қисас ул-анбиё. – Душ.: Адиб, 1992. -378б.
131. Қобилов У.У. Масиҳ тимсолининг ўзбек мумтоз адабиётидаги бадиий талқини (XII-XVасрлар) – Фил.ф.н. ... дис. – СамДУ, 2001. - 144б.
132. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. -160б.
133. Қудсий ҳадислар /Б.Набихон ўғли таржимаси. – Т.: Мовароуннаҳр, 1997.-96б.
134. Қуронбеков А. Ҳофиз ғазалиётида маънолар силсиласи. – Т.: Фан, 1994. -207б.
135. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. -672б.
136. Ғаниева С. Навоий насри нафосати. Т.: ТДШИ, 2002. – 244б.
137. Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. – Т.: Маънавият, 2001.-64б.
138. Ғаффоров Н.Н. Алишер Навоий “Хамса”сида сўфийлар тимсоли. – Фил.ф.н. ... дис. – Т.: 1999. -135б.
139. Ҳасанов С. Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1997.-378б.
140. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1970.- 173б.
141. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1971. -332б.

142. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. –Т.Ўқитувчи, 1993.- 216 б.
143. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Т.: Фан, 1996.-160 б.
144. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. –Т.: Ўқитувчи, 1997.- 238б.
145. Ҳайитметов А. Исломий эътиқод ва буюк ижод маҳсули// Имом ал-Бухорий. 2001, №1. –Б.41-43.
146. Ҳайитов Ш. “Маҳбуб ул-қулуб”да тасаввуфий жилोलар. – Т.: Фан, 1996.-48б.
147. Ҳаким ат-Термизий. Биз англаган ва англамаган ҳадислар / Таржима, изоҳлар ва сўзбоши муаллифи И.Мирзоев. – Т.: Мовароуннаҳр, 2006.-48б.
148. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти. Филол.фан.док. дисс... . – Т.: 1993.- 346-б.
149. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – БухДУ, 2000.-144б.
150. Ҳаққул И. Камол эт касбким. – Т.: Чўлпон, 1991.-240б.
151. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. -284б.
152. Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Т.: Маънавият, 1998. -160 б.
153. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Т.: Фан, 2007. -320 б.
154. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Т.:Юлдузча, 1987. – 224 б.